

101 KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER

743953010

Historiske Meddelelser om København

1994

MAG

**HB
His**

Historiske Meddelelser
om København
1994

Historiske Meddelelser
om København
1994

Udgivet af Københavns Kommune
København 1994

**KØBENHAVNS KOMMUNES
HOVEDBIBLIOTEK
AFD. FOR HISTORIE OG
GEOGRAFI
Krystalgade 15
1172 København K
Tlf. 33 93 60 60**

Redaktion: Helle Linde, Henrik Gautier, Torben Ejlersen

Redaktionssekretær: Kell Pedersen

Omslaget er en dobbelt forstørret gengivelse af tekstilprøve til dynevår fremstillet på Det kgl. Opfostringshus. Pk. 39, Tekstilprøver 1767-68, 3. december 1767.
Københavns Stadsarkiv.

Historiske Meddelelser om København er medlemsskrift for
Selskabet for Københavns Historie

© Københavns Kommune 1994

ISBN 87-89457-06-4

Produktion: F. Hendriksen's Eftf. A/S

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen,
sendes til redaktionen, Københavns Stadsarkiv,
Københavns Rådhus, 1599 København V

Indhold

<i>Bjørn Westerbeek Dahl</i> : Blandt blomster, dyr og prinser. Gadenavne i 1600 tallets København	7
<i>Poul Strømstad</i> : Huse og boliger i det gamle København	20
<i>Rolf Dahl</i> : Da Sankt Gjertruds Stræde var krøllet. Eller Frederik III i småtingsafdelingen	45
<i>Kirsten Lindberg</i> : Skipperboderne	51
<i>Harald Jørgensen</i> : Admiral Gjeddes gård. Baggrunden for et gammelt patricierhus' opførelse	88
<i>Sebastian Olden Jørgensen</i> : Et ukendt kapitel af den køben- havnske privilegiesag 1660-61	112
<i>Karen Hjorth</i> : Spådomskunst og søstersolidaritet	128
<i>Birthe Karin Fischer</i> : Tøjmagermester Frentzel - en ind- vandrerskæbne fra 1700-tallet	136
<i>Jan Buchter</i> : Den norske maler J. C. Dahl og Peter v. Scholten. Historien om et hus, mange mennesker og to malerier fra Østerbro i København 1813	159
<i>Ian Wiséhn</i> : Et svensk brev om København 1830	182
<i>Selmi Andersen</i> : Erindringer fra Amager	189
Indsamling af pensionisterindreinger	211
Københavns Stadsarkiv i 1992 og 1993	222
Selskabet for Københavns Historie i 1992-94	227

Anmeldelser:

<i>Ole Feldbæk</i> : Danmarks økonomiske historie 1500-1840. (<i>Henrik Gautier</i>)	229
Historiske huse på Christianshavn. Fortegnelse over beva- ringsværdige bygninger fra før o.1870. Torben Ejlersen	230
<i>Hans Helge Madsen</i> : København før og nu - og aldrig, bd. 13. Østerbro. <i>Henrik Gautier</i>	231

Byens rum - byens liv. Den jyske Historiker nr. 56. (<i>Helge Gamrath</i>)	232
<i>Poul Lyager</i> : Københavns generalplantilløb 1932-1958. (<i>Tim Knudsen</i>)	233
<i>Kell Elgstrøm, Lise Palm og Lise Kongsgaard</i> . Bybilleder. Mellem by og forstad. (<i>Torben Ejlersen</i>)	234
<i>Arne Broegård</i> : Vanløsebogen 1993. (<i>Poul Sverrild</i>)	235
<i>Carsten Rasmussen</i> : Valby Børneasyl 1842-1992 - fra opbevaringssted til moderne pædagogik. (<i>Bente Dahl Hansen</i>)	236
<i>Uffe Nielsen. Otto B. Wroblewski (red)</i> : Nørre G. 1818-1893. (<i>Ning de Coninck-Smith</i>)	237
<i>Jens Henrik Koudal</i> : En privilegeret musikanter og hans konkurrenter 1716-41. (<i>Dorthe Falcon Møller</i>)	238
<i>Harald Ilsø</i> : Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810. (<i>Torben Ejlersen</i>)	240
<i>Ingvild Alnæs, Annette Bruun og Britta Kyvsogaard</i> : Kvindelig Sejlklub 1942-1992. (<i>Anne-Lise Walsted</i>)	240

Blandt blomster, dyr og prinser Gadenavne i 1600-tallets København

Af Bjørn Westerbeek Dahl

I begyndelsen af 1600-tallet optræder for første gang i Danmark den praktiske skik at lade gader i et bestemt kvarter opkalde efter beslægtede emner. Gadenavngivning er - for så vidt der ikke er tale om nye navne til gamle gader - tæt forbundet med myndighedernes interesse og muligheder for byplanlægning i større stil, og det er derfor ikke overraskende, at det netop er under den byggeglade Christian den 4., at vi for første gang støder på en gruppevis navngivning af gader i København.

Allerede ved kongens første store arbejde i byen, anlægget af Christianshavn, benyttedes en karakteristisk gruppedannelse i navngivningen: De tre store øst-vestgående gadeforløb kaldtes for *Kongensgade* (nu Wildersgade), *Dronningensgade* og *Prinsensgade* (nu Prinsessegade) og to tværgader opkaldtes efter dronningen (Sct. Annegade) og enkedronningen, kongens mor (Sct. Sophiegade). Det er den ældst påviselige praksis med gruppenavne i Danmark, og den blev snart fulgt af flere: Mellem 1614 og 1620 udstykkede kongen sin gamle have på Bremerholm. Her byggedes godt 100 boliger til »Holmens faste stok«, der jo havde sit daglige arbejde på Gammelholm lige i nabolaget.

Af de fire gader, som her blev udstukket og bebygget, kom dog kun to til at danne deres egen lille gruppe: *Skippergade* og *Højbådsmandsstræde*. To ældre navne i kvarteret, *Riddergade* (nuværende Holmens Kanal) og *Adelgade* (Boldhusgade) kunne antyde en tidligere gruppedannelse i kvarteret, men oplysninger om disse navnes oprindelse og brug er for få, til at det kan afgøres med sikkerhed.¹

Nyboder

Skipperboderne, som kvarteret i kongens gamle have hurtigt kom til at hedde, fik allerede i 1630erne sine afløsere i Kongens Nye Boder i den nye bydel øst for middelalderbyen, hvormed kongen fik udvidet sin hovedstad i slutningen af 1620erne. I 1629 blev en

ny voldlinie fra den gamle Nørrevold til Sct. Annæ Kastel (senere Kastellet) stukket ud i terrænet, og formodentlig fra samme år stammer den første byplan for området:

Christian den 4.s plan for Nykøbenhavn var storslået: Fra en kæmpeplads omtrent i midten af bydelen skulle ikke mindre end 16 gader stråle ud til alle verdenshjørner som eger fra et nav. Indbyrdes skulle de forbindes med mindre tværgader, alle koncentriske omkring det store torv. Planen blev ikke fulgt, og vi kender ikke navnene på de påtænkte gadeforløb.

Selvom byggeriet af Nyboder var blevet påbegyndt i 1631, havde gaderne ikke navne selv ti år senere. I et brev fra 21. februar 1641 til Corfitz Ulfeldt, der på dette tidspunkt var statholder på Københavns Slot, beder kongen om, at man begynder at tænke på navngivningen af gaderne i de nye boder.² Det var således ikke altid, kongen handlede hurtigt!

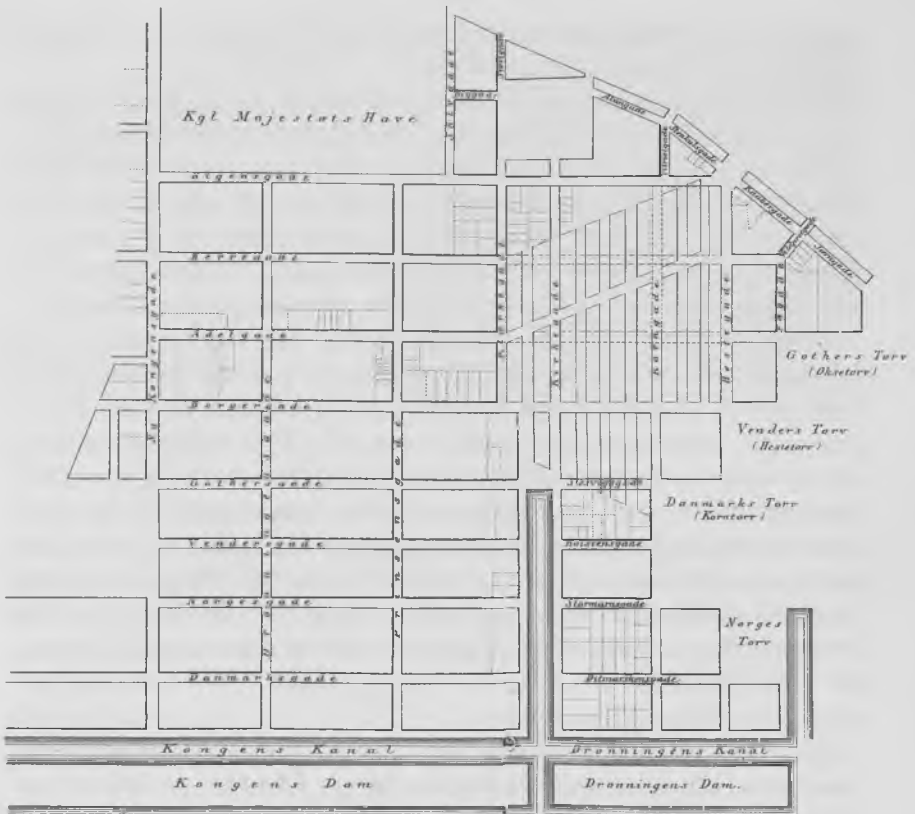
Hvornår Ulfeldt har fået gjort noget ved sagen, vides ikke, men kort tid efter dukker de karakteristiske nybodernavne op. Bebyggelsen lå på hver side af den »Store Stenbro«, der førte fra den gamle Østerport, for enden af Østergade ved det senere Kongens Nytorv, til den nye port, der var placeret, hvor Rigensgade i vore dage støder til Øster Voldgade. Desuden deltes længerne af en anden radialgade, svarende til vore dages Borgergade.

Nord for den Store Stenbro blev gaderne opkaldt efter krydderurter (fra syd til nord): *Lavendel, rose, nellike, balsam, salvie, kruse-mynte, merian* og *timian*. Nordligst lå *Tulipangade*, opkaldt efter den på dette tidspunkt så eksotiske og mærkelige plante, der lige var kommet til Europa.

Syd for den Store Stenbro fik tamme og vilde dyr deres reservat i en noget kaotisk - og i hvert fald naturstridig - blanding (fra syd til nord): *Hjort, løve, bjørn, ulv, enhjørning, ræv, kamel, hare* og *elefant*. Syd for radialgaden, der senere blev kaldt for Borgergade, fandtes gader opkaldt efter *hind, kanin, pindsvin, kat* og *elsdyr*. Den sidstnævnte gade kaldtes i 1661 og igen i 1674 for *Hundegade*.³ Muligvis har nabogaden Kattegade i folkemunde skullet afbalanceres af dette gadenavn.

Nykøbenhavn

Der gik ikke ti år, før man begyndte at ændre nogle af de karakte-

Kort over Nykøbenhavn omkring 1650 med projekterede gadenavne. Mellem Kongens og Dronningens Kanal udmunder den projekterede Prinsens Kanal. Mod nord (th. i billedet) ses en kanal, der antageligt skulle have heddet Prinsessens Kanal. Efter O.Nielsen: Københavns Historie og Beskrivelse, 5.Del, ved s.30, 1889.

ristiske nybodernavne: I 1649 underskrev Frederik den 3. en ny byplan for København, der i bund og grund ændrede den oprindelige plan fra 1620'erne. Det store torv med sine mange radialgader blev nu opgivet til fordel for et regelmæssigt net af gader, der skar hinanden i rette vinkler. Året efter, i 1650, blev de første skøder i området udstedt, og her optræder for første gang en række nye, markante gadenavne.⁴

Den fornemste gade i nord-sydgående retning blev kaldt Kon-

gensgade, hvorefter der mod nord fortsattes med parallelgader opkaldt efter *dronningen* og *prinsen*.

Uden sammenhæng med disse gadenavne lå ud mod havnen *Kongens, Dronningens* og *Prinsens* Kanaler. Foran de første to skulle der ligge to kunstige øer: *Kongens Dam* og *Dronningens Dam*. Kanalerne i Fredericia, der blev grundlagt i de samme år, blev navngivet på samme måde. Her lå endvidere en Prinsessens Kanal, og muligvis har den unavngivne kanal i København mellem Prinsens Kanal og Kastellet skullet være en pendant hertil.

Vinkelret på de nord-sydgående gader, der var opkaldt efter kongens hus, var hovedgaden *Rigensgade*, altså Rigets Gade, beregnet til at være byens indfaldsvej fra Østerport. Den fik en passende længde, så den strakte sig helt til Kongensgade (den nuværende Gothersgade) efter at have skullet skære sig igennem Kongens Have. Navnet *Rigensgade* blev ledende for to grupper af øst-vestgående gader. Den ene gruppe var opkaldt efter rigets stænder: *Herre, adel, borger* og *klerk*. Den anden navngaves efter kongens titulatur: *Danmarks, Norges, Venders* og *Gothers*. Nord for Prinsens Kanal fortsattes titulaturen efter kongens besiddelser i det slesvig-holstenske område: *Slesvig, Holsten, Stormarn, Ditmarsken, Oldenburg* og *Delmenhorst*.

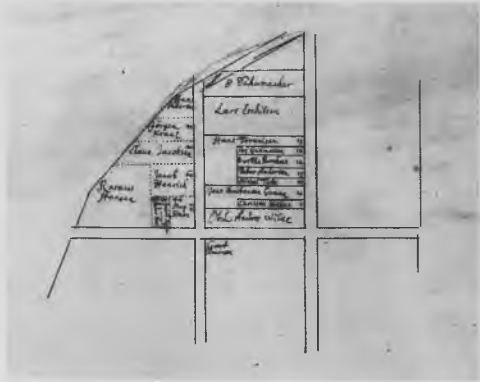
Op mod Kastellet skulle der ligge fire torve opkaldt efter de fire første led i kongens titel: *Danmarks, Norges, Venders* og *Gothers*.

Nærmest Østerport fandtes endnu to særprægede grupper af gadenavne, der muligvis antydede funktioner, i den planlagte bydel: Gaderne blev i den ene gruppe opkaldt efter landbrugsprodukter: *Korn, hest, fæ* og *vildpret* (vildtsteg). Tre af de nævnte fire torve op mod Kastellet fik alternative navne efter *oxe, hest* og *korn*.

Mellem Kongens Have og Østerport var planlagt et helt lille kemisk laboratorium, sikkert ikke uden sammenhæng med det nærliggende Svovlhus og kongens interesse for alkymi: *Sølv, bly, svovl, vitriol, alun, stenkul, kobber* og *jern*.

Kun en enkelt gade i kvarteret, *Kirkegade*, betegner gadens funktion: Den førte fra den planlagte Prinsens Kanal op mod Sct. Annæ Rotunde, Christian den 4.s planlagte kæmpekirke, som ville have været en passende point de vue for en gade med netop dette navn.

Kort over Vestre Forstad fra 1650'erne. Vest opad. De to øst-vestgående gader er øverst Roskildegade, nederst Bæltgade, der skæres af den tværgående Amargade. Håndskriftsamlingen, Det kgl. Bibliotek.

Med den planlagte gadenavngivning forsøgte man at ændre flere af de netop etablerede Nybodernavne: Klerkegade skulle erstatte Lavendel- og Hjortegade, Kirkegade Nellike- og Bjørnegade, og Korngade Merian-, Kamel-, og Elsdyrsgade. Tulipan- og Elefantgade skulle vige for det mere prosaiske Hestegade.

Skipperboderne igen

Efter 1650 - og derfor sikkert også som følge af navngivningen efter byplanen af 1649 - ændredes gadenavnene i Christian den 4.s skipperboder på Bremerholm, så de fik en fast navngivning. Den gamle Ulkegade havde krydset kvarteret siden 1500-tallet og var vel normgivende for de øvrige gader, der opkaldtes efter havdyr og fisk: *Delfin*, *lax*, *hummer* og *stør*. Ikke overraskende, at området siden blev kaldt for mayonnaisekvarteret! De nye navne dukker første gang op i 1650.⁵

Forstæderne

Samtidig med projekteringen af Nykøbenhavn planlagdes to forstæder uden for henholdsvis Øster- og Vesterport. Vesterport Forstad var mindst, den bestod blot af tre gader, hvorimod Østre Forstad var betydeligt større. De to nye bebyggelser var planlagt samlet, og man fulgte derfor et fælles skema i gadenavngivningen.⁶

I begge kvarterer fandtes to markante udfaldsveje: *Roskildegade* og *Helsingørsgade*. Desuden var en gade i Vestre Forstad opkaldt efter det Store Bælt, man kom til, om man fulgte Roskildevejen helt til Korsør, *Bæltgade*. I Østre Forstad fandtes en tilsvarende *Strandgade* og en *Sundgade*, der markerede tilknytningen til det nærliggende Øresund. En gade mellem Sortedamssøen og Sundet kaldtes ikke overraskende for *Søgade*. Ellers var navnene i de to bydele valgt blandt de danske landskaber og provinser: *Skåne*, *Sjælland*, *Jylland*, *Bornholm* og *Vendsyssel*. Et par gadenavne er gået tabt, måske en *Fyensgade* og en *Lollandsgade* - som en tilsvarende navneskik i Fredericia fra samme tid kunne tyde på. I Vestre Forstad lå desuden en *Amagergade*.

En enkelt gade i Østre Forstad var opkaldt efter dens funktion: *Palmaillegade*, benævnt efter datidens pladskrævende boldspil, kendt fra *Palmaille* i Altona og *Pall Mall* i London.

Frederik den 3.s navngivning af gader er ikke nær så fantasifuld som faderens, men nok så markant: Kongen var interesseret i at understrege de enkelte stænders tilknytning til kongehuset og de forskellige provinsers samhørighed under kronen. Han ville dermed markere den symbolske betydning, kongemagten havde som samlende midtpunkt i monarkiet og lægge endnu et lod i vægtskålen for sin politiske betydning i riget.

De udenbys gadenavne fik en krank skæbne: Da Karl Gustavs hær i august 1658 nærmede sig København, blev forstæderne stukket i brand, for at fjenden ikke skulle kunne skjule sig bag husene, og efter krigen valgte man at forbyde bebyggelse i et bredt område uden for voldene.

Byudvidelsesplaner i 1670erne

I 1674 udgav Peder Hansen Resen et stort kort over København med forslag til grundlæggelse af en række nye bydele, dels ud mod Nykøbenhavns havnefront, dels inden for en udvidelse af Christianshavns befæstning.

Det er umuligt at kigge Resen i kortene i mere overført betydning, da intet materiale om de københavnske byggeprojekter i 1670erne er overleveret til vore dage. Det er fristende blot at henføre hans navngivninger til den frie fantasi, men det er næppe rimeligt. Resen var præsidet i København, en post, der nogen-

Kort over Østre Forstad fra 1650'erne. De øst-vestgående gader er fra nord mod syd: Søgade, Strandgade og muligvis Vendsysselgade. De tværgående gader er fra Øresund mod Sortedamssøen: Sundgade, Skånegade, Palmaille, Sjællandsgade, Helsingørsgade, Jyllandsgade, en ubenævnt gade, Bornholmegade og endnu en ubenævnt gadestrækning. Håndskriftsamlingen, Det kgl. Bibliotek.

lunde svarer til vore dages overborgmesterfunktion, og han kendte dermed hver detalje i de københavnske forhold. Vigtigere var det dog, at han var ledende embedsmand i Danske Kancelli og et hyppigt brugt medlem af de utallige kommissioner, hvormed den centrale forvaltning løste konkrete opgaver i hovedstaden, hvor statens administration - da som nu - udøvede stor indflydelse på helt lokale forhold.

Meget taler således for, at Resens kort bygger på eksisterende planer fra 1670ernes begyndelse, men det er umuligt at sige noget om, hvor langt man i datiden vurderede mulighederne for at gennemføre projekterne. Under alle omstændigheder kan vi i Resens navngivning få et godt bud på, hvad man kunne forestille sig om gruppenavngivning i de nye kvarterer.⁷

Inden for den planlagte befæstning på Christianshavn skulle der ligge tre øer, indbyrdes forbundet med broer og nordligst grænsende til et nyt orlogsværft. På den ø, der lå nærmest den eksisterende bydel, skulle gaderne opkaldes efter de fire evangelister: *Sct. Matthæus Gade*, *Sct. Markus Gade*, *Sct. Lukas Gade* og *Sct.*

Udsnit af Peder Hansen Resens kort over København tegnet 1674 med en række forslag til udvidelser af byen. Øst opad. Her ses Bremerholm, dele af Nykøbenhavn og en projekteret udvidelse af Christianshavn. Peder Hansen Resen: Atlas Danicus, 1677. Her efter Ib Rønne Kejlbos genudgivelse 1974.

Johannes Gade. Også de tre nordiske helgenkonger var repræsenteret: *Sct. Olai Gade*, *Sct. Knuds Gade* og *Sct. Eriks Gade*.

De næste to øer var en videreudvikling af fiskenavnene fra de gamle skipperboder på Bremerholm, og i sig selv en hel fiskeriontering: *Helt*, *kabliau*, *østers*, *tunge*, *flynder*, *rok*, *kuller*, *musling*, *torsk*, *sild*, *krabbe*, *krebs*, *reje*, *ål*, *hornfisk* og *hvingling*. Kanalerne omkring de to øer fulgte mønsteret. De var opkaldt efter *marsvin*, *hval* og *sværdfisk*.

Også i København blev der projekteret nye kvarterer. I det store ubebyggede område syd for Bredgade, den senere Frederiksstad, skulle den gamle navngivning fra 1649 efter stænder fortsættes: Borbergades forlængelse gennem Nyboder skulle omdøbes til *Fyrstegade*, og planlagte parallelgader til Adel- og Borbergade skulle opkaldes efter de øverste lag i enevældens hierarki: *Greve*,

baron og ridder. Kajen ud mod havnen hedder på kortet fra 1674 »Flådensgade« efter orlogsflåden, der i fredstid lå opankret lige ud for havneområdet mellem Nyhavn og Prinsens Kanal. Den sidstnævnte kanal er på Resens kort omtalt som *Dronningens Kanal*. At den gamle navngivning her er gået op i limningen kan skyldes, at dronning Sophie Amalie i 1660ernes slutning opførte sit Sophie Amalienborg langs kanalens projekterede vestkaj, og dermed kom til at dominere området.

Dronningens Kanal modsvarede på 1674-kortet af Nyhavn, der lige var blevet gravet ud, da Resen udsendte sit kort. Navnet Nyhavn er naturgroet, og ifølge Resen skulle kanalen opkaldes efter kongens halvbror Ulrik Frederik Gyldenløve (»Gyldenløves Kanal«). Som Dronningens Kanal var det et velvalgt navn, da han jo lige havde afsluttet byggeriet af sit palæ for enden af kanalen, det nuværende Charlottenborg.

I kvarteret mellem Nyhavn og Holmens Kanal fandtes i 1674 orlogsværftet. Det skulle efter projektet flyttes over til den nordligste del af Christianshavn, og Resen benyttede lejligheden til at publicere planerne for en bebyggelse af området. Gaderne beholdt sig til områdets tidligere anvendelse og opkaldtes efter *mast, kors og båd* og *bro* samt det gamle navn for hele området: *Bremerholm*. En gade ved den uregelmæssige Holmens Kanal skulle hedde *Elebo*, altså Albuen efter gadens form.

Mellem Vestervold og Slotsholmen lå Frederiksholmkvarteret, der i 1674 endnu var under byggemodning. Kanalen, der først blev udgravet otte år senere, kaldes på kortet *Kongens Kanal* - en fin parallel til Dronningens og Gyldenløves Kanaler i Nykøbenhavn.

Gadenettet i Frederiksholmkvarteret var endnu ikke blevet navngivet, men ifølge Resen skulle kajgaden (altså den nuværende Frederiksholms Kanal) hedde *Pavegade* og parallelgaden langs Vestervold *Kejsergade*. Fire forbindelsesgader blev opkaldt efter andre midt- og sydeuropæiske potentater: *Kurfyrstegade* (Stormgade), *Kardinalgade* (Ny Vestergade), *Abbedgade* (Ny Kongensgade). En ikke anlagt tværgade sydligst i kvarteret skulle beskedent hedde *Munkegade*.

Sammen med helgenkvarteret på Christianshavn var derne gadenavngivning besynderlig i det strengt lutheranske Danmark,

og man ville slå det hele hen som fri fantasi, om ikke Kurfyrstengade, som den eneste af 1674-kortets navne, optrådte i et skøde fra 1682. Her henvises til »Løngangstrædet« (datidens variantnavn for Stormgade) efter Chartet antegnet »Churførstengade«.⁸ Det kort, der henvises til kan kun være det originale og nu tabte byggekort for kvarteret fra 1668, hvis gadenavne altså faktisk kom i brug. De er dog hurtigt blevet fortrængt af de nu kendte navne.

I de andre kvarterer forblev projekterne på Resens tegnebræt, og de blev derfor aldrig anvendt.

Eftertid

Allerede i Frederik den 3.s tid skete der store ændringer i den københavnske byplan, der betød, at den faste opbygning af gadenavne gik i opløsning: Da man efter Karl Gustav krigene lagde en demarkationslinie omkring København, var det samtidig dødsdommen for de nye forstæder, der derfor ikke blev genopbygget. Også inden for voldene gik man på kompromis med den ambitiøse byplan fra 1649. I slutningen af 1662 fik byens fæstningsingeniør, Henrik Ruse, ordre til at afstikke »de nye gader efter den af ham dertil forfærdigede tegning«, og herunder gled størsteparten af gadenettet og dermed også gadenavnene bort.⁹ Dronningensgade rykkedes noget mod nord og levede videre som Dronningens Tværgade. Kongensgade og Gothersgade byttede navne, så Kongensgade blev navnet på den hovedgade, der førte fra Kongens Nytorv til Østerport, der samtidigt blev forlagt mod Kastellet. Prinsensgade afkortedes til kun at omfatte et forløb mellem Adel- og Borgergade. Af de omhyggeligt udtænkte gadenavnegrupper fra byplanen af 1649 fandtes herefter kun ganske få fragmenter:

Af kongens titulatur eksisterede kun Gothersgade og Norgesgade, der indtil 1877 var det officielle navn for Bredgade. Rækken af kemiske stoffer repræsenteredes af to: Den endnu eksisterende Sølvgade og Stenkulsgade, der indtil 1875 med urette var et variantnavn til Stokhusgade. Den oprindelige Stenkulsgade lå parallelt med Østervold. På Chr. Geddes fine kort over Sct. Annæ Vestre Kvarter fra 1757 betegnedes Øster Voldgade på strækningen mellem Rigensgade og Stokhusgade dog Stenkulsgade.

Rigets stænder holdt sig bedst, velsagtens fordi en bebyggelse allerede var indledt i disse gader, der lå nærmest middelalderbyen: Adel-, Borger- og Klerkegade.

Foruden den nye (Store) Kongensgade eksisterede af gruppen benævnt efter kongens hus blot Prinsensgade, der først forsvandt under de omfattende saneringer i kvarteret i 1942. Dronningens (Tvær)gade blev som omtalt forlagt mod nord, men beholdt sit navn omend i forvansket form. Gruppen fik et tilskud, da en ny gade blev anlagt på den oprindelige Herregades plads og i 1804 fik navnet Kronprinsessegade.

Et gadenavn, der er tæt forbundet med Frederik den 3.s tid, er Fredericiagade, der opstod i 1869 ved en sammenlægning af en række gader i og uden for Nyboder. Gadeforløbet skulle oprindeligt have været den østlige kaj til den planlagte Prinsens Kanal, og kaldtes efter byplanen af 1649 for Kirkegade.¹⁰

Ændringen af gadenavnet blev besluttet af Københavns Borgerrepræsentation, der dog ikke havde kompetence til at ændre gadenavnene i Nyboder, der var underlagt Marineministeriet. Derfor kom man i den mærkværdige situation, at gaden midt i sit forløb fra Amaliegade til Rigensgade på den ene side hed Fredericiagade og på den anden side Bjørnegade. Denne usædvanlige gadenavngivning ordnedes, da den sidste stump af Bjørnegade i 1899 indgik i Fredericiagade.

De fleste gadenavne i Nyboder holdt sig langt op mod år 1900, da saneringer ændrede området. Allerede ifølge byplanen af 1649 havde man forsøgt at ændre Lavendel- og Hjortegade for at få ét navn til ét gadeforløb (i dette tilfælde Klerkegade), men de to navne eksisterede fortsat sideløbende med det nye. Andre steder i Nyboder var gadenavnene ændret, så længerne havde fået et funktionsbestemt navn: Bagerens, Bryggerens og Skolemesterens Længe. Hundegade kom hurtigt til at hedde Nygade, og på Resens kort fra 1674 var Tulipangade opkaldt efter områdets største grundbesidder, Henrik Ruse (Rusesgade).

En ny gruppedannelse var med til at trænge de gamle navne ud, og mange af de karakteristiske dyre- og krydderinafnavne veg til fordel for de tre søofficerer Henrik Gerner, Olfert Fischer og Edouard Suenson - navne, der idag karakteriserer kvarteret. Af 1600-tallets oprindelige navne findes i dag blot Rosengade, Krusemyn-

Nyboder set fra St.Kongensgade. I midten Elsdyrgade, th. Delfingade. Man fornemmer tydeligt den bevidste planlægning med brug af lineal. Fot. Elfelt 1918. Københavns Bymuseum.

tegade fra krydderikvarteret og Ræve-, Hare- og Hindegade fra dyregruppen.

Til gengæld fik kvarterets gadenavne en kraftig tilvækst i slutningen af 1700-tallet, da det ubebyggede område foran Østerport blev bebygget med nye længer: Derved opstod Delfin-, Krokodille-, Svane- og Vildandegade (oprindeligt kaldt Gåsegade). Ved Store Kongensgade lå Leopard- og Tigergade.

Ved saneringer i 1930'erne forsvandt alle de gamle gadenavne i mayonnaisekvarteret på nær Laxegade.

På Christianshavn forsvandt navnet Kongensgade i 1859 til fordel for det mere prosaiske Wildersgade, da man af praktiske grunde nødigt så to identiske navne på gader i København. Af samme årsag skiftedes den christianhavnske Prinsensgade i 1869 navn til Prinsessegade; og Dronningensgade er nu sammen med Sofiegade og Sct. Annægade ene om at repræsentere Danmarks ældste navngivning af gader i grupper.

NOTER OG HENVISNINGER

- 1) *H.U.Ramsing*: Københavnske ejendomme 1377-1728. I, Øster Kvarter, 1943, s. 14-15. - *Jørgen H. Barfod*: Christian IV's Nyboder. 1983, s. 145
 - 2) Barfod s. 25-26
 - 3) Barfod, s. 35. - Resens Prospekt af København 1674.
 - 4) Gadenavnene for Nykøbenhavn kendes fra flere samtidige kort, bl.a. gengivet hos *Vilh. Lorenzen*: Håndtegnede Kort over København 1600-1660, 1930, pl. XIX, og de optræder hyppigt i de kongelige skøder fra perioden, jf. Københavns Diplomatarium 1-8, udg. af O. Nielsen 1872-1887
 - 5) Ramsing, se note 1
 - 6) De udenbys gadenavne synes ikke at være bevaret på noget samtidigt kort, men deres beliggenhed kan fastslås ved hjælp af flere kort med påskrevne ejernavne, sammenholdt med kongelige skøder, jf. note 4
 - 7) På Resens kort findes blot henvisninger til et index, der som oftest er udeladt i gengivelser. Det er udgivet af *Ib Rønne Kejlbo*: *Kobberstikkene til Peder Hansen Resen. Atlas Danicus. Kbh. 1974*, s. 29-31
 - 8) *Ramsing*: *Københavnske ejendomme*, 4, *Vestre Kvarter* s. 15
 - 9) *J.H.F. Jahn*: *Henrik Ruse*, i: *Militært Repertorium*. 2.rk. 5 bd. 1847, s. 384
 - 10) Samtlige gadenavnændringer, der nævnes i det følgende, blev godkendt af Københavns Borgerrepræsentation, jf. *Københavns Borgerrepræsentations forhandlinger*, diverse årgange
- Generelt om Københavnske gadenavne: *Bent Jørgensen*: *Dansk Gadenavneskik*. 1970 s. 106-116

Huse og boliger i det gamle København

Af Poul Strømstad

Vor viden om Københavns udseende før ca. 1600 er meget ringe. Tidens tand og de tre store ildebrande i 1728, 1795 og 1807 ødelagde så godt som hele den del af bebyggelsen, der stammede fra tiden før 1600. Store nedrivninger gennem tiden har også gjort deres til, at mange gamle huse er forsvundet. Det er derfor ikke let at finde spor af den ældste bebyggelse i marken, og da store dele af byens arkivalier også blev ødelagt ved brandene, er det vanskeligt at rekonstruere byens udseende i middelalderen. Vor viden hviler derfor på de få rester, der er bevaret, og på de vidnesbyrd om bebyggelsen, som man kan udlede af arkæologiske udgravninger. De oplysninger om husenes indretning, højde og udseende, som udgravningerne kan give os, er dog sparsomme. De kan højst aflokkes nogle usikre indtryk af bygningernes udstrækning og placering på grundene.

Forunderligt nok er de ældste bevarede spor af bebyggelse de rester af Absalons borg, som endnu i vore dage kan ses under det nuværende Christiansborg slot. Også nogle få andre bygninger fra tiden før 1600 er bevaret, f.eks. Konsistoriebygningen i universitetets gård, den ældste nogenlunde uændrede bygning i København, og visse dele af Holmens kirke. Den førstnævnte er en rest af Københavns bispegård og opført ca. 1420, mens Holmens kirke, der er opført i 1563, har en fortid som ankersmedie for den danske flådes skibsværft på Holmen. I andre af de københavnske kirker skjuler der sig også middelalderlige bygningsdele, f.eks. i domkirken, Vor Frue kirke, Sankt Petri og Helligåndskirken, men de verdslige bygningers udseende og historie er stort set ukendt.

På kortet fig. 1 ses byen omgivet af sine forsvarsværker, en vandfyldt grav og høje jordvolde. Kortet viser situationen omkring 1750, da byen omfattede ca. 300 ha og havde ca. 80.000 indbyggere. Byens areal var ikke blevet udvidet de første 3-400 år. Først under Christian 4. skete der en tiltrængt udvidelse. I 1606 begyndte han at opføre sit »lysthus«, Rosenborg, på det åbne

Fig. 1. København ca. 1750. Sort angiver bebyggelse. Byen har næsten udfyldt arealet inden for Christian 4.s vold. Middelalderbyens krogede gadenet adskiller sig tydeligt fra Frederiksstadens regelrette plan. Christianshavn ses foruden til højre, Kuppet øverst på kortet. Rekonstruktion efter original i Københavns Stadsarkiv.

område uden for Østervold, og snart efter flyttede han volden uden om Rosenborg og byggede et nyt voldanlæg i forlængelse af det gamle helt ud til Sankt Annæ skanse, der senere blev til Kuppet.

På kortet adskiller middelalderbyen sig tydeligt fra de nyere kvarterer ved sit selvgroede, uregelmæssige gadenet. Nordligst på det nye byareal ligger Nyboder, som blev påbegyndt i 1631, og mod øst ses Frederiksstadens regelrette anlæg bestående af store karreer adskilt af snorlige gader. Dette nye bykvarter opførtes i et

Fig. 2. Strandgade på Christianshavn ca. 1935. Tv. Strandgade 32 med gavlen mod Sankt Annægade, derefter nr. 30, 28 og 26. Se også fig. 3.

parkagtigt område for at fejre det oldenborgske kongehus' 300-års jubilæum i 1749.

Byggeriet begyndte i 1750, men Frederiksstaden var ikke færdigbygget før omkring 1800. For dette områdes vedkommende viser kortet således en senere tilstand end 1750.

Middelalderbyen og Ny-københavn er adskilt af en kilometerlang gade, Gothersgade, som vel nu er den længste lige gade inden for voldene.

På kortet ses forneden Christianshavn, der blev grundlagt i 1617 som en selvstændig by med eget styre, men som allerede i 1674 blev inddraget under Københavns styre. Endnu en bydel skabtes i 1600-årene, idet området langs Vestervold blev inddæmmet og opfyldt i 1660-erne. Her opstod i de følgende årtier Frederiksholmskvarteret.

Fig. 3. Strandgade 32-26. Øverst en rekonstruktion af de fem renæssancebygninger, der blev opført i 1620'erne. Nederst en opmåling af husene fra ca. 1940. De to gavlhuse foroven til højre er blevet til et hus, nr. 26. Efter København før og nu, IV, 1948, s.34.

Arealerne uden for voldene skulle af hensyn til byens forsvar holdes helt fri for bebyggelse. Ved pladserne foran byportene lå nogle få bygninger, men forstæder var der ikke tale om. Først ude på den anden side af Søerne lå der en spredt bebyggelse, der havde ligget her fra gammel tid. Her lå bl.a. blegmændenes huse, hvor de arbejdede med vask og blegning på blegdammene.

Det tog lang tid, før den by, som Christian 4. havde drømt om at bygge på Christianshavn, blev til noget. Mange af grundene var ikke mere fyldt op, end at de jævnlige stod under vand, og de velhavende købmænd, som kongen opfordrede til at bygge herude, holdt sig tilbage. Først ind i 1620-erne blev enkelte huse bygget, og endnu længe efter lå der stadigvæk ubebyggede grunde langs de afstukne gader. En del af de store købmandsgårde, som efterhånden blev opført, er endnu bevaret, bl.a. i Strandgade. Det er

Fig. 4. Magstræde 17-19. De to huse, er opført i 1620rne, er blandt de få gavlhuse, der er bevaret i København. Oprindeligt havde de kun to etager, men allerede i 1712 tre. Foto 1922, Københavns Bymuseum.

Fig. 5. I husrækken langs gaden Gammel Strand lå der flere gavlhuse. Udsnit af kobberstik i 1611 af Jan Dircksen efter maleri af Jan van Wijk. Original i Nationalmuseet.

velbyggede, grundmurede huse i renæssancestil med beboelses-
huset liggende langs gaden, mens bygninger til opbevaring af
varer, udhuse og stalde ligger inde bagved. Planen er vinkelfor-
met, idet der op til forhusets bagside er bygget en smallere side-
bygning, hvor husets køkken er anbragt. Denne planløsning ken-
des fra adskillige huse opført i 1600-årene i København.

Huse for byens gennemsnitsborgere er kun bevaret i få tilfælde
fra denne periode. Husene Magstræde 17-19 er opført i 1620-erne
og således samtidige med husene i Strandgade. De er bygget af

grundmur, men er både i det ydre og i det indre ændret en del gennem tiden. Oprindeligt havde de to etager, men er senere blevet forhøjet. Begge huse ligger med gavlen mod gaden, og de er de eneste gavlhuse, der er bevaret i København. Man ved ikke, hvor udbredt gavlhuset var i København i middelalderen, og det er ikke muligt af fastslå, hvor mange der har været. På fig. 5, der er et kobberstik fra 1611, ses, at der langs Gammel Strand har ligget flere gavlhuse, og ad arkivalsk vej er det lykkedes at vise, at husenes planer virkelig var gavlhusplaner. Gavlhuse kan have været mere almindelige før 1600, men det er kun et fåtal, vi har viden om, og gavlhusets rolle er i København udspillet allerede i begyndelsen af det 17. århundrede.

Et tredje eksempel på en bebyggelse fra 1600-årene er Nyboder, der som nævnt blev påbegyndt i 1631 og stadigvæk udvidedes, så bebyggelsen efterhånden blev til en hel bydel for sig selv. De lange rækkehuse, der opførtes til flådens mandskab, er et meget tidligt eksempel på et planlagt byggeri i stor stil: 20 længer med 600 boliger.

De huse, der hidtil er omtalt, var alle grundmurede, i hvert fald til gaden, men der er ingen tvivl om, at langt de fleste københavnske borgerhuse var opført af bindingsværk. Størstedelen af husene havde tegltag, men endnu i 1600-årene var der dog endnu enkelte huse med stråtag.

Kongen og bystyret ville gerne, at byen præsenterede sig pænt og rigt. Derfor opfordrede man husejerne - ofte ved ret skarpe påbud - til at bygge af gode materialer og helst af grundmur, der dels så fornemmere ud, dels var mere brandsikker end bindingsværket. Efterhånden blev mange af husene da også forbedret, men da pengepungen var afgørende, og grundmur var dyrere end bindingsværk, havde de mange påbud kun ringe virkning. Man nøjedes med at udskifte gadesidens bindingsværk med grundmur, når lejlighed bød sig, og byen var med sine smalle, krumme gader og tæt sammenbyggede huse fortsat meget brandfarlig. Der var jævnligt mindre brande, men rigtig galt gik det i 1728, hvor omkring 40% af byen brændte, ialt 1450 huse.

Kort efter branden gik man i gang med genopbygningen. De mange husvilde måtte indkvarteres hos beboerne i de bevarede

Fig. 6. Kort over de store ildebrande i København 1728 (vandret skravering), 1795 (lodret skravering) og 1807 (indramning). Efter København fra Bispetid til Borgertid, 1947, s.193.

huse i de ikke afbrændte områder eller indrette sig under meget primitive forhold i ruinerne. Nye huse måtte opføres hurtigst muligt, og selv om der blev udarbejdet planer for udvidelse og udretning af gaderne og for en tidssvarende indretning af husene, kom der på grund af hastværket og manglende penge ikke ret meget ud af planerne. Man krævede, at husene skulle bygges af grundmur, men måtte snart lade ejerne bygge bindingsværk, hvis de ikke havde råd til grundmur. Man prøvede at få dem til at opføre husets forside af grundmur, men da de fleste af borgerne havde mistet alt, blev byen genopbygget næsten lige så brandfarlig, som den havde været før branden.

De to andre store brande, i 1795 og 1807, ødelagde også store dele af Københavns gamle kvarterer. De to første storbrande skyldtes uagtsomhed, mens branden i 1807 var påsat og skyldtes englændernes bombardement. Kortet viser de tre brandes udbre-

Fig. 7. Sankt Annægade 14, opført i 1630'erne, havde oprindelig kun beboelse i stueetagen, men allerede i begyndelsen af 1700-årene var overetagen også indrettet til beboelse. Her ses huset efter restaurering i 1978. Nationalmuseets Købstadundersøgelser.

delsesområde. Det ses, at nogle af bykvartererne gik helt fri, mens andre ramtes en, to eller endog alle tre gange.

I det 20. århundrede er der nedrevet mange gamle bygninger i København. Ved de store saneringer i mellemkrigstiden og især efter Den anden verdenskrig omfattede nedrivningerne ofte hele bykvarterer med mange huse. Trods nedslidning og ælde indeholdt mange af husene vigtige vidnesbyrd om fortidens byggemåde og boligindretning, og mange af dem blev derfor undersøgt af arkitekter og museumsfolk, inden de forsvandt for stedsse. Der

Fig. 8. Husrækken i Sankt Annægade viser københavnske hustyper fra 1600- og 1700-årene. Hustypen til venstre med kvist fremkom i slutningen af 1600-årene. Det næste hus er nr. 14, se fig. 8. Derefter følger et treetages hus med en senere påbygget kvist. Dernæst et hus med gavl over hele facaden. Det ses, at husets rygning er parallel med facaden, hvilket viser, at huset er et falsk gavlhus, idet gavltrekanten i virkeligheden er en kvist. Det sidste hus har en toetages gavlkvist. Nationalmuseets Købstadundersøgelser. Fot. ca. 1970.

blev hjembragt et stort materiale i form af fotos, opmålinger og genstande til Nationalmuseet og Københavns Bymuseum, og undersøgelserne har dannet grundlag for en række bøger og afhandlinger om Københavns bebyggelseshistorie.

Det har vist sig, at den mest udbredte hustype kan føres tilbage til 1620-erne, men i dag er kun yderst få af disse huse bevaret. Et af dem er Sankt Annægade 14 på Christianshavn. Det havde oprindeligt to etager og tegltag, og bindingsværksvæggene var udmuret med mursten. Der var kun beboelse i stueetagen, men i

begyndelsen af 1700-årene eller måske tidligere, må husets anden etage være blevet indrettet til beboelse. Af et mandtal fra 1728 fremgår det nemlig, at der i huset boede i alt 12 personer: En skibstømmermand og hans kone og ti logerende matroser. Selv om matroser er vant til at leve under trange pladsforhold, kunne 12 personer formentlig ikke finde plads på een etage i det lille hus. Nogle af dem må have været indkvarteret på det tidligere loft.

Nogle af de hustyper, der var almindelige i København i det 17. og 18. århundrede, ses på fig. 8. Længst til venstre ses et fag af et hus, der har gavl over hele facaden. Man kunne godt tro, at det er et gavlhus, men da tagrygningen ligger parallelt med gadefacaden, er gavlen i virkeligheden en kvist, der spænder over hele husets bredde. Denne hustype kaldes et falsk gavlhus.

Det næste hus har en kvist på et fag, en meget udbredt hustype fra slutningen af 1600-årene og fremover. Husets forside er af grundmur, mens sidevæggene og bagsiden - hvad man ikke kan se på billedet - er af bindingsværk.

Til højre for Sankt Annægade 14, det lille toetages hus, som det så ud inden restaureringen, ses et hus med tre etager og en senere påbygget kvist. Dernæst følger et hus af samme type som det længst til venstre med gavlkvist over hele bredden, og her ses det tydeligt, at tagryggen ligger parallelt med facaden, og at gavlkvistens tagryg ikke ligger i samme højde som husets tagryg. Hjørnehuset har fire etager, hvoraf de to er en kvist.

Husenes opdeling på etagerne fremgår af fig. 9, der viser tre typiske husplaner fra 17. og 18. århundrede. Til venstre ses planen i et hus svarende til Sankt Annægade 14. Huset har fire fag, og indgangen er i det yderste fag. Bag indgangsdøren fører en gang tværs igennem huset ud til gården. Den ene side af gangen vender ind mod nabohuset. Derfor er der ingen døre i den side af gangen. Denne væg var ofte fælles for de to huse. Herved sparede man materialer. Til venstre i gangen var der først en dør ind til stuen, og længere ind mod gården en dør til køkkenet. Stuen har tre vinduesfag til gaden, og i bagvæggen er der en dør til et sengekammer, et sovekammer. Herfra kan man komme ud i køkkenet gennem en dør i sidevæggen, og fra køkkenet fører som nævnt en dør ud til gangen. Fra hvert af rummene kan man således komme til to andre rum, en funktionel god løsning, der spa-

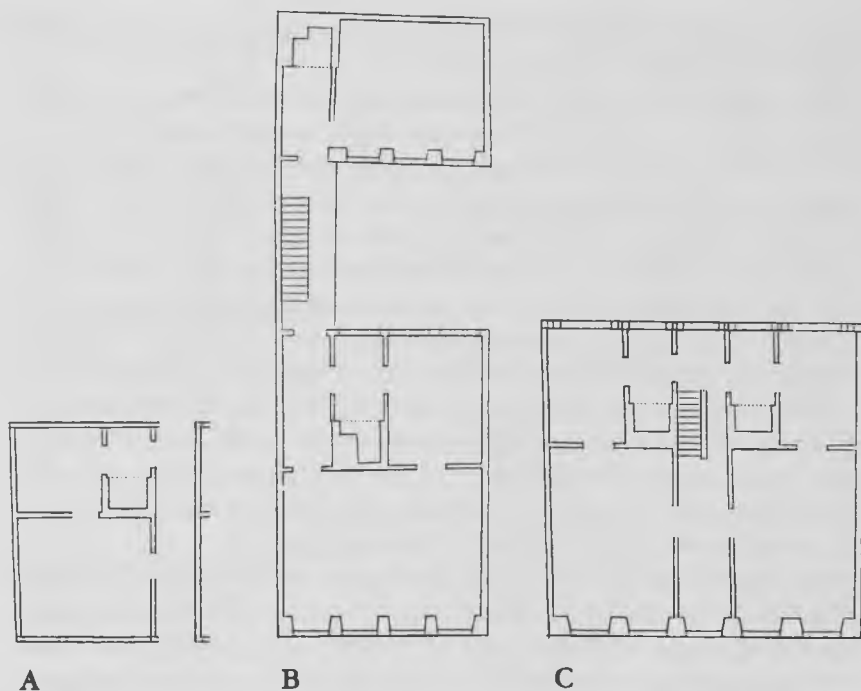

Fig. 9. Grundplaner af huse fra 1600- og 1700-årene. Firefagshuset til venstre var meget udbredt. Sankt Annægade 14, fig. 8 og 9, har samme plan. I midten et forhus og et baghus med fælles trappe. Til højre et symmetrisk dobbelthuse. Efter H.H. Engqvist: Københavnske Borgerhuse, 1948, s.89.

rer overflødige skridt. I køkkenet var der en åben skorsten til madlavning, og aftræksrøret fra bilæggerovnen i stuen mandede også ud i skorstenen. Trækken kunne reguleres ved hjælp af en jernplade med spjæld opsat vandret over den åbne ild.

Denne hustype og planen var fuldt udformet allerede i 1620-erne, og den kan formentlig føres endnu længere tilbage i tiden. Planen er meget enkel og praktisk og kan være fremkommet mange steder både her og i udlandet uafhængigt af hinanden. I København har den været så almindelig, at størstedelen af de jævne borgerhuse var indrettet på denne måde. Planen genfindes overalt i København, men findes også i vore provinsbyer. Da den formentlig for Danmarks vedkommende er opstået i København,

og det var her, der var flest af dem, kan man passende kalde typen for det københavnske hus.

De to andre huse på fig. 9 har samme plan, blot i et mere udviklet stadium. Mens huset til venstre kun havde en etage, har man her kunnet nøjes med en stige, når man skulle op på loftet. De to andre huse har flere etager, og man har derfor måttet finde plads til en indvendig trappe. Inden den indvendige trappe blev almindelig, kunne trappen være opført udvendigt op mod husets bagside, og indgangen til overetagen kunne være direkte fra trappen eller fra en svalegang, der var opbygget uden for etagen, og som trappen førte op til. Huset i midten har et baghus, og man har her anbragt trappen i et fælles trappehus mellem de to beboelseshuse. Huset til højre er en videreudvikling af huset længst til venstre, et dobbelthus bestående af to ens trefagshuse, som er fælles om gangen, der adskiller de to huse. I gangen ses den fælles trappe, som man har fået klemt ind i den ene side.

Man har diskuteret, om disse hustyper fremkom før eller efter branden i 1728. Tidligere antog man, at størstedelen af beboelseshusene var enfamiliehuse med en etage, og at højere huse først blev almindelige efter branden, bl.a. fordi den store bolignød tvang byggeriet i højden. En gennemgang af kilder, der indeholder beskrivelser af bygninger før branden, viser imidlertid, at langt de fleste huse allerede da havde to etager og ofte også kvist, d.v.s. tre beboelselag. Af beskrivelserne fremgår også, at husenes planer ikke afveg fra planerne i de nyere huse. Der skete ikke store ændringer i husenes udformning efter 1728-branden. Det var de gammelkendte typer fra det 17. århundrede man genanvendte. Kongen og Københavns bystyre søgte dog at få gennemført forbedringer ved bl.a. at foreskrive gadereguleringer og at lade en af tidens førende arkitekter udarbejde forslag til nye bygninger, men der kom ikke meget ud af det. Dels skulle de mange hjemløse mennesker have tag over hovedet hurtigt, dels satte penge- og materialemangel snævre grænser for hvor mange ændringer, man kunne få borgerne med til.

En del af de bygninger, der opførtes efter 1728-branden, er bevaret, men for de flestes vedkommende dog i stærkt ombygget stand. I gaden Åbenrå står stadig en husrække af de såkaldte ildebrandshuse, hvoraf de fleste er opført i 1730-erne. Huset

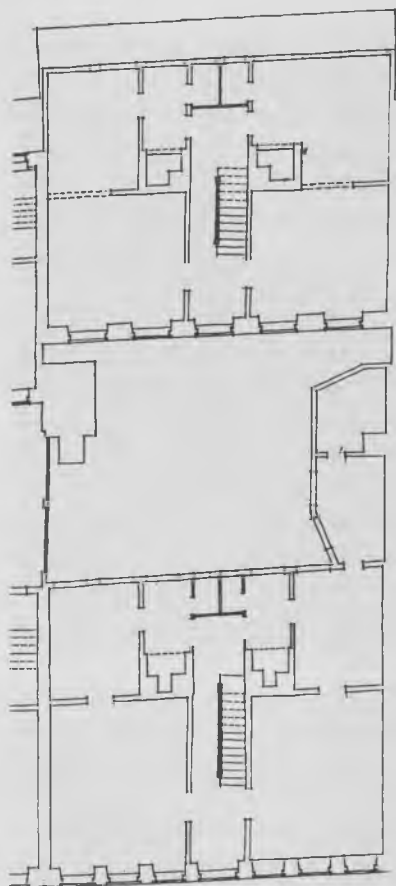

Fig. 10. Opmåling af Åbenrå 26. Forneden forhuset, til højre sidehuset og øverst baghuset, hvis plan er som forhusets, men med fem fag som på fig. 9. Opmåling ved Kjeld Kayser 1965, Nationalmuseets Købstadundersøgelser.

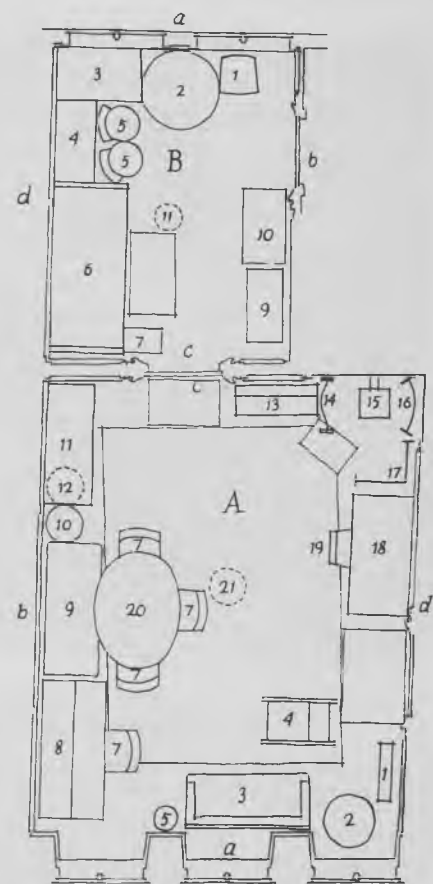

Fig. 11. Åbenrå 26. Møbleringsplan af lejlighed i anden etage til venstre. Gadefacaden er forneden. Opmåling ved Kjeld Kayser 1965. Nationalmuseets Købstadundersøgelser.

Åbenrå 26 var særlig godt bevaret. Det er et typisk gavlkvisthus med grundmur mod gaden, mens resten er af bindingsværk. Vi genkender planen med de to symmetrisk anbragte lejligheder med trappen i midten. Foruden kælderens er der fire beboelseslag, hver med to lejligheder. Til forhuset blev senere tilbygget et sidehus og et baghus. Baghusets plan svarer ganske nøje til forhusets. På 2. etage i forhuset var det oprindelige faste inventar fra opførelsestiden bevaret, og iøvrigt stod lejligheden uændret fra 1902. Planen er den ovenfor omtalte med stue, sengekammer og køkken. Fra trappen kommer man ad den brede dør lige ind i stuen til gaden. I bagvæggen er døren til sengekammeret, og herfra fører en dør i skillevæggen ud til køkkenet. Selv om en lejlighed fra 1902 ikke forekommer at være særlig gammel, er det dog yderst sjældent at finde interiører, der er så gamle og velbevarede, i dette sociale lag. Det lykkedes at erhverve alt indboet, som efter registrering, opmåling og fotografering blev bragt til Nationalmuseet. Det faste inventar, døre, gulve, vægge, vinduer m.m. er derimod stadig bevaret i bygningen, som nu udgør en del af Musikhistorisk Museum.

De mange nye bygninger gav plads til mange mennesker, men det varede ikke længe, før befolkningstallet var steget så meget, at der atter var boligmangel i byen. Som nævnt tidligere havde byen i sidste halvdel af 1700-årene omkring 80.000 indbyggere, og da byen lå indespærret bag forsvarsanlæggene, måtte man udnytte arealet intensivt for at få plads til de mange mennesker. På et kort fra 1757 ses, at der endnu på den tid var åbne områder inde i karreerne. Bag de velhavende købmænds og adeliges store huse, der bredte sig langs de finere gader, var der indrettet store haver med spadseregange mellem træer og buske, men siden blev der bygget på alle ledige arealer.

Ved nedrivningen af husene i 1960'erne var der overalt bygget side- og baghuse, så grundene var udnyttet til det yderste.

Fig. 12. Åbenrå 26. Øverst interiør fra lejligheden på fig. 11. Til højre indgangsdøren fra trappen, til venstre døren til sovekammeret.

Fig. 13. Nederst samme interiør. Til højre døren til sovekammeret. Fot. Grith Lerche 1965. Nationalmuseets Købstadundersøgelser.

Fig. 14. Udsnit af Geddes kort over København 1757. Syd opad. Allerede da lå husene tæt langs gaderne, men bagved var der endnu store haver med fin beplantning og spadseregange. Siden blev alle grunde tæt bebygget med høje huse. Udgivet af Københavns Kommunalbestyrelse, 1940.

Fig. 15. Adelgade 100 set fra nabobygningen. Til venstre ses 1 1/2 fag af forhuset. Baghusets trappe førte broer over til baghuset i hver etage. Fot. Niels Elswing 1958. Nationalmuseets 3. afdeling.

Adelgade 100, der ses på fig 15, viser, hvor meget man kunne få plads til på en lille grund. Til venstre på billedet ses forhusets bagside og til højre det tilhørende baghus. Da baghuset ikke havde nogen selvstændig trappe, måtte man for at komme over til baghusets lejligheder gå over de broer, der ses midt i billedet, og som fører fra forhusets trappe over til indgangsdøren i baghusets midterste fag. På opmålingen fig. 16 ses til højre forhusets facade mod Adelgade og til venstre 1. sals planen af de to huse. Nederst ses forhusets facade. I stueetagen førte en gang ind til den fælles trappe og den snævre gård. Mellem husene ses den bro, der i hver etage var ophængt mellem dem, og som var den eneste

adgangsvej til baghuset. Man får et indtryk af de elendige hygiejniske forhold, beboerne levede under, når man hører, at ejendommens retirade var anbragt under trappen, og at der kun var dette ene toilet til begge huses mange beboere. I 1870 boede der i alt 84 personer i de to huse, 47 i forhuset, 37 i baghuset.

Huset Adelgade 91 er et andet eksempel på overbefolkningen og de elendige levevilkår for den fattigste del af Københavns indbyggere.

Ejendommen bestod af et forhus og et baghus. Ved opførelsen i 1750-erne havde baghuset fire etager. På hver etage var der indrettet fire ens lejligheder, der var placeret omkring en gennemgående midtergang, hvor den fælles trappe førte op gennem etagerne. Fra gangen var der til hver lejlighed to døre, en ind til stuen, og en til køkkenet. Stue og køkken lå ved siden af hinanden, men der var ingen dør mellem de to rum. Når man skulle fra det ene rum til det andet, måtte man ud på gangen og herfra gå ind i det andet rum. I den fælles væg mellem køkken og stue var der i flere tilfælde indsat et vindue, som kunne give lidt dagslys i køkkenet, der lå midt inde i huset. Maden lavede man på det åbne ildsted, som også virkede som aftrækskanal, så mados og anden dårlig luft kunne komme ud den vej. I almindelighed måtte man nok have køkkendøren ud til gangen stående åben for at få luft og lys ind i køkkenet. Under madlavningen var der således rig lejlighed til mere eller mindre frivillig kontakt med medbeboerne. Vinduet mellem stuen og køkkenet kunne foruden at give aftræk også bruges til at række mad ind igennem fra køkkenet til stuen. På gangen var der i slutningen af forrige århundrede en vask til fælles afbenyttelse af de fire lejligheder. Før den tid måtte vandet bæres både op og ned.

Efterhånden som befolkningspresset steg, forhøjede husejerne husene. Baghuset i Adelgade 91 fik før 1837 bygget yderligere to etager på, og kort efter endnu en etage, så det i 1840 havde i alt syv etager med 28 lejligheder. I 1834 boede der 62 personer i huset. I 1845 var antallet steget til 99, og da huset var tættest befolket, boede der ialt 21 personer på een etage. De hygiejniske forhold har været katastrofale og har bevirket stor sygelighed blandt beboerne. Selv efter at der var blevet indlagt vand i huset, skete der ikke større forbedringer, bl.a. fordi København fik

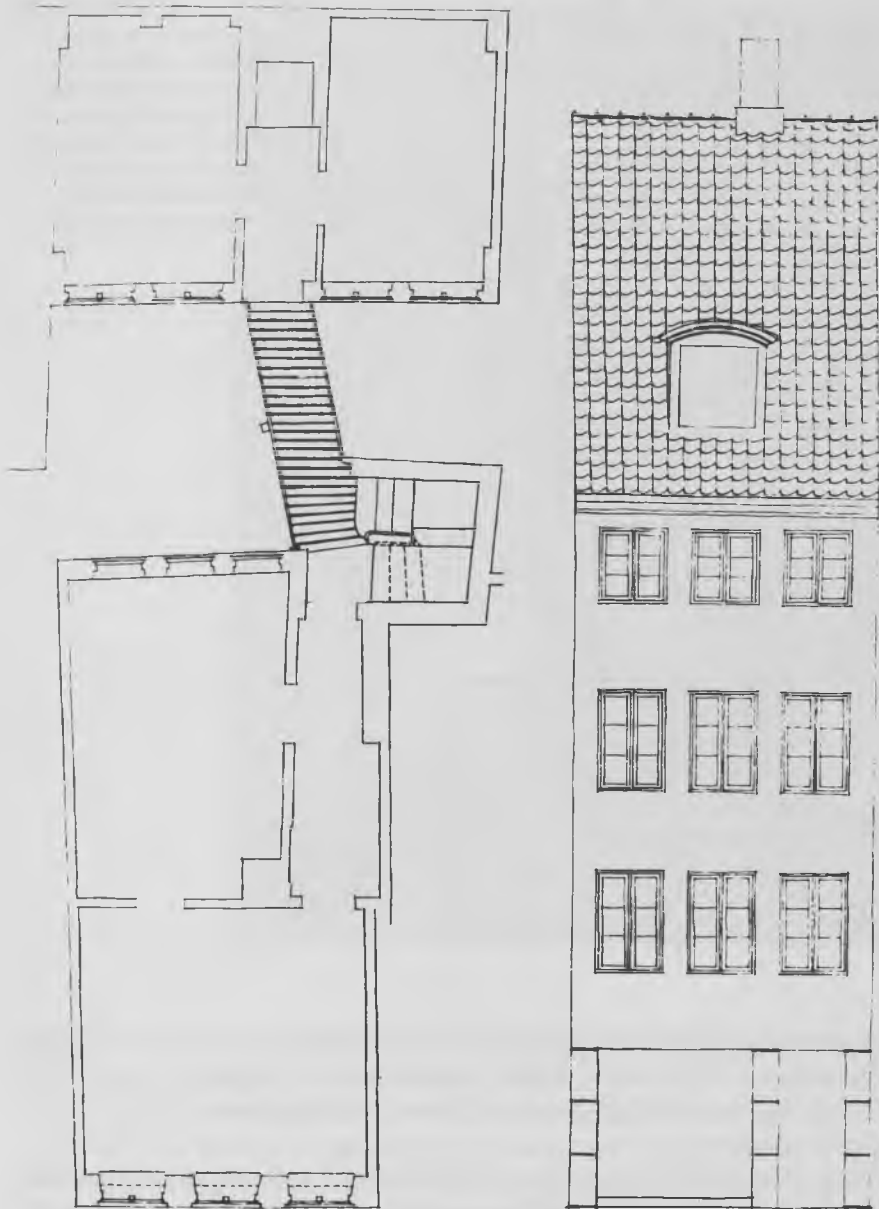

Fig. 16. Adelgade 100. Til venstre plan af anden etage i forhus og baghus, til højre opstalt af forhus. På planen ses forhusets trappe og en af broerne til baghuset. Opmåling ved Kjeld Kayser 1958. Nationalmuseets 3. afd.

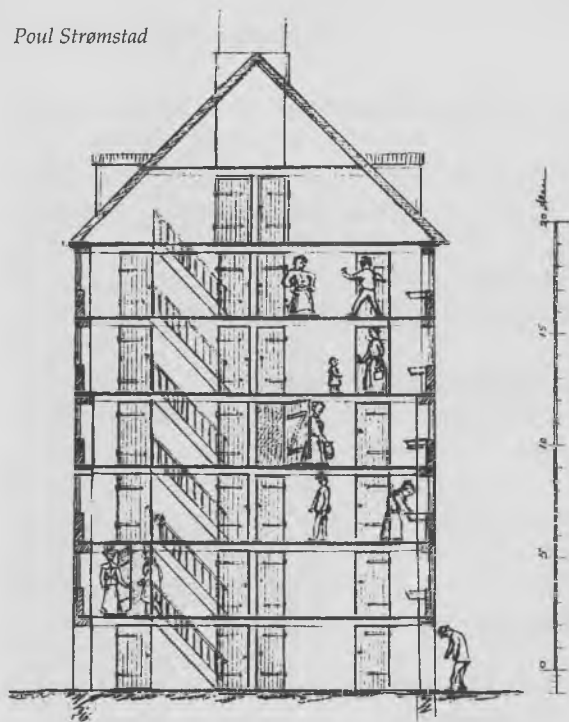
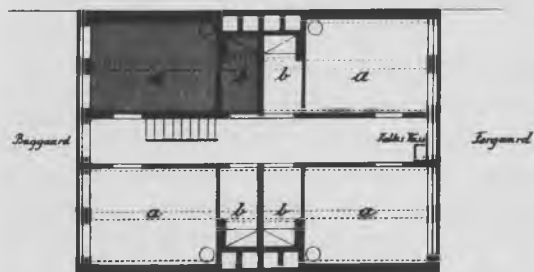

Fig. 17. Adelgade 91. De fire lejligheder på hver etage. Med skravering er vist en af lejlighederne, der bestod af en stue og et køkken. Huset havde kun en trappe, og på gangen var der på hver etage en fælles vask. Snit og plan efter Architekten 1906.

moderne vandforsyning med trykvand, før man fik ordnet kloakforholdene. Den eneste måde vandet kunne afledes på var at få det til at løbe ud til gadens rendesten, hvorfra det så måtte finde vej til havnen.

Da voldene faldt i midten af 1800-årene, og bebyggelsen bredte sig uden for byen på de tidligere ubebyggede arealer, faldt antallet af indbyggere inden for voldene. Dette kan også spores i antallet af beboere i huset. Det tog lidt tid, inden nedgangen viste sig,

Fig 18. Adelgade 91. Trapperummet med trappe og døre ind til køk-
ken og stuer.
Fot. Niels Elswing
under husets
nedrivning i 1954.
Nationalmuseets
3.afd.

men mens huset i 1860 havde 76 beboere, faldt antallet til 57 i 1890, og nedgangen fortsatte efter 1900.

På fig. 17 er en enkelt lejligheds stue og køkken skraveret. Inden husets nedrivning blev en lejlighed bragt til Nationalmuseet. Den blev genopstillet på museet ved udstillingen »Sanering« i 1958. Ved den store ombygning af Nationalmuseet 1988-92 blev lejligheden nedtaget og opmagasineret.

Ved forhøjelsen af husene byggede man nye etager oven på de

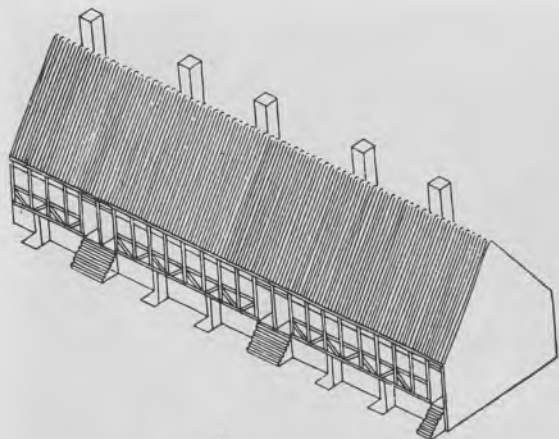
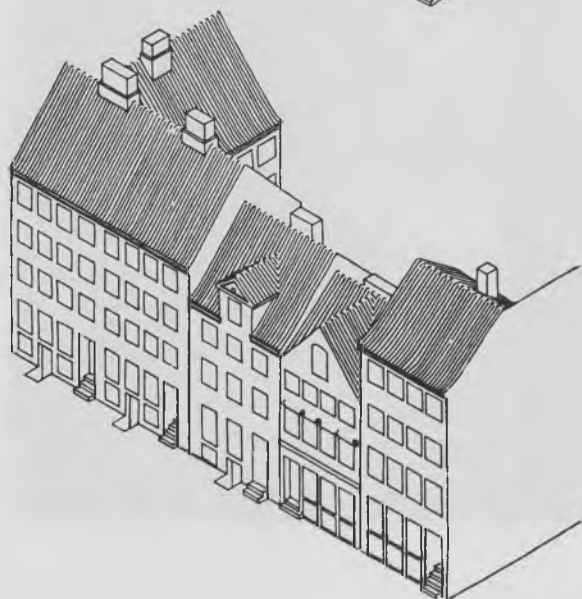

Fig. 19. Borgergade 70-76. Øverst boderækken fra ca. 1700, der ved forhøjelser gennem tiden fik det udseende, der ses forneden. Opmåling og tegning ca. 1940 af H.H. Engqvist. Efter København fra Bispetid til Borgertid, 1947, s.47.

gamle. Fig. 19 viser, hvordan en boderække fra omkring 1700 efterhånden er blevet omdannet, så den i 1940 er blevet til en husrække med 4-5 etages huse. Ved undersøgelser i husene fandt man rester af de oprindelige boder.

Branden i 1795 var knapt så omfattende som branden i 1728, men der brændte dog omkring 950 huse. Både i 1795 og ved bombardementet i 1807 var det delvis de samme områder, der blev ødelagt. Ved genopbygningen af de almindelige borgerhuse fulg-

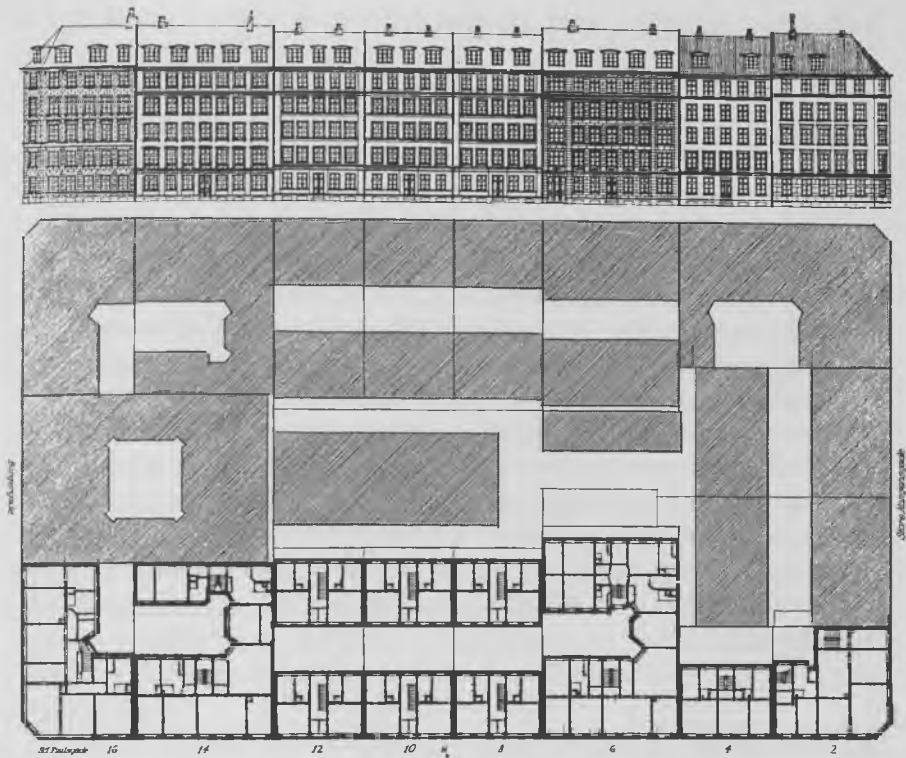

Fig. 20. Plan og opstalt af en husrække opført 1854 i Sankt Paulsgade. Mens husene til venstre og højre indeholder store lejligheder, har de tre huse i midten lejligheder med den gamle københavnske plan. Efter Kaj Fisker og Knud Millech: Danske Arkitekturstrømninger 1850-1950, 1951, s.91.

te man de gamle hustyper, men især i det ydre slog klassicismen igennem. Husene blev i vidt omfang opført af grundmur, facaderne havde store, glatte flader afbrudt af murede bånd og brede vinduespiller. I modsætning til de ældre barokke huse, der ofte var malet i stærke farver, fremtræder husene i begyndelsen af forrige århundrede med et stilfærdigt, ensartet præg i grå og hvide farver, og det blev almindeligt at dække husets grundmurede sider med puds.

Det store etagehus med mange lejligheder blev almindeligt i begyndelsen af 1800-årene, og med bystyrets stigende magt og en mere rationel planlægning samledes husene i store karreer, der ofte blev bygget samtidigt. Lejlighederne bliver i mange tilfælde større, og nye planløsninger fremkommer, især for de større huses vedkommende, men de gamle typer bruges dog stadigvæk, samtidig med at de nye slår igennem. I den enkelte karre kan man finde nyt og gammelt ved siden af hinanden. I det ydre ses næsten ingen forskel, men ser man nøjere på planerne kommer forskellene frem. Fig. 20 viser en karre opført i 1850-erne ved Store Kongensgade-Sankt Paulsgade. Planen viser, at der ud mod Sankt Paulsgade midt mellem huse med store lejligheder er bygget tre huse med baghuse, hvori den gamle københavnske plan fra 1600-årene er brugt næsten uændret 250 år senere. Med industrialismen får boligbyggeriet et langt større omfang end tidligere, og der gøres mange forsøg på at udnytte de dyre byggegrunde til det yderste og at indrette boligerne efter tidens krav, men den gamle københavnske lejlighedsplan er sejlivet. Den kan stadigvæk bruges.

LITTERATUR

- København fra Bispetid til Borgertid. 304 s., planer, kort, fot. Summaries in English. 1947
Københavns Historie 1-6. Gyldendal 1980-83
- H.H. Engqvist: Københavnske Borgerhuse. 1948. 96 s. Planer, fot.
- Samme: Strandgade 30. En Christianshavnsk Gaards Historie gennem 300 Aar. 2. udg. 1973. 86 s. planer fot.
- Poul Strømstad (Red): Ildebrandshuse. En bygningshistorisk undersøgelse af 24 ejendomme i gaderne Åbenrå-Landemærket i København. 1966. 274 s. planer, fot.
- Samme: Slum Clearance and the Investigation of Town Buildings. i Dansk Folkemuseum og Frilandsmuseet. History and Activities 1966. s. 77-104. Planer, fot.
- Samme: Åbenrå 1. Et københavnsk hus og dets beboere gennem to århundreder. 1964. 110 s. planer, fot., Summary in English
- Kjeld Kayser og Poul Strømstad: Åbenrå 26. Et københavnsk hus og dets beboere gennem to århundreder. 1970. 72 s. planer, fot. Summary in English
- Kaj Fisker og Knud Millech: Danske Arkitekturstrømninger 1850-1950. 1951, 365 s., planer, fot. Summary in English
- Harald Langberg: Tre huse på Christianshavn. 1976. 94 s., planer, fot. Deutsche Zusammenfassung

Da Sankt Gjertruds Stræde var krøllet eller Frederik III i småtingsafdelingen

Af Rolf Dahl

De fleste historisk interesserede københavnere kender årsagen til Grønnegades og Store Regnegades knækkede forløb: den, nemlig, at gaderne, der i middelalderen stødte lige ind i den gamle, buede Østervold, ved byudvidelsen i midten af 1600-tallet blev ført vinkelret ud i den nyudstukne snorlige Gothersgade. Men at en lignende skæbne oprindeligt var tiltænkt Sankt Gjertruds Stræde, er vel knap så mange bekendt.

Den plan for bebyggelse af »Ny København«, som Axel Urup udarbejdede i 1649, og som blev approberet af Frederik den 3. samme år,¹ stipulerede en gade, der skulle have Rosenborg som point de vue, og ud til denne gade, der fik navn efter slottet, skulle Sankt Gjertruds Stræde forlænges på samme måde, som Grønnegade og Store Regnegade tænkte ført ud i Gothersgade (se fig. 1).

Den 11. januar 1650 befalede Frederik den 3. Urup straks at »lade begynde med Platzerne at vdstiche och Gaderne saa vittschee kand, at frembføre, saa snart som Jorden er aaben«.² Ud-stikningen af Rosenborggade og det omliggende terræn var tilendebragt i maj,³ og området, der som del af den overflødiggjorte fortifikation var kronens ejendom, blev i den følgende tid udparcelleret til private. I 1651 kom Laurids Hammer i besiddelse af grunden mellem Åbenrå og Sankt Gjertruds Stræde.⁴ Langs Rosenborggade var længden opgjort til 74 alen (46,6 m), og fra hjørnet »och til den bucht udi St. Giertruds stræde« var der 25 1/2 alen (16 m). Hammer, der siden 1630 havde ejet en del leieboder i den middelalderlige del af Sankt Gjertruds Stræde,⁵ kom dermed i besiddelse af et sammenhængende område fra nutidens Kultorv til Reformert Kirke (se figur 2).

Laurids Hammer var en af tidens fremtrædende mænd. Sit omfattende købmandskab drev han fra sin gård i Gammel Strand (nuværende nr. 36),⁶ men han ejede desuden et hus på Slotshol-

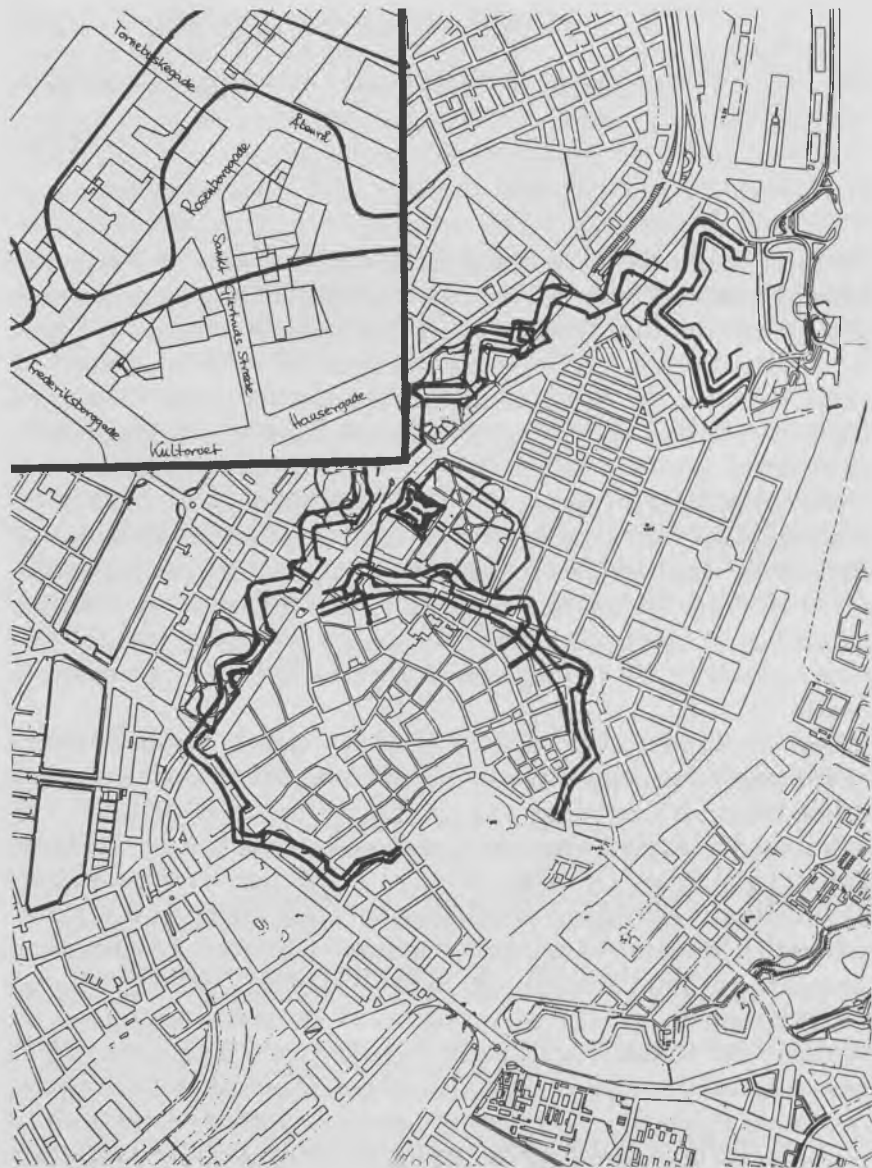
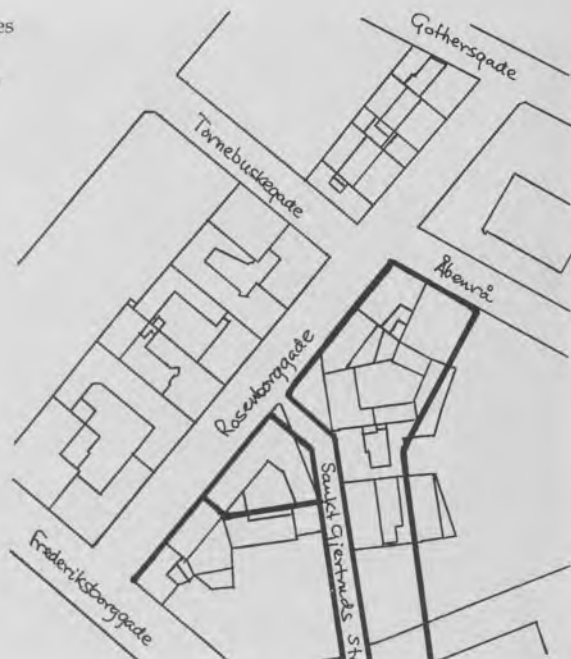

Fig. 1. Byudvidelserne omkring 1650. På et moderne kort er indtegnet den nye og den gamle Østervold. Store Regnegade, Grønnegade og Sankt Gjertruds Stræde er fremhævet. Indføjet voldanlæggets placering omkring Sankt Gjertruds Stræde.

Fig. 2. Sankt Gjertruds Strædes oprindelige forløb mellem Laurids Hammers og Anders Pedersens grund.

men og lejevåninger flere steder i byen,⁷ samt en indhegnet have ved Peblingsøen.⁸ Allerede i 1622 var han blevet optaget som laugsbroder i Danske Kompagni,⁹ og at han nød Christian den 4.s fortrolighed ses af, at kongen blandt andet benyttede ham som opmand i tvistigheder og som regnskabsrevisor.¹⁰ Laurids Hammer var desuden borgmester,¹¹ og i 1648 var han blandt de ærværdige mænd, der deltog i kongevalget og den følgende kroningshøjtidelighed.¹² Valget var som bekendt en ren formalitet, og stort mere politisk realitet var der heller ikke i tronfølgervalget to år senere, hvor Laurids Hammer også deltog.¹³

Hjørnegrunden på vestsiden af Sankt Gjertruds Stræde blev den 18. juni 1655 tilskødet klokkeren ved Trinitatis Kirke Anders Pedersen.¹⁴

I lighed med alle andre, der blev tildelt byggegrunde i »den nye by«, måtte klokkeren forpligte sig til at planere og bebygge de erhvervede arealer. Ud mod Rosenborggade lod han opføre en gård, og mod Sankt Gjertruds Stræde rejste han et plankeværk. Den 20. september 1665 fik han bryggerprivilegium.¹⁵

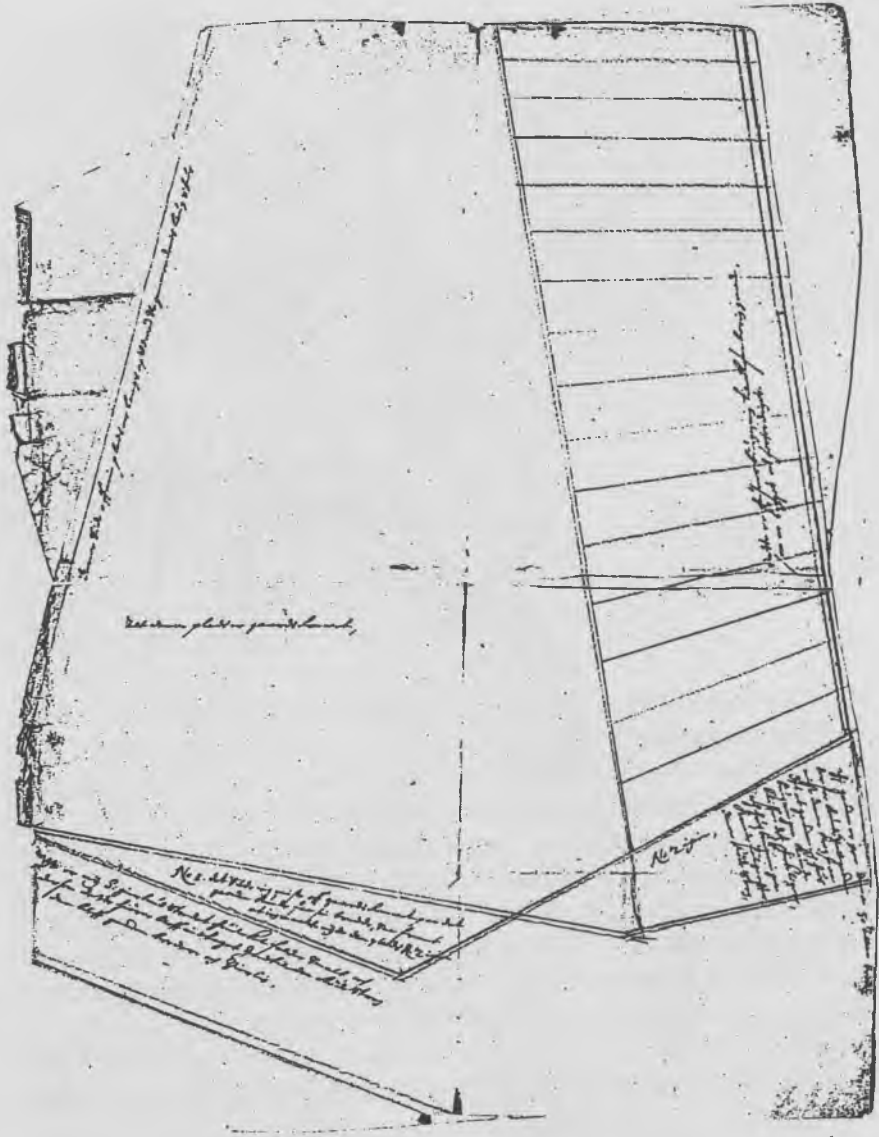

Fig. 3. Anders Pedersens eget grundrids med Sankt Gjertruds Stræde forinden og huset ud mod Rosenborggade til højre. Rigsarkivet.

Fig. 4. Sankt Gjertruds Stræde set fra Rosenborggade. Foto 1909. Københavns Bymuseum.

På den anden side af strædet var aktiviteterne derimod til at overskue. Borgmesteren gjorde ingen anstalt til at rive den gamle vold ned, langt mindre til at bebygge området, og i 1659 modtog han en kongelig advarsel om »strax samme jord at afføre oc bebygge, såfremt han ellers ey vil, Vi den til en anden skal ofverlade, som den bebygge vil oc jorden nederføre«. ¹⁶

Men ved Laurids Hammers død tre år senere henlå grunden fremdeles i en »vederstyggelig Tilstand«, og var »gandsche vbeleylig og mishagelig« for den »kongelige adferd (læs: adgang) til Rosenborg«. Hans skøde blev derfor »casserit och igienkaldet«, og den 6. maj 1662 tillagdes arealet brændevinsbrænder Peder Christensen. ¹⁷ Men nu havde man bestemt sig for at føre Sankt Gjertruds Strædes østside i lige linje i hele dens længde, så Peder Christensens grund kom kun til at strække sig 42 1/2 alen (26,8 m) langs Rosenborggade, og den bebyggelse, der i de følgende år

skød op på brændevinsbrænderens område, holdt sig inden for den nye gadelinje.

Derfor kom det fremstikkende hjørne på Anders Pedersens plankeværk til at virke ganske meningsløst, og om sommeren 1669 ansøgte han om tilladelse til at rette det ud.¹⁸ Hans supplik (som ikke er bevaret) og det medfølgende primitive grundrids (se fig. 3) må i den grad have mystificeret Frederik den 3., at han selv begav sig til Sankt Gjertruds Stræde for at tage forholdene i højsteget øjesyn. Sine følelser foran klokkerens plankeværk har enevoldsmonarken såvidt vides aldrig røbet, men ved besigtigelsen kunne han dog godt se det rimelige - og formålstjenlige - i grund-ejerens andragende, og befalede derfor sin ingeniør Carl Heinrich v. d. Osten at udarbejde et nyt målebrev, hvilket forelå den 2. september. Under den gamle monarks påfølgende svagelighed glemte man rent at udstede en kongelig konfirmation af dokumentet, men efter at klokkeren gentagne gange havde andraget derom, blev den som en af Christian den 5.s første embedshandlinger udfærdiget den 15. marts 1670.

Dermed havde Sankt Gjertruds Stræde fået den facon, som det siden har beholdt, og Anders Pedersen kunne med god samvit-tighed flytte sit plankeværk.

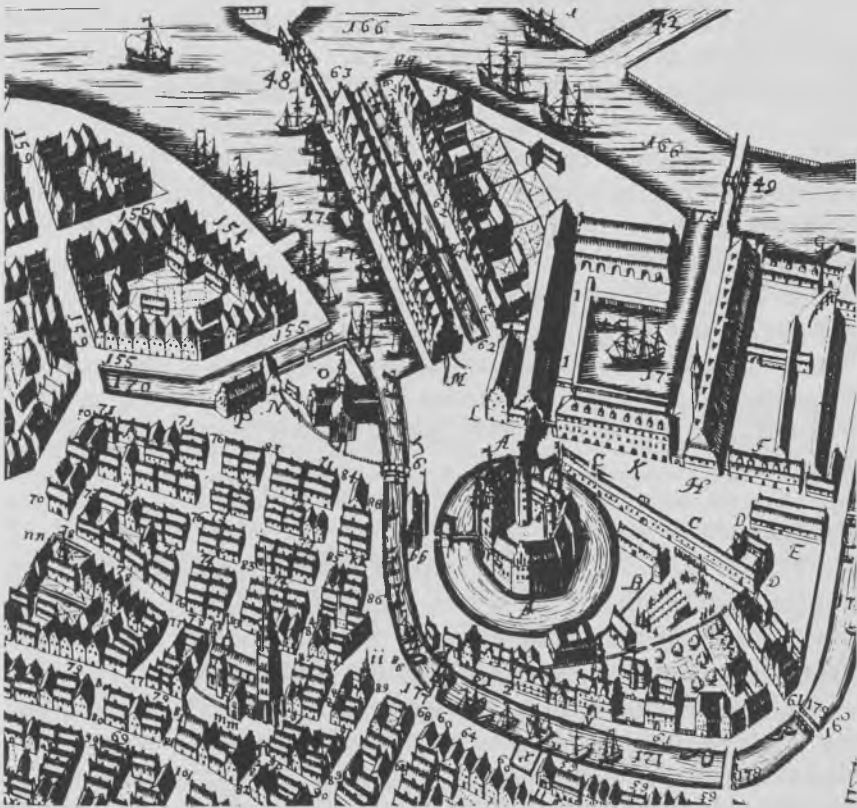
NOTER OG HENVISNINGER

1. *Vilh. Lorenzen*: Problemer i Københavns Historie 1600-1660 i Historiske medd. om København 2. rk. bd. IV s. 213 ff.
2. Københavns Diplomatarium 1-8 (heretter KD), V s. 330
3. KD III, s. 333
4. *ibid* s. 359-60 og 427
5. *H.U. Ramsing*: Københavnske Ejendomme 1377-1728, Rosenborg Kvarter, Københavns Stadsarkiv.
6. samme, Strand Kvarter s. 32
7. *ibid*. s. 75 samt KD VI s. 210 og 217
8. KD VI s. 228
9. *ibid*. s. 56
10. KD III s. 72 samt KD V s. 223 og 239
11. KD V s. 295
12. KD I s. 664 og 668
13. KD IV s. 791
14. KD III s. 440
15. *ibid*. s. 633
16. KD V s. 446
17. KD III s. 558 og indlæg til Sjællandske Registre 77/1662, Rigsarkivet
18. KD VI 530-31 og indlæg til Sjællandske Registre 100/1670

Skipperboderne

Af Kirsten Lindberg

I den mangfoldighed af huse, det gamle København kunne fremvise i 1600-tallet, var der en stor gruppe, som markant skilte sig ud - hverken ved anvendelse af særlige materialer eller egenartet byggeskik, ej heller ved højde eller udsmykning, men alene ved at være mange huse samlet på ét sted, ved at være en hel bydel

Udsnit af kort over København, øst opad. Kvarteret med Skipperboderne ligger tv. for Københavns slot mellem Holmens kirke og Nikolaj kirke. Peder Hansen Resen: Atlas Danicus, 1674. Her efter Ib Rønne Kejlbos genudgivelse, pl.13, 1974.

planlagt og opført efter givne retningslinier. Ganske vist fandtes der andre huse, som var næsten ens, fordi de var opført samlet og det både i offentligt og privat regie, men de udgjorde i forhold til denne gruppe kun små enklaver. Det er naturligvis Baadsmandsboderne eller Skipperboderne, her er tale om.

Ideen var fostret af Christian IV, der før havde og siden skulle lade opføre boliger for sine undersåtter i statens tjeneste. Denne gang var tilskyndelsen ønsket om at beholde de mange unge, ugifte mænd, der var udskrevet til Kalmarkrigen, i byen. Derfor blev bebyggelsen i kongens gamle have over for Slottet stillet frit til rådighed for krigskarlene under Søetaten, hvorved chancen for, at de stiftede familie og blev, ansås for mangedoblet.¹

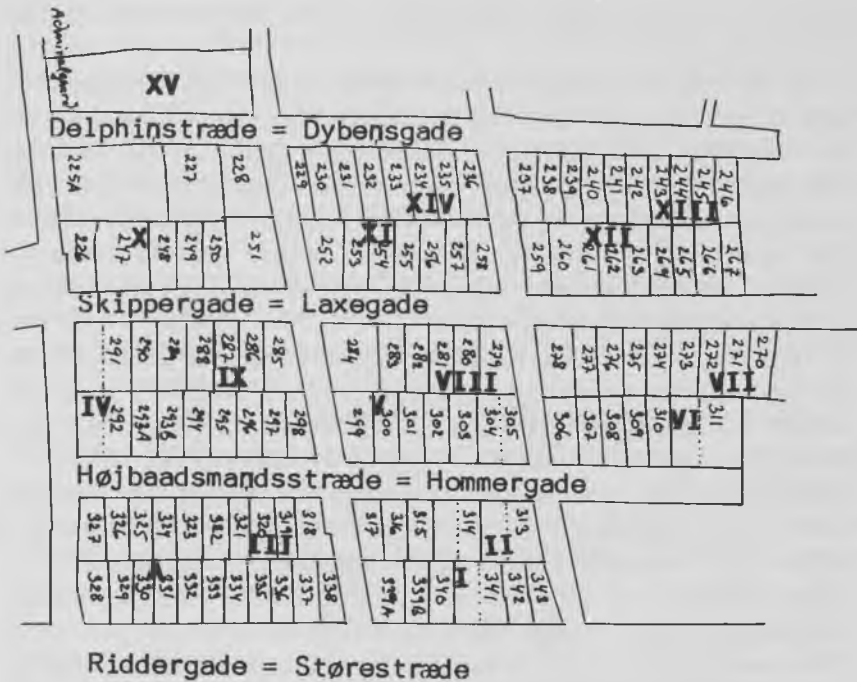
Placeringen måtte naturligvis blive nær vandet og skibsværftet på Bremerholm, hvor der i Frederik II's tid en overgang havde været bådsmandsboliger, som man imidlertid ikke kender meget til.

Der var løbende foretaget opfyldningsarbejder mellem den ældste kystlinie og øerne med Bremerholm som den største, men omkring 1540 var arbejdet intensiveret, hvorved Dybet blev landfast til begge sider. Området tilhørte Kronen og anvendtes blandt andet som urte- eller kålhave samt til rendebane ved turneringer. I det 17. århundredes første tiår udgravedes Holmens Kanal - Mastekanal, som den kaldtes på grund af oplag af skibsmaster - og dermed dannedes den naturlige grænse mellem Bremerholm, hvor ikke enhver havde adgang, og det kommende boligområde.

Opførelsen

I 1614 blev den første kontrakt med tømmermand Vidt Kragen indgået, omhandlende 50 boder, i alt 225 bindinger i to etager; hovedparten må derfor have været på hver fire fag. To år senere var boderne færdige, hvorefter 50 andre iværksattes.²

Om byggeriet vides, at tømmeret kom fra Gotland - hvilket ikke var spor usædvanligt - og at murermester Steffen Dreyer i 1617 fik betaling for at mure 227 dobbelte tavl, 107 enkelte tavl og seks skorstene samt skelne og understryge 42 fag tag.³ De dobbelte tavl var i de fag, der ingen vinduer havde, mens de enkelte tavl var under vinduerne; at der var dobbelt så mange fag uden vin-

Skipperboderne 1620. Romertal angiver længernes numre i henhold til mandtal fra 1626, øvrige tal angiver antal boder. A = den længe, der endnu ikke var påbegyndt, I = den længe, der var knapt nok færdig.

Længe XV nord for Dybensgade faldt lidt udenfor det ellers afgrænsede område; i almindelighed regnedes den da heller ikke for en rigtig skipperbodlængde og fik aldrig nummering i relation til de andre i 1651, men den taltes med som *Kongens Vaaninger 1 - 6* hver gang, der holdtes mandtal. Tilsvarende gjaldt for den ene våning under den gamle admiralgård, matr.nr. 115 B, 181 - 184, som ikke stod tillukket som resten af gården, og hvori *Holmens Kok holder Hus*. Lige overfor længe nr XV lå en gård med fire våninger, som var opført før Skipperboderne.

duer skyldtes naturligvis gavlene, der for øvrigt var fælles. De 42 fag tag svarede til 21 spærfag, idet et spærfag ved afregning altid kaldtes for to fag, når der var tale om et heltagshus. Afregningen må altså være for én længe med seks boder i 21 fag. Det kunne meget vel være den længe, der lå i Laxegade, matr.nr. 279-284, idet det må anses for sandsynligt, at arbejdet er gået frem fra en ende af, og da man ved, at det sluttede nærmest Bremerholm Kir-

ke, må det være startet i Dybensgade, og så må man nødvendigvis være nået dertil.

Den først opførte længe var antagelig længe XIV (i henhold til kortet) i Dybensgade mellem Svaldergaarden og Ulchegade, thi den adskilte sig fra de øvrige ved at have grunde, som ikke var rektangulære, men af form som parallellogrammer. Det besværliggjorde opførelsen og medførte, at også rummene i husene blev skæve og upraktiske, hvorfor de senere grundansættelser udførtes, så boderne blev regelrette, og derved opstod de større og trapezformede hjørnegrunde.

I 1618 blev murermester Jochim Rappin betalt for ti nye våninger og året efter for endnu en længe med 237 dobbelte tavl, 143 enkelte tavl og syv dobbelte skorstene samt 21 bindinger tag. Ved at følge regnskabernes udbetalinger nås frem til, at der i 1620 var opført 118 boder, hvoraf kun én længe lige knapt var færdig.⁴ Kortet viser fordelingen af boderne ifølge en mandtalsliste fra 1626; det var længe nr. I, der endnu resterede lidt arbejde på.⁵

Tømmermester Galle Troels fik i 1621 kontrakt på at »ophugge udi Norge« nogle våninger med skillerum og lofter til opsætning i Skipperboderne, og deri skulle lægges trapper, svale, gade- og gårdddøre. Det var længen i Størestrædes vestligste ende, der således blev tildannet i det norske; det må erindres, at bindingsværkshuse er forholdsvis simple at flytte, idet de er til at adskille i tømmerværket. Arbejdet strakte sig til 1624, og undervejs var murermester Hermand Nomisen og snedker Laurs Tomesen Krøyer engageret.⁶

Sammenfattende må det udfra regnskaberne konkluderes, at Skipperboderne var to loft høje bindingsværkshuse i længer med otte-ti huse i hver, hvert hus typisk på fire fag. Det lader sig ikke sige, om der var variationer husene imellem, sådan som der var senere i tiden, men nogenlunde standardiseret må man formode, de har været.

Gaderne blev brolagt i 1619-1620 og fik da navne som angivet på kortet. I århundredets sidste halvdel blev de afløst af de senere kendte, således at Delphinstræde blev til Dybensgade, Skippergade til Laxegade, Højbaadsmadsstræde til Hommergade og Riddergade til Størestræde; specielt Delphinstræde hang dog godt fast og blev endnu benyttet lejlighedsvis i de første tiår af 1700-

tallet. Tværgaderne måtte som Admiralgades, Svaldergaardens og Ulchegades forlængelser nøjes med disse gaders navne. De var ikke blot fortsat i samme retning som på det oprindelige stykke; Svaldergården blev knækket, således at den endte lige overfor »Holmens Laage«, indgangen til Bremerholm; Ulchegade blev derefter ført parallelt dermed. Der var altså tale om et nøje gennemtænkt stykke byplanlægning.

Nummereringen af våningerne fandt sted omkring 1651, dog havde længerne næst Bremerholm Kirke fra opførelsen som noget unikt i byen været nummereret, hvorfor de da også blev kaldt for *Numrene*.

Husnumre blev nemlig først påkrævet efter kongelig befaling i 1771 efter forslag af grundlæggeren af Københavns Vejviser Hans Holck; indtil da var det kun *Numrene* her og så Nyhavns skyggeside, der havde haft så velordnede forhold. Ifølge Nicolai Jonges københavnsbeskrivelse var tallet indhugget i sten over gadedøren på hele husrækken.⁷

Salg og pantsætning

At gadenavnene ændredes hang sammen med ændringer i beboernes beskæftigelse. Husene var bygget for Søetatens ansatte, men snart rykkede også andre erhvervsgrupper ind i boderne, til dels som logerende, men især på grund af følgen af Kronens evindelige pengetrang, som medførte salg af en del af boderne. Indledningsvis erhvervede Christoffer Gabel i 1650 matr.nr. 328-332 i Størestræde og nr. 323-327 i Hommergade, og året efter købte han tillige nr. 318-322 og 333-338, hvorved hele karreen med længerne III+A var Gabels. Samme år solgtes matr.nr. 311 i Hommergade med tre våninger. Dermed var mere end en femtedel af boderne allerede på private hænder.⁸

Inden da var den første reparation foretaget. Murermester Isach Rasmussen, ofte kaldet »Kongens Murmester« på grund af sine utallige gøremål for Christian IV, havde opmuret fundament, opsat nye skillerum, udbedret gavle og gulve samt opsat syv nye skorstene i én af Laxegadelængerne.⁹ Desværre vides det ikke, hvorfor netop denne længe, som at dømme efter bodeantallet må have været længe XI, matr.nr. 252-258, skulle istandsættes så

grundigt i 1642. I grundtaksten 1661 betegnedes denne række som nye våninger,¹⁰ men en årsag blev ikke givet; der kan dog næppe være tale om andet end brand.

Endnu 14 huse solgtes inden den svenske belejring 1658-1660; bagefter var pengemangelen større end vanligt, hvorfor en omfattende pantsætning tog sin begyndelse. Ved enevældens indførelse var 38 huse solgt, 54 pantsatte og blot 38 af de 130 opførte var endnu ubefæstede i Kronens eje. Det søgtes tid til anden at indløse et pant, men magt over Skipperboderne som bydel fik Kronen aldrig mere helt. Ønsket om at holde boderne for bådsmænd blev heller ikke opfyldt, selv om der søgtes at holde justits med indflytterne.¹¹

Nogle af husene overgik til gejstligt brug. Det gjaldt for matr.nr. 284 på hjørnet af Laxegade og Svaldergaarden som bolig for øverste kapellan. Ejendommen overgik til denne brug før 1661, efter at kapellanen tidligere havde resideret i matr.nr. 228+251 i Svaldergaarden. I 1728 var det dog sognepræsten, der med hustru, fire børn og fire tjenestefolk måtte tage til takke med denne dobbelte bod, thi hans forgængers enke sad endnu i præstegården på matr.nr. 354 ved Holmens Revier. En anden dobbeltbod, matr.nr. 341 i Størestræde, overgik 1698/1699 til kapellanembedet; den var i 1728 udlejet, muligvis fordi dens indehaver var bortrejst, for længere nede i samme gades nr. 338 logerede en fattig, gejstlig mand, som »Præcker for Holmens Capellan Hr. Örslöv«. ¹² En tredje embedsbolig var matr.nr. 306 på hjørnet af Ulchegade og Hommergade, i 1691 erhvervet til brug for klokkeren samtidig med, at graveren fik sin bolig på matr.nr. 267 i Laxegade.

Også Korskolens fik hjemsted i Skipperboderne fra omkring 1660. Skolen var oprettet i 1628 som en art forskole til Navigationsskolen og havde hidtil hørt hjemme andre steder i Øster Kvarter. Skolen, hvori skolemesteren havde bopælspligt, bestod af et forhus af grundmur med en latinsk og græsk inskription omhandlende skolens etablering og et baghus af bindingsværk og med kælder; begge huse var i fire fag og to etager. I 1703 forhøjedes forhuset.¹³

Navigationsskolen havde fra sin start i 1619 ført en omflakkende tilværelse i området omkring Bremerholm, men i 1681 blev en

ny indrettet i Hommergade på matr.nr. 305, et lille to-fags kvisthus, der hurtigt viste sig for trangt, hvorfor nr. 304 inddroges. Deri fungerede skolen indtil 1696, hvor en ny byggedes med Ernst Brandenburger som entreprenør efter Johan Conrad Ernst's tegninger. Mod gaden var der da et hus på fire fag grundmur i to etager med to fag kvist og kælder mod gården, og bagest på grunden var med adgang fra Ulchegade et 23 alen højt observatorium af form som et rundt tårn med fladt tag med rækværk om. I forhuset var nederst en stue, en storstue og et studerekabinet mod gaden, sengekammer og køkken mod gården, mens anden etage rummede skolestue og »Collegium Curiosum«. ¹⁴

Husenes tilstand før 1694

De nærmest Bremerholm liggende våninger var eftertragtede af Søetatens officerer, hvorfor disse som regel blev istandsat inden indflytning, men ellers kneb det gevaldigt med vedligeholdelsen også i de pantsatte ejendomme. Et kuriøst, men sigende eksempel leverede skipper Anders Claesen på matr.nr. 245 i Dybensgade i 1688, da han beklagede sig over, at han »næppelig kan ligge tør udi sengen« - det var nemlig taget, det var galt med! Bygmester Hans Stenwinckel fik sammen med mønsterskriver Bertel Christensen samme år ordre til at besigtige samtlige Kronens Skipperboder, så behørig reparation kunne iværksættes. ¹⁵ Intentionen var god nok, resultatet pauvert: Intet skete. Endelig i 1693 toges konsekvensen af Kronens misligholdelse, og de sørgelige rester blev besluttet solgt på auktion.

Der synes ikke bevaret detaljerede beskrivelser af boderne for tiden inden da. I skødeprotokollerne findes en del mere eller mindre summariske beskrivelser; én af de mest fyldige er fra 1682 for matr.nr. 322 i Hommergade. Der var da et forhus i fire fag i to etager, nederst med stue med panel og jernkakkellovn, sengekammer med hylde og panel, jernplade i væggen samt slagbord med jernfod foruden formentlig køkken og forstue; øverst var et afdelt kammer, mod gården en svale med lille kammer på. I gården var et stort og to mindre bræddeskure. ¹⁶

Skifterne er endnu mindre meddelssomme, men det fra Holbergs »Jacob von Thyboe« kendte »Nummer 4« i Størestræde, matr.nr. 331, findes dog beskrevet i 1693 som et fire-fags hus, to

loft højt med ét fag kvist og af bindingsværk undtagen mod gaden, hvor det var blevet grundmuret. Bag i gården sås et halvtagshus af bindingsværk i fire fag, to etager med kælder under og ét fag kvist.¹⁷

Derudover vides i 1690 at være blevet nybygget på matr.nr. 260-261 og 264 i Laxegade. Årsagen var, at disse ejendomme sammen med nr. 263 var ved »U-løckelig Ildebrand opbrænt«;¹⁸ nr. 259 og 262 må antages at være gået med i branden, thi de blev begge i 1694 beskrevet som nye huse, men da de endnu var ejet af Kronen, figurerede naturligvis ingen ansøgning om skattelettelser, som tilfældet var for de øvrige, og hvorved der gives god orientering om husene. Også baghusene på matr.nr. 239 og 240 i Dybensgade var berørt af branden. Nr. 239 havde således intet tag, og salen var »ganske forbrændt«.¹⁹

Matr.nr. 260-261 blev dernæst bebygget med et til gaden grundmuret forhus i seks fag, to etager højt og med udmuret tømmer til gården og i gavlene. I gården byggedes et halvtagshus af bindingsværk i fem fag og to etager.²⁰

Matr.nr. 264 blev meldt færdigt som et grundmuret hus i to etager, men det efterfølgende syn i 1693 viste et fire-fags bindingsværkshus i to etager med to fag kvist.²¹

Matr.nr. 263 var endnu i 1694 en ubebygget tomt.²²

Også et andet sted i bydelen havde været ildløs, men det vides ikke i hvilken ejendom, blot at ejeren var bager Andreas Gäde/Gøede, som i april 1691 fik bevilget seks års frihed for personlige skatter, eftersom han havde mistet »ei alleniste sit huus, men end oc alle hans midler saavel ved jlden som ved tyve haand«.²³

Fælles for disse ovennævnte ejendomme var, at de alle var solgt, inden det blev besluttet at afhænde den sidste part af Skipperboderne.

Kronens boder 1694

Inden Kronens tilbageværende 23 ubefæstede og 48 pantsatte boder blev sat på auktion, takseredes de, og derfra er et omfattende inventarium bevaret.²⁴ Det er grundlaget for den følgende redegørelse for bodernes ydre og indre. De 71 omhandlede ejendomme er markeret på kortet. En del af de resterende boder kendes fra senere beskrivelser.

Gennemgangen 1694 blev tydeligvis foretaget af flere vurderingsmænd; det fremgår af beskrivelserne, selv om det mærkes, at der har været et skematisk forlæg, vel sagtens udarbejdet af Stenwinckel. Forskellene optræder specielt i det indre, hvor beskrivelserne fra Dybensgade og til dels også Laxegade i højere grad angiver farver og interiører, men iøvrigt er alle huse meget detaljeret beskrevet.

En del af husene var fornyet. I længe IX gjaldt det nr. 288 i Laxegade, hvor både for- og tværhus var nyt; i længe X gjaldt det nr. 248 lige overfor, hvorom det hed, at spærværket var temmelig ved magt, men taget i øvrigt brøstfældigt, hvilket kunne tyde på, at der var gået nogle år siden nyopførelsen. Længere henne ad samme gade var som følge af tidligere omtalte brand matr.nr. 259 og 262 nyopbyggede, og i Dybensgade var et par nye huse i længe XIV, matr.nr. 229 og 235. Mere følger om disse huse senere. Af de resterende 65 huse blev et eneste hus betegnet som gammelt, hvilket formodentlig skal forstås som, at dér var stort set intet sket; det var nr. 282 i længe XIX i Laxegade. Denne ejendom vil derfor blive brugt som udgangspunkt for sammenligning de øvrige imellem. Artiklen afsluttes med et rekonstruktionsforsøg deraf.

Forhuset på nr. 282 var mod gaden af fire fag blændingsmur, mod gården af bindingsværk, gavle og vægge var klinede. Hovedparten, nemlig 48 ud af de 65 huse, havde blændingsmur til gaden, de sidste 17 grund- eller brandmur, som det ses på kortet. Hele længe I og II - de eftertragede boder, der blev istandsat ved flytninger - hørte til sidstnævnte gruppe; den i 1642 istandsatte længe XI havde tre af fem huse med grundmur i facaden. Om nr. 268 i Laxegade hed det, at huset var gammelt og udygtigt. Der er næppe tvivl om, at alle de 17 grundmurede huse var fornyede eller stærkt ombyggede, og at blændingsmurværk var det oprindelige. Mod gården var bindingsværk næsten enerådende. Atter skilte længe I og II sig ud med grundmur også til denne side.

Med hensyn til klinede vægge fandtes sådanne angivet i 16 tilfælde, mens der fem gange blev beskrevet gavle af tømmer og mur, én gang nævntes blot mur, og for de resterende 43 forhuse bemærkedes ikke, hvorledes gavlenes tavler var udfyldt. Længe II

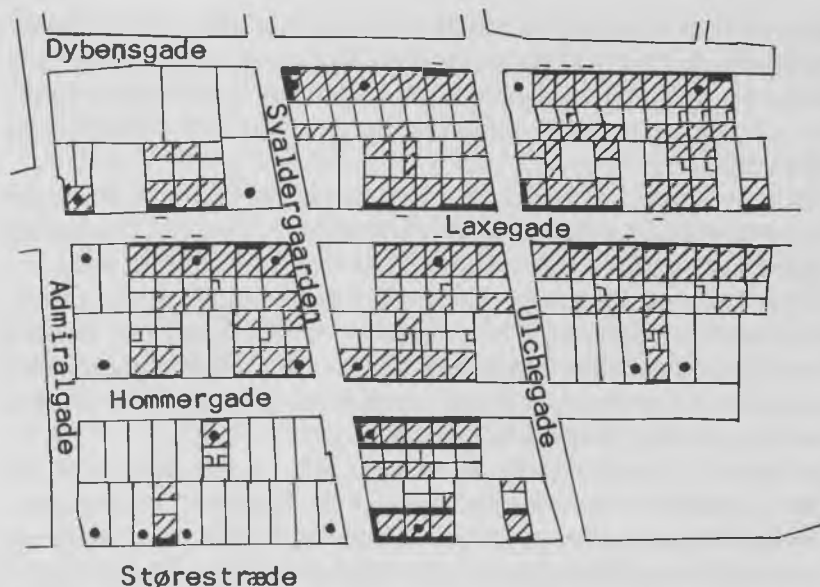
repræsenterede her de fire huse med udmurede tavl; udsagnet med »mur« gjaldt for nr. 281 i Laxegade, men netop dette hus delte jo gavl med nr. 282, der er udgangspunktet for sammenligningen, og her var som nævnt klinede gavle - én af beskrivelserne må altså være behæftet med fejl.

Samtlige gadehuse havde fælles vægge; nr. 268 og 270, som i Laxegade var yderboderne, havde derimod ingen gavl for nr. 268's vedkommende, mens nr. 270 havde hele stolper og blændingsmur og dermed ikke var sammenbygget med naboejendommen.

Et andet fællestræk for boderne var fagenes antal; et blik på de ensartede grunde viser, hvad beskrivelserne bekræfter, at der var fire fag i facaden; en undtagelse var nr. 229 på hjørnet af Dybengade og Svaldergaarden, men dette hørte som nævnt blandt de fornyede, det må dog altid have været smallere end de øvrige. Også nr. 246 i Dybengade var blot tre fag og havde desuden »skraatag« (halvtag); huset var om ikke ligefrem et hjørnehus så dog placeret i enden af længen. En anden afvigelse udviste hjørnehuset nr. 339, som var på ni fag mod Størestræde og udgjorde to våninger.

Et tredie fællestræk for husene var højden på to loft; her var ingen undtagelser. Nr. 282 havde ingen kviste, blot loftsrum under taget; sådan har boderne utvivlsomt været opført, og så var der somme steder siden tilkommet kviste. På nr. 248 i Laxegade sås tydeligt, at kvisten var en tilføjelse, thi den var af bindingsværk, mens huset iøvrigt havde brandmur mod gaden. De ti kendte gavlkviste var fortrinsvis på to fag, kun én på ét fag og én uden angivelse af antal. I nr. 281 i Laxegade var det lykkedes at indsætte fire karme med vinduer foruden en udligger, men ellers var luger eller døre det almindeligste. Også tagvinduer fandtes i Skipperboderne; ni huse var forsynet dermed, nr. 276 i Laxegade sågar både til gade og gård. I samme gade havde nr. 279 to vinduer (rammer) i tagvinduet, såvel som nr. 300 i Hommergade havde det.

Næsten ingen af lofterne var indrettet til beboelse, men flere af hjørnehusene havde luger med lemme i gavlen, så loftrummet lettere kunne belyses. Udligger fandtes kun på nr. 255 og 235 og som nævnt nr. 281.

- Bindingsværk.
- Blændingsmur.
- Grundmur/brandmur.
- Brædde-/fjæleskure.
- Gavlkvist; bagbygningernes kviste er ikke vist.
- Ejendomme for hvilke, der findes senere beskrivelse (inden 1728).

Byggemåde i Skipperboderne 1694.

Det må anses for sandsynligt, at de grundmurede huse i 1694 var udtryk for fornyelser eller store ombygninger. Dog må bemærkes, at der i 1700-tallet var vanskeligheder for vurderingsmændene med at skelne mellem de to typer byggemåde, da det ikke længere var en selvfølge, at der var blændingsmur i Skipperboderne. Kvistene var senere tilføjelser.

Tagrender hørte ikke til boderne ved opførelsen, men der var i årenes løb 15 ejendomme, som var blevet så net udstyret. Som regel havde også bagbygningerne tagrende, hvis forhuset havde det, men renderne fandtes stort set kun mod gården; nr. 250 i Laxegade havde dog rende til gaden, og i nr. 240 i Dybensgade var en »fiele Tagdraawer med En rende og En Blye tud deri«. Renderne var oftest af træ med blytude, så vandet relativt pænt kunne plaske ned i gården, thi nedløbsrør fandtes ikke.

Sammenligningens udgangspunkt nr. 282 havde ingen kælder, og det gjaldt da også for det meste af bydelen. Kun nr. 226 på

hjørnet af Laxegade og Admiralgade havde kælder under sengekammerets to fag med nedgang fra sidebygning og med kælderpumpe og nr. 277 i Laxegade ligeså under sengekammeret med bare vægge og murstensgulv. Begge kældre kan snildt være udgravet senere.

Skipperboderne lå i 1694 lavt, viser mange udsagn om ét eller to trins nedgang til forstuen fra gaden; færre om tilsvarende opgang til gården tyder på, at husene har været bygget på normal vis over jorden med fodremmen friholdt af syldsten, men at gaderne som i resten af byen derefter er vokset adskilligt i højden i det trekvarte århundrede siden opførelsen. I nr. 231 i Dybensgade fandtes en sump i kammeret i første etage, formentlig en følge af den lave beliggenhed på opfyldt område.

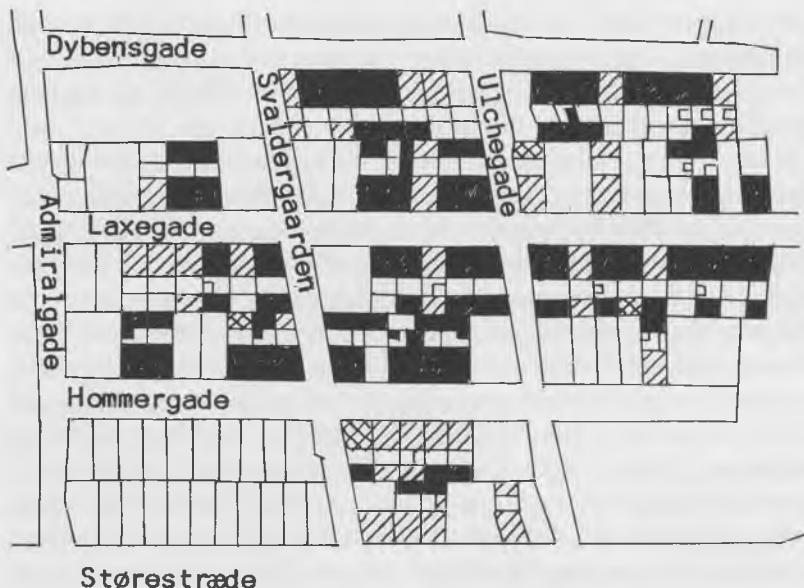
Adgangen til anden etage skete i nr. 282 via en gammel stige-trappe og derfra videre med stige til loftet. Der var 40 andre huse med stige-trapper og 23 med vindeltrapper, ét uden angivelse og så ét eneste trappehus på nr. 316 i Hommergade i længe II. At trapperne stod frit i gården uden hus om betød ikke nødvendigvis, at det var en kold affære at forcere dem, thi ofte var de skærmet med en bræddebeklædning og et halvtag. Næsten alle huse havde blot løs stige og lem til loftet, ganske få stige-trapper. Huse-ne var som bekendt opført med svale i gården, men alligevel var der 19 ejendomme, hvor den nu var fjernet, nemlig dér hvor trappen ikke længere skulle betjene både for- og baghus. Svalerne havde som regel brystbeklædning og udskårne piller samt et halvtag af brædder eller tegl. En lukket svale sås på nr. 226 på hjørnet af Laxegade og Admiralgade, men ellers synes de at have været åbne.

Nr. 282 havde halvdøre fra gaden til forstuen, hvorfra man kunne fortsætte ud i gården. Næsten alle indgange fra gaden var gennem halvdøre; undtagelser var nr. 241 i Dybensgade, hvor blot blev angivet »dør«, og hjørnehuset Hommergade/Svaldergaard nr. 299, hvor der var dobbeltdør og enkeltdør i én karm som indgang til stuen, thi en forstue manglede. Konstruktionen synes særpræget, men skal nok forstås som, at der yderst var de gængse halvdøre og derbag en enkeltdør, måske netop betinget af mangelen på forstue og for at hindre træk. Forstue fandtes heller ikke i nr. 246 i Dybensgade, i stedet var til stuen en beklædt ege-

træsdør. Hjørnehuset nr. 226 Laxegade/Admiralgade var atypisk ved at have sin indgang til forstuen fra tværgaden, men halvdøre var der. Bemærkelsesværdig var en kæde over døren på nr. 279 på hjørnet af Laxegade og Ulchegade.

De fleste udgange til gården foregik fra bageste del af den afdelte forstue, men over en trediedel dog fra køkkenet. Også her var halvdøre langt det hyppigste; fem steder sås en hel dør og et enkelt sted ligefrem en dobbeltdør i nr. 258 på hjørnet af Laxegade og Ulchegade. Længere nede ad Laxegade sås vindue over halvdørene fra køkkenet til gården på nr. 257. Alle døre blev detailleret beskrevet, men her skal kun gengives et par typiske eksempler fra nr. 314B i Hommergade. Fra gaden var adgang ad »2 Halve Gade døre med Karme, Hengslere, lugt Laas, Klinke, Skufregel og Klap«, og i forstuens skillevej var »1 dør med Hengseler, Handgrew og Laas«, mens der fra forstuen til stuen var adgang gennem »1 Dobbelt pannel stue dør, med Karme, Hengseler, trøik laas, og Skufregel«, og mellem sengekammer og køkken var blot »dør med Henseler og Klinke«. Ved paneldør forstodes en fyldingsdør, ikke som vanligt en skjult dør i panelet. Ved dobbeltdør mentes selvfølgelig fløjdøre, men der var også i Skipperboderne dobbeltdøre betegnende to døre, som gik i hver sit rum, således som det illustreres i beskrivelsen af tværhuset på nr. 279 på hjørnet af Laxegade og Ulchegade: »1 daabeltdør, dend yderste dør til gaarden beslagen med Hengsler Klinke og Krog, med Et Skuur over (,) den inderste En daabelt panel dør med Karm, hengsler og treklaas« - så at sige en dobbelt dobbeltdør. Der var naturligvis variationer i dørtyperne, men de her nævnte var de gængse. De brede dobbeltdøre/fløjdøre til stuerne havde begrundelse i, at en ligkiste skulle kunne gå ind og især ud igen uden at skulle stilles på højkant - et almindeligt fænomen i gamle forhuse.

Om nr. 282 hed det, at der mod gaden i stuen var tre gamle karme med seks gamle vinduer med panelskodder og mod gården i kammer og køkken hver en gammel karm med to gamle vinduer - altså vinduesfag med to rammer med ukendt antal ruder i. Sådan må husene være bygget oprindeligt. 25 af de 65 forhuse havde ganske vist mod gaden fire-rammede vinduer, og af dem havde fire ligeså mod gården, alt kun i første etage, men ikke

- Overvejende brøstfærdig/
forfalden.
- Mådelig.
- Overvejende ved magt.
- Uoplyst/så blandet, at en
unuanceret klassificering
ville være urimelig.

Vedligeholdelsen 1694.

Det må bemærkes, at tilstanden i karene Hommergade, Ulchegade, Størestræde og Svaldergården var markant bedre end for de øvrige karreer. Årsagen var, at disse nærmest Bremerholm liggende boder var efterspurgt af Søetatens officerer, og ved hver ny indflytning blev husene istandsat i modsætning til de øvrige våninger, som især befolkedes af menige.

mindre end 13 af disse 25 var samtidig bedømt som ved magt, og mens udtrykket »gammel« meget hyppigt blev brugt i forbindelse med de to-rammede vinduer, ses det kun anvendt én gang for de fire-rammede. Det må derfor konkluderes, at disse 25 ejendomme i større eller mindre grad havde gennemgået en istandsættelse/ombygning siden opførelsen. Specielt må bemærkes, at kun længe nr. XI kunne opvise fire-rammede vinduer i samtlige huse; denne længe blev som nævnt istandsat i 1642, og det var netop vedrørende nr. 256 i denne længe, der sagdes »gammel« om de fire-rammede vinduer.

Som dørene blev vinduerne systematisk og meget detaljeret beskrevet; blot et enkelt typisk eksempel skal her refereres fra nr. 314B i Hommergade. Det hed om stuevinduerne: »3 Windevers Karmer, med 12 Beslagene windever paneel Skod med Handfang, bolter og Splitter«. Næsten alle vinduer i opholdsrum var forsynet med skodder, oftest af panel, eller blot af brædder, såvel som også jernstænger var særdeles anvendte, gerne i et antal af ét til to stykker pr. vinduesfag. På enkelte lofter og andre steder var der krydsjern i lugerne, men ellers må stængerne opfattes som enten lodret- eller vandretstillede. I flere tilfælde omtales poster mellem vinduerne; de kan altså ikke have været betragtet som en selvfølge. I nr. 245 sagdes at være en lille post på stolper mellem vinduerne i stuen. Poster blev også nævnt i nr. 230, 270, 276, 278, 287 og to gange i nr. 281, mens nr. 244 og 289 havde dem i baghusene. Et lille »kikwinduwe« sås i væggen mellem stue og kammer i nr. 239; et tilsvarende i nr. 233 kaldtes et »lille blikvindue«, og samme funktion havde kikvinduet i døren mellem køkken og kammer i nr. 340.

Det gamle nr. 282 blev karakteriseret som brøstfældigt på tag, loft og hus. Det var ganske typisk, at vedligeholdelsen var dårlig, faktisk jo en stærkt medvirkende årsag til salg. Kortet viser tilstanden. 41 af forhusene karakteriseredes som overvejende brøstfældige eller »udygtige«, seks stykker som en blanding af mådelige og brøstfældige, et enkelt som mådeligt og 19 som overvejende »ved magt«. Atter udskilte længe I og II sig ved at være i væsentlig bedre stand end de øvrige.

Grundene var som regel ikke kun bebygget med forhuse; på nr. 282 var der et gammelt skur i fire fag, ét loft højt, nederst med mur, i øvrigt beklædt og med tag af brædder; skuret havde en gammel dør og en karm med to gamle vinduer, bare vægge og fjællegulv; det hele var forfaldent. Kun få ejendomme havde ingen bagbygning; nr. 242 i Dybensgade og nr. 268 i Laxegade. Nr. 226 i sidstnævnte gade havde mod Admiralgade et sidehus på fire fag i to etager, nr. 254 i Laxegade havde et fem-fags sidehus af bindingsværk i to etager og med kvist, og nr. 340 i Størestræde havde et halvtagssidehus ligeledes af bindingsværk i to etager. Bortset fra disse afvigende ejendomme havde alle et tvær-

eller baghus. I overordentlig mange tilfælde var bræddeskurene sammenbygget, således at både gavle og bagvæg var fælles, hvilket indikerer samlet opførelse, uden at dette dog udelukker muligheden for en senere fornyelse.

I alt var der 75 bagbygninger på de 65 ejendomme, 28-30 af dem var af bindingsværk, resten brædde- eller fjælleskure. Syv oplystes at have tagsten (tegl) på taget, 16 brædder; resten er uoplyste, men deraf må hovedparten antages at have været teglhængte. Det var nemlig med disse som med alle andre vurderinger sådan, at selvfølgeligheder ikke blev medtaget; derfor nævntes aldrig forhusenes tage, med mindre da de var udstyret med skifer eller måske ligefrem kobber, for tegl var det næsten enerådende og derfor unødvendigt at nævne. Det gjaldt også for alle de bagbygninger, som ikke havde karakter af skurbebyggelse, hvorfor man også undlod at angive deres tagmateriale. De syv nævnte bagbygninger med tagsten og de 16 med brædder var skure, ikke egentlige bygninger. 21 af bagbygningerne havde kælder, næsten alle i bindingsværkshuse. En trediedel af bagbygningerne var i to etager, især bindingsværkshuse, resten havde kun ét loft.²⁵ Der var i alt 12 kviste, alle ét-fags og på bindingsværkshuse, og 4 bagbygninger havde tagvindue; en tagluge sås på nr. 230. Hele 31 af de 75 baghuse brugtes til beboelse, et enkelt på nr. 276 anvendtes som bryggers med en indmuret bryggekedel på halvanden tønde, og nr. 299 brugte sit tværhus til stald, men det var jo også et hjørnehus med bekvem adgang dertil. De øvrige bagbygninger var til opbevaring. Atter var det bindingsværkshusene, der skilte sig ud og var til beboelse.

Det må anses for sandsynligt, at de gamle bræddeskure oprindeligt fandtes på alle grunde, men efterhånden blev erstattet med større og bedre huse af tømmer og murværk, hvorved der var mulighed for større anvendelse. Det var fuldstændig den samme udvikling, som fandt sted overalt i byen i takt med behovet for flere boliger. Knap to trediedele af bagbygningerne var brøstfældige, lidt over hver tiende var ved magt, og for resten var vedligeholdelsestilstanden uoplyst. Selv et så velholdt hus som nr. 314B havde et skur, der karakteriseredes ved at være »raadet oc Brøstfeldig«. Et andet grelt eksempel var nr. 238's baghus, hvor væggene i anden etage var »udfaldende«.

Hjørnegrundenes lukning mod tværgaderne var oftest plankeværk med låge. Sådant var det for de otte af ti kendte hjørnehuse, og af dem kaldtes de fem for gamle eller brøstfældige; kun én ejendom, nr. 339 på hjørnet af Størestræde og Svaldergaarden, havde brandmur med låge, men den var jo også i den bedre del af Skipperboderne. Endelig var der førnævnte nr. 226 med sidehus.

Gårdene var alle små, men de udnyttedes effektivt, først og fremmest naturligvis til småskure med lokum, som alle ejendomme på nær nr. 246 og 293A havde, fem steder var der endda to. Brønd fandtes kun på nr. 250, og så havde nr. 289 »fersk vand«. Derudover måtte man klare sig med de offentlige brønde og vandposte. Der var ellers før 1637 etableret en vandledning fra Rosenborg til Skipperboderne;²⁶ der må have været tale om brønde og vandopstandere i gaderne, men deres placering kendes ikke. På nr. 317 fandtes en gammel vaskebænk under vinduerne, og på nr. 234 var en trærende, »som staar En Wasker Benk ower«. Slige render fandtes også i nr. 240, 249 og 279, hvor der var udløb til tværgaden. På nr. 245 i Dybensgade fandtes i gården en gammel jordrende. I øvrigt havde 49 af de 65 ejendomme en rende fra gården til gaden gennem forstuen. Selv om tilsvarende fandtes uden for Skipperboderne, var koncentrationen her bemærkelsesværdig. Gårdene havde desuden adskillige sandhuse, og tre hønsehuse blev der da også plads til på nr. 226, 310 og 314B, de to sidste på loftet af et skur. I det omfang, skellene ikke var opfyldt af skure, var der plankeværk, som svalerne fra for- til baghus gerne hvilede af på.

Belægningen var hovedsagelig brosten, 49 tilfælde, en kombination af bro- og mursten fandtes tre steder, af brosten og brædder to; ren murstensbelægning sås én gang (nr. 277), gamle brædder tre gange, deller én gang (nr. 279), brøstfældige egeplanker én gang (nr. 240), to gange var der kun delvis brolægning og i øvrigt bar jord, og to gange blev bunden af gårdsrummet slet ikke omtalt. Desuden var der i nr. 257 gamle fliser foran dørene, mens resten var en blanding af bro- og mursten. Og sandelig om ikke det lykkedes at klemme en lillebitte baghave ind på nr. 243.

Husenes indre

Indretningen af nr. 282 var i første etage den typiske for småhuse

med afdelt forstue, gadestue og til gården sengekammer og køkken. Sådant var da også alle Skipperboderne oprindeligt opført på nær nogle få af hjørnehuse. Længe XIII i Dybensgade afveg dog en smule derfra, idet stue og kammer var i ét med vinduer til både gade og gård i nr. 240, 241 og 243; længen var en af de først opførte, så måske var det den egentlige prototype på en skipperbod. Også i nr. 239 omtaltes stuen således, men samtidig sagdes der at være et »lidet Kik winduwe« til kammeret, der i øvrigt blev forbigået. Nr. 246, der jo kun var på tre fag, havde ingen forstue, men direkte adgang til stuen. Desuden var nr. 275 i Laxegade indrettet med stue og kammer i ét.²⁷

Seks af hjørnehuse var med den regelrette indretning, enkelte med vinduer tillige til tværgaden, fire skilte sig ud. Det gjaldt for det første nr. 339 i længe nr. I i Størepræde, hjørnet af Svaldergaarden, hvor ejendommen indeholdt to våninger med fælles forstue, men ellers kun var lidt afvigende fra den gængse plan. Nr. 299 i Hommergade på hjørnet af Svaldergaarden adskilte sig kun ved at have adgang direkte til stuen fra gaden; i nr. 278 i Laxegade mod Ulchegade var den inderste forstue omdannet til spisekammer.²⁸ Langt det mest afvigende var nr. 226 på hjørnet af Laxegade og Admiralgade, idet det dels var sammenbygget med et sidehus mod tværgaden, dels havde indgang fra dette. Kontorer hørte bestemt ikke til i boderne, men alligevel fandtes ét enkelt på nr. 298 i Hommergade på hjørnet af Svaldergaarden. Den øvre etage på nr. 282 var indrettet med forstue, sal, spisekammer og sengekammer. En sådan udnyttelse var fortsat typisk i 1694 blot med varierende antal kamre. Princippet med én boligenhed pr. hus var dog så småt ved at blive forladt her i bydelen som i den øvrige stad. At etablere selvstændig lejlighed i øvre etage krævede faktisk kun et minimalt indgreb, idet der bare skulle indrettes et køkken, og skorstenene stod der jo i forvejen. I Laxegade havde fem huse fulgt tidens krav om nyindretning, i Hommergade var det tre og i Størepræde endnu kun én ejendom. Simplest var det i nr. 257, hvor forstuen med trætrålvindue mod svalen, åben skorsten, bare væg og murstensgulv måtte holde for som køkken; lidt mere var der gjort ud af det i nr. 285, ligeledes i Laxegade, hvor køkkenet havde en karm med to vinduer, bare væg og bræddegulv, naturligvis en lille, åben skorsten og

dertil inventar i form af fem hylder og en vaskebænk. Også køkkenerne i første etage var temmelig sparsomt udstyret i forhold til mange af den øvrige bys køkkener. En gammel retterbænk og et par hylder var som regel, hvad det kunne blive til. Vaskebænken i nr. 285 var faktisk noget helt særligt.

Ej heller de øvrige rum havde nogen rigdom af nagelfast inventar. Alkover, skabe og lignende, som tidens huse ellers kunne mønstre en del af, sås ikke her i større omfang. En del steder omtaltes hylder, en enkelt panelseng sås i nr. 231 og en lukket seng i panelet mod forstuen i nr. 236, begge steder i stuen. Udgangspunktet nr. 282 havde i stuen panel under vinduerne, gammelt, malet sejldug på væggene, tre hylder, loft med lister og gammelt bræddegulv; salen havde bare vægge, halvt beklædt loft og gammelt fjællegulv, sengekammer og spisekammer havde bare vægge og bræddegulv.

En optælling vedrørende stuerne viser, at væggene havde helt eller delvis panel i 25 tilfælde, var bare og eventuelt maledede i 14 og var bræddeklædte i 11, mens der var betræk af sejldug ni gange og af trykt lærred kun én gang, og endelig var der ophængt måtter to gange. I sammenligning med byens andre stuer synes der at have være mindre panel og afgjort flere bare vægge, som slet ikke plejede at være hjemmehørende i stuerne udover i de ringeste boliger. Sejldug kunne man træffe uden for Skipperboderne, men det var afgjort et fænomen, som hørte til søfolks boliger; man må tænke sig, at sejl, der ikke længere var tjenlige efter deres formål, blev spændt op på skippere og bådsmands dagligstuevægge og dér gjorde fyldest som dræt eller terlumtejbetræk andetsteds - med mindre da man vil antyde, at søfolkene var kommet uretmæssigt dertil på Sejlhuset. Panelerne kunne for eksempel være anstrøget med guldmaling som i nr. 242, hvor der var 11 fag af slagsen og bare vægge for resten, eller de kunne være guldmalede med sorte lister som i nr. 231.

Omkring ovnene sås i ni stuer hollandske sten på væggene og i mange tilfælde også under ovnen, hvis der da ikke var et par fliser eller mursten. De smukke blå og manganfarvede fliser har søfolkene sikkert selv hjembragt, for i den øvrige by var de ellers kun at finde i bedrestillede hjem.

Gulvene var af træ, 35 kaldtes for fjællegulve og 26 for det lidt

bedre bræddegulv (det vil sige henholdsvis uden og med fjer og not), mens kun to stuer havde flisegulv. Ofte var der kun ét lag brædder mellem de to etager - »intet gulv«, som det kaldtes. Trægulve var overalt i byen det mest almindelige i opholdsrum, men så mange udygtige fjællegulve som i Skipperboderne fandtes nu kun i de mest ydmyge huse.

Godt halvdelen af lofterne blev enten ikke omtalt eller blot kaldt malede. Under fem var der panel, fire var bræddeklædte under hele adskillelsen opadtil, og 29 blev betegnet som listede. Pudsede for slet ikke at tale om dønnikede lofter sås ikke. Farverne var meget tit voldsomme med store kontraster, og guldmaling excellerede man i. Eksempelvis sås rødt loft med guldlister i nr. 244; rødmalet loft med lister og grå bræddebeklædning fandtes i nr. 257, modsat gråmalet loft med røde lister i nr. 250, eller der kunne være gult loft med røde bjælker som i nr. 266, grønt med røde lister som i nr. 272 og 290 eller gult med røde bjælker som i nr. 274.

Opvarmningen berettes der kun lidet om, en bilæggerovn i nr. 226 og en lille vindovn i nr. 244 samt i nr. 276 en jernkakkelovn med to messingpiller og to knapper var alt; den sidste blev meget ærbødigt omtalt særskilt med et »notabene«. Ellers nævntes ovnene kun indirekte ved omtale af deres underlag og de hollandske sten bagved. Grunden var, at ovnene tilhørte lejerne og dermed var uinteressante for vurderingen. Jernplade indmuret i skorstensvæggen sås i nr. 232, 299 og 314A i sengekamrene; skønt en primitiv varmekilde var den dog bedre end ingen.

En stue, som på flere punkter skilte sig ud, fandtes i det så ofte omtalte nr. 226; der var fire fag vinduer mod Laxegade og tre fag mod Admiralgade, alle to-rammede med fire jernstænger i hvert og med skodder for. Panelet var overalt gult anstrøget med røde lister, og det sås både på vægge, loft og bjælker. Der var tre paneldøre mod forstue, kammer og køkken, og sædvanligt for den type stuer var der flisegulv og bilæggerovn to skruer høj på jernfod.

En anden stue med al barokkens farvepragt kunne ses i nr. 230 i Dybensgade; stuen havde to-rammede vinduer med bræddeklædning under og to poster på stolper imellem; væggene var blåmalede, loftet guldmalet med røde lister og bjælker, der var fjællegulv og fire hylder, »som har været en seng«. Endnu en

prægtig og på grund af guldmalingen funklende stue fandtes et par huse længere henne ad samme gade i nr. 232 med tre to-rammede vinduer med skodder, paneldøre til forstue og kammer, bræddeklædte og guldmalede vægge, loft med røde bjælker og guldlister og endelig et gammelt fjællegulv.

Nabohusets stue havde vinduer ligesådan med panelskodder og panel under vinduerne; væggene var behængt med malet sejldug, gulvet af fjælle og udygtigt, der var paneldøre til forstue og kammer, den sidste med et gammelt vindue over; det gamle loft havde røde bjælker og guldlister. I Laxegade var i nr. 265 en stue med tre to-rammede vinduer med panelskodder, vægpanel og hollandsk astrag om ovnen med fliser under; der var paneldør til forstuen og ordinær dør til kammeret, bræddegulv og gulmalet loft med bjælker, som var »malmoreret«. Skråt overfor havde stuen i nr. 271 bræddeklædning under de tre to-rammede vinduer, to stykker panel på to af væggene, mens den tredie var bar; der var gamle døre og gammelt fjællegulv; loftet var malet gråt med røde lister. Nr. 289 ligeledes i Laxegade var et istandsat hus, hvis stue havde fire-rammede vinduer med panelskodder, dobbelt paneldør mod forstuen og ordinær dør til kammeret. Det nederste af væggene prydedes med panel ligesom også loftet, der var gråmalet med røde lister og havde bræddeklædte bjælker. Gulvet var af brædder med fire fliser under ovnen, og bagved samme var hollandske sten.

En tilsvarende optælling vedrørende salene afslører, at her dominerede de bare vægge ganske; 53 af 58 beskrivelser viste det, mens tre sale havde bræddeklædte vægge, én havde panel, og én var behængt med måtter. Trægulve var det mest brugte, 34 gange kaldtes de brædde- og 12 gange fjællegulve, det vil sige gennemsnitlig lidt solidere end i stuerne. Syv sale havde murstensgulv og en enkelt astragstengulv. Også her var ofte ikke-brændbart materiale omkring skorstenen eller under ovnen. Skorstenene, kaminerne, havde tit spejl for eksempel som i nr. 250 med blikbeslag. Denne sal havde adgang fra svalen ad en gammel paneldør, der var fire to-rammede vinduer med skodder, bare klinede vægge, bræddetbeklædning under loftet og to af bjælkerne, astrag i ildstedet og to fliser og en del mursten under ovnen. Lofterne blev sjældent nævnt, vel sagtens fordi de var uden megen

udsmykning; seks stykker sagdes at være listede og tre bræddeklædte.

Der er ikke fundet samtidige beskrivelser af indbo, men for nr. 256 i Laxegade kendes et skifte fra 1660, som kan være nok så oplysende.²⁹ Huset lå i den længe, der var istandsat i 1642 og var på alle måder en typisk repræsentant. I 1694 hed det om stuen, at den havde tre gamle karme med 12 gamle vinduer og tre gamle skodder; der var gammelt panel på væggene, listet loft og bræddegulv. I skiftet hed det, at vinduerne, der var nye, var forbrændte og forsynede med vinduesposte, og der var dræt og hylder på væggene over 18 tavl panelværk. Det var på forunderlig vis lykkedes at proppe følgende store samling møbler ind i stuen: en »ege-udtresset skive«, et egetræsoverskab, en beslagen egekiste, en sort fyrrehalvkiste, to kistebænke, en løjbænk med rødt læderovertræk, to høje sorte læderstole, to høje stole med grønt klæde, to høje stole og to små, grønne stole foruden et spejl.

I køkkenet blev i 1694 ikke beskrevet noget inventar, men i 1660 sagdes at være to borde, et skab og en slagbænk. Sengekammeret havde i 1660 dræt om væggene, men i 1694 var dette forsvundet, og i stedet sås to stykker gammel sejldug og i øvrigt bare vægge, et stykke panel under vinduet og bræddegulv. Indboet efter konens død i 1660 var en grøn fyrreseng med fodskammel, et sengested, en gammel rød fyrrekiste og en ny ditto, en egetræskivefod med himmel over, en drejet bagstol, en beslagen æske overdraget med læder og et flaskefoder. Anden etage var i 1694 indrettet med forstue, sal og kammer, men i 1660 var der tilsyneladende kun opbevaring deroppe, idet der blandt andet gemtes en gammel køje (ejereren var skipper), en kiste, to senge, et bagebrug, en gammel og en nyere spinderok, et garnvindsel, en haspe, endnu to senge, en række bryggeredskaber og en lægtehammer samt nogle deller og spåner til at forbedre skuret med. Om det blev gjort skal være usagt, men endnu eller igen i 1694 var det brøstfældigt.

Kronens nye huse

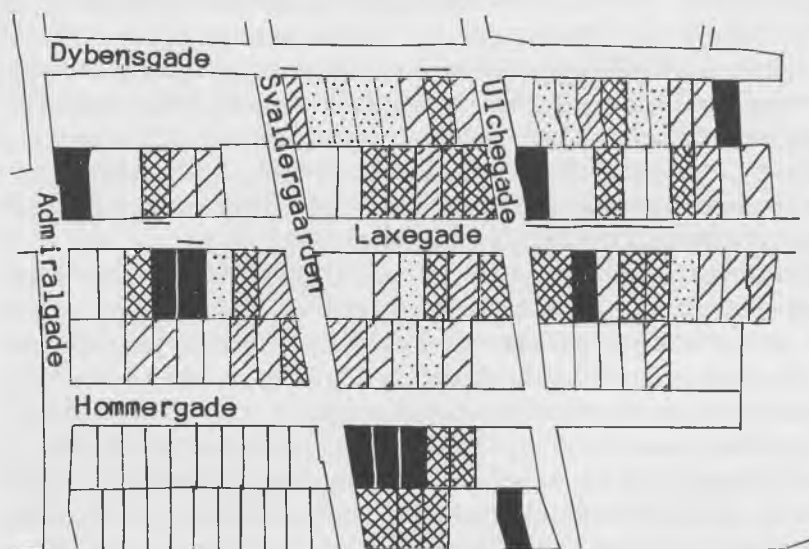
De seks huse, som i inventariet blev kaldt nye, og som ikke er indgået i opgørelserne tidligere her i artiklen, var alle grundmurrede mod gaden og med bindingsværk mod gården, og alle var

de i to etager. To var hjørnehuse, nemlig det lille trefagshus nr. 229 på hjørnet af Dybensgade og Svaldergaarden og nr. 259 ved Laxegade og Ulchegade. Disse to havde hverken kviste eller tagvinduer, hvorimod nr. 262 i Laxegade, hvis forgænger som bekendt var brændt, havde et tagvindue med trælem mod gaden og et mod gården med to vinduer i. De sidste tre huse, nr. 235 i Dybensgade og nr. 248 og 288 i Laxegade, havde alle gavlkvist, nr. 248 over tre fag, de andre over to.

Derudover var det eneste, der i nr. 235 markerede husets yngre alder, gadedøren, der var »hel« og med en lille trætrappe og to små jerngelændere på siderne; huset var i forhold til naboerne således højereliggende. Nr. 248 skilte sig kun ud ved at have fire-rammede vinduer i stuen mod gaden, og det samme gjaldt for de øvrige, dog markerede nr. 259 sig tillige ved at have adgang fra strædet og en lidt anderledes plan, men ikke afvigende i forhold til nogle af de gamle hjørnehuse. Nr. 262 havde foruden stige-trappe og svale i gården en indvendig trappe mellem stue og sengekammer; den var forsynet med udskårne brædder og brøstbeklædning.

Alle forhusene var naturligt nok vel ved magt, for nr. 248 trods det med tilføjelse om, at taget var brøstfældigt. Fire af de seks nye huse var i besiddelse af tagrende, fem af dem havde stige-trappe, det sjette vindeltrappe, alle havde svale. Hjørnegrundene afsluttedes mod gaden med plankeværk med låge.

Til de nye forhuse hørte baghuse. Det til nr. 248 blev angivet som nyt og vel ved magt, det på nr. 229 benævntes gammelt og brøstfældigt, mens de fire sidste ikke udtrykkeligt angaves med alder; der kan alligevel næppe være tvivl om, at nr. 262's var nyt på grund af branden, og også for nr. 248 og 259 forekommer de nye, mens der for nr. 235's vedkommende vist kun var foretaget en nødtørftig reparation, thi taget var temmelig ved magt, men huset meget brøstfældigt. De baghuse, der regnes for nye, udmærkede sig alle ved at være indrettet til beboelse, af bindingsværk og at have kælder. Det må endvidere konstateres, at endnu en brønd fandtes i Skipperboderne på nr. 288, og at hverken nr. 235 eller 248 var i besiddelse af et lokum, hvilket forekommer særpræget og antagelig skyldes en forglemmelse fra beskriverens side.

Størestræde

- Under 300 rigsdaler.
- 301-400 rigsdaler.
- 401-500 rigsdaler.
- 501-700 rigsdaler.
- Over 700 rigsdaler.

Vurderingssummer 1694.

Vurdering med henblik på salg af Kronens ejendomme, deraf mange pantsatte.

Det må bemærkes, at karene Hommergade, Ulchegade, Størestræde og Svaldergaarden var højere vurderet på grund af såvel den gode vedligeholdelsestilstand som beliggenheden. Sammenlign med kort over vedligeholdelsen 1694.

Vurderingerne

Forskellen på ejendommene markerede sig i vurderingssummerne. De fire huse i længe I i Størestræde vurderedes i snit til 712 rigsdaler, de fem i længe II i Hommergade til 766 rigsdaler, netop den karré, der løbende var istandsat. De øvrige huse i Hommergade ansattes til 391 rigsdaler, husene i Dybømsgade til 366 rigsdaler og i Laxegade til 540 rigsdaler. De to nye huse i Dybømsgade vurderedes gennemsnitlig til 480 rigsdaler mod de øvriges 350, og de fire nye i Laxegade blev tilsvarende sat til 743 rigsdaler mod de

øvriges 513. Ved at sammenligne taksationen med vedligeholdelsen ses ikke overraskende, at tilstanden især naturligvis for forhuset var stærkt bestemmende for værdiansættelsen, men derudover synes afstanden fra Bremerholm også at have influeret.

På baggrund af den udførlige gennemgang, der blev foretaget i 1694, må det konstateres, at Skipperboderne var nået til et stade, hvor de i forhold til den øvrige by var ved at miste terræn, var nedslidte og på mange punkter ikke ganske tidssvarende - i det mindste for de huses vedkommende, som hidtil havde hørt Kronen til. Bydelen var stadigvæk relativ homogen, selv om en del udskiftninger specielt af bagbygninger havde fundet sted. Samtidig viser gennemgangen, at de nye tider var lige på trapperne, og med salget af disse 71 boder var der frit slag for ændringer i de kommende år.

»Kronens boder« efter 1694

Efter gennemgangen af alle Kronens boder blev auktion berammet, men inden afviklingen var allerede solgt 60 af ejendommene, fortrinsvis til panthaverne. Den lille rest solgtes dernæst, nr. 317 som det sidste i juni 1695 efter tre tidligere forgæves forsøg.³⁰ Elleve af ejendommene kendes fra senere beskrivelser, de syv fra 1712 og én året efter.

Den ene af disse var det lille, grundmurede hjørnehus i Dybensgade mod Svaldergaarden nr. 229, betegnet som nyt i 1694. Tilsyneladende var der ingen ændringer sket, bortset fra at tilstanden nu kun var mådelig mod »vel ved magt oppe og under«, da det var nyt. Det gamle baghus var repareret og derfor nu i mådelig stand.³¹

Også et andet af de i 1694 nye huse blev beskrevet, nemlig nr. 288 i Laxegade. Der var kun sket mindre ændringer i rumudstyret og øjensynlig fjernelse af to-fags kvisten, hvis det da ikke var en forglemmelse i 1712. Tilstanden var forringet fra at være ved magt til mådelig, og sikkert derfor blev vurderingssummen nedsat.³²

Det næste var hjørnehuset nr. 226 i Laxegade mod Admiralgade - det hus, som på mange punkter var atypisk for Skipperboderne

Længe XII i Laxegade 1694.

Rekonstruktionsforsøg på grundlag af vurderingerne af Kronens boder. Oprindelig var der ti ens skipperboder bygget før 1620; af de ni kendte var nu kun tre tilbage (nr. 267 er ukendt), nemlig 265, 266 og 268. En stor brand i 1690 havde totalt ruineret nr. 259 - 264; nr. 263 var endnu kun brandtomt, mens de andre var nybygget.

De oprindelige boder var af blændingsmur, men ved nyopførelsen blev nr. 264 af bindingsværk og nr. 259 - 262 af grundmur.

Også de andre længer ændredes i tidens løb, idet nye vinduestyper, tagvinduer og gavlkviste fremkom; det behøvede ikke at have en så dramatisk årsag som i denne længe.

Nr. 259, 262, 265 - 268 ejedes af Kronen, nr. 260 - 261, 263 - 264 af private. Det ser ud til, at Kronen har tilstræbt at holde lighedspræget med de gamle boder ved nyopførelsen.

Bemærk, at de gamle boder ved gadens hævelse synes sunket i jorden.

blandt andet ved at have sidehus mod gaden. Nu var tilkommet spids over hele facaden, det indre var noget moderniseret og vedhammeren i sidebygningen omdannet til et rullehus.³³ Hjørnehuset nr. 298 i Hommergade og Svaldergaarden havde fået omdannet forstuen med åben skorsten på anden etage til et lille køkken, så der nu var to boliger i huset, men ellers synes ingen ændringer indtrådt.³⁴

Det andet hjørnehus i samme gadekryds nr. 299 var totalt fornyet; det gamle hus havde da også været temmelig forfaldent i 1694. Det nye hus havde grundmur til begge gader, resten af bindingsværk og var i to etager. Meget radikalt brød huset med den gamle længebebyggelse og var drejet, så facaden nu vendte mod Svaldergaarden. Indretningen var i øvrigt af den velkendte model med forstue, stue, kammer og køkken nederst og med et par småkamre øverst; dertil kom en lille, moderne italiensk trappe.

Også det gamle tværhus af brædder var udskiftet med et nyt bindingsværkshus i to loft med gavl mod tværgaden og brugt til blandt andet hestestald og rum for hyrekusk. Derimellem var en to loft høj bygning af bindingsværk, nederst åben med låge mod gaden, øverst med lille kammer. Hele ejendommen karakteriseredes som mådelig.³⁵ Måske var nr. 281 i Laxegade også nybygget; beskrivelsen er så kortfattet, at det ikke lader sig sige med bestemthed, men da forhuset nu sagdes at være af grundmur mod tidligere blændingsmur, er det en mulighed. Under alle omstændigheder var der blevet gravet en brønd.³⁶

Det næstsidste hus beskrevet i denne periode, nr. 232 i Dybensgade, var fornyet. I 1694 var alt blev kaldt »ganske brøstfældigt«, så efter salget var nyopført et bindingsværkshus i fire fag, tre etager med tre-fags kvist og grundmuret kælder under. Første og anden etage rummede hver sin bolig af gængs type, tredje etage en sal, et kammer og en forstue, og i kvisten var loft med stående vind. Det ny baghus var ligeledes af bindingsværk i fire fag, to loft og med to fag kvist, hvori ejeren havde sit bødkerværksted. Mellem husene var noget så nymodens som et trappehus med italiensk trappe.³⁷

Den sidste beskrivelse fra 1712 giver anledning til lidt tvivl. Identificeringen er ikke ganske klar, idet hjørnehuset Laxegade/Svaldergaarden kunne være såvel nr. 252 som 285 at dømme ud fra grundformen. Det førstnævnte af disse kendes ikke fra andre beskrivelser, men det sidste var jo en af de af Kronens boder, der i 1694 blev gennemgået, og på stort set alle punkter passer beskrivelsen dermed; for begge de to ejendomme er der lakune i ejerlisten netop omkring 1712. Det må anses for overvejende sandsynligt, at det beskrevne hus var nr. 285. Allerede i 1694 var både for- og baghus på dette noget brøstfældigt, det samme gjaldt endnu for forhuset, der nu sagdes at være af grundmur, men det kan godt være en mistolkning af blændingsmur, for ofte havde vurderingsmændene vanskeligt ved at skelne. Halvtagshuset bagi var repareret, thi taget var nu mådeligt. I øvrigt var der kun sket mindre ændringer i rumudstyret.³⁸

De sidste tre huse blev beskrevet i 1720'erne. Det ene var nr. 339B i Størestræde, et af *Numrene*, som indtil 1701 havde hørt sammen med 339A. Inden vurderingen i 1724 var forhuset for-

højet med en etage, således at der nu var to etager med grundmur til gade og gård og derover en etage i bindingsværk med kvist eller spids øverst. Til erstatning for den tidligere fælles forstue, som nu hørte nr. 339A til, var en ny indrettet, og der var etableret nyt køkken i den inderste del deraf; stue og kammer var følgelig også ændret. Anden etage havde tidligere udgjort en lejlighed for sig, men nu var der kun én bolig i hele ejendommen. Her var sal, kammer og forstue ligesom også i den ny tredieetage. Loftet derover havde stående vind. Den gamle vindeltrappe var udskiftet med et nyt trappehus, og også et helt nyt baghus sås med kælder og to etager af bindingsværk; dette anvendtes som ekstra beboelsesrum.³⁹

I samme karré blev nr. 317 på hjørnet af Hommergade og Svaldergaarden beskrevet i 1727. Her var mod tværgaden opført et nyt sidehus af bindingsværk med kælder og to etager, og det gamle, brøstfældige tværhus var fjernet. Nederst i sidehuset var indrettet et avanceret nyt køkken med åben skorsten, to reoler, vægskab med tre glasdøre, en anretterbænk med tre skabe under og en »skattebænk« med bly samt flisegulv - ret enhver husmoders drøm. Ovenpå var en sal og derover loftet. Forhuset var noget ændret, blandt andet fordi dets køkken var nedlagt, og også i anden etage var foretaget moderniseringer.⁴⁰

Endelig blev nr. 245 i Dybensgade beskrevet samme år. Her synes kun mindre, indvendige ændringer at være sket foruden gravning af brønd.⁴¹

På denne baggrund kan det konstateres, at tiden ikke gik sporeløst over Skipperboderne. Mindst to af de elleve ejendomme var totalt fornyede, og ændringer af en vis størrelsesorden havde fundet sted for tre andre. De sidste fire var stort set uforandrede, dog var de to i mærkbar dårligere stand.

Vurderingerne »efter disse besværlige tiders tilstand«, som det hed i 1712 lige efter pesten,⁴² var da også tydeligt påvirkede deraf; de nybyggede ejendomme blev ansat til næsten det dobbelte i forhold til 1694 (nr. 281: fra 650 til 1.200 rigsdaler; nr. 299: fra 450 til 850 rigsdaler; nr. 232: fra 260 rigsdaler til 1.100 slettedaler), mens der kun var en beskedent stigning eller ligefrem fald for de huse, der blot stod og langsomt blev ringere (nr. 229: fra 450 til 500 rigsdaler; nr. 288: fra 1.050 til 1.000 rigsdaler).

Tidligt solgte boder

Der findes fra tiden efter 1712 beskrivelser af ni af de boder, der allerede tidligt i det 17. århundrede var frasolgt Kronen. De første erhvervedes som nævnt af Christoffer Gabel allerede omkring 1650. Blandt disse var hele længe A, der var færdiggjort som den sidste part af bydelen. Fire af disse *Numre* i Størestræde blev vurderet til prioritetsefterretning.

Hjørnet mod Admiralgade nr. 328 kendes først fra 1712, og da var huset tilsyneladende endnu temmelig uforandret i forhold til, hvordan det oprindeligt må have været. Til begge gader var »blind brandmur på tømmer«, altså blændingsmurværk, og de to etager og loft var traditionelt indrettet. Bag i gården var et gammelt, bræddeklædt halvtagshus i fem fag med kælder under de to og i to etager; det havde dør til Admiralgade fra en åben gang nederst. Begge huse havde vindeltrappe. Mod gaden var lukket af et fjælleskur i to etager.⁴³ Otte år senere nyvurderedes ejendommen; forhuset var da forhøjet med en etage og havde fået kvist og ny, indbygget trappe. Et nyt baghus var bygget, tre loft højt med kælder og selvstændig bolig. Skuret var erstattet af plankeværk med låge.⁴⁴

Næstnabohuset nr. 330 blev beskrevet i 1720, og det var da ikke længere en oprindeligt skipperbod, thi det var af bindingsværk i to etager med kvist over det ganske hus. Sammenbygget dermed var et sidehus og et baghus, begge tre loft høje af bindingsværk i henholdsvis fire og to fag. En italiensk trappe i gården gav adgang til de øvre etager. Køkkenet befandt sig på anden etage, hvilket var meget usædvanligt, idet der kun var én bolig i ejendommen. Hele komplekset var mådeligt holdt.⁴⁵

Endnu et par huse henne ad gaden lå nr. 332, ligeledes et fornyet hus af bindingsværk i tre etager med spids over til gaden og to etager til gården. En vindeltrappe betjente både dette og baghuset, der havde grundmuret kælder og to etager af bindingsværk i fire fag med en lille tilbygning mod vest, nederst åben øverst ved hammer. Der var kun én bolig i ejendommen, som enten var temmelig ny eller også godt passet, for den klassificeredes som vel ved magt ved beskrivelsen i 1712.⁴⁶

Længens andet hjørnehus mod Svaldergaarden, nr. 338, kaldtes »Stadt Bergen« efter ejeren fra 1678 kaptajn Henrich Hansen von

Bergen. Dette hus var udskiftet før 1703 til et - sagdes det - grundmuret, to etager højt hus med tre ordinære og et stort fag; bagtil var det lidt smallere, hvilket betød fire almindelige fag. Der var bagbygning med kælder og to lofter af bindingsværk.⁴⁷ I 1724 beskrevs et hus over for Bremerholm Kirke liggende på et hjørne og ejet af »afgl«. (netop afdøde) Anders Clausen.⁴⁸ Der kan kun have været tale om nysnævnte nr. 338, hvis ejerliste netop i tiden deromkring har en lakune. Forhuset blev da beskrevet som tre loft højt med de to nederste af blindingsværk, det tredie af bindingsværk og øverst en spids af tømmerværk og med bindingsværk mod gården, altså tydeligvis en forhøjet skipperbod. Sammenholdt med de tidligere oplysninger må huset være forhøjet mellem 1703 og 1724, og det må fejlagtigt have været opfattet som grundmur i førnævnte omtale. Formentlig samtidig var baghuset blevet forhøjet med en etage. Der var i gården fælles vindeltrappe og en brønd samt låge ud til tværgaden. Forhuset var indrettet på vanlig vis med én bolig og baghuset med et supplerende rum pr. etage.⁴⁹

I Hommergade længst mod øst var tre boder på nr. 311 samlet solgt i 1651 og først i 1688 separeret. Den vestligste nr. 311A blev beskrevet i 1714, hvor »alt er meget gammelt og brøstfældigt, i særdeleshed taget...«. Ganske vist den sagdes at være grundmuret mod gaden, men der blev jo nemt taget fejl af grund- og blændingsmur, især nu da så mange af boderne var udskiftet, og vurderingsmændene ikke pr. automatik vidste besked. Stigetrappen og den teglhængte svale var i behold og gav adgang til husets øverste bolig; i begge etager var lejlighederne indrettet på almindelig maner. Baghuset var af bindingsværk med grundmuret kælder under de to etager, som rummede hver en lille bitte bolig med stue og forstuekøkken. Der var også et gammelt, teglhængt bræddeskur i siden.⁵⁰

Et par huse derfra lå nr. 309, vurderet et par gange året før. Her var efter alt at dømme også tale om en gammel og oprindelig bod, der endnu havde sejldug på flere af væggene i opholdsrummene, hvilket var noget af et særsyn på denne tid, men også fandtes i baghuset, der var en fornyelse i bindingsværk på to etager med kælder under.⁵¹

Nogle få af boderne var fra opførelsen i dobbelt størrelse; det

gjaldt for nr. 284 på hjørnet af Laxegade og Svaldergaarden, hvorfor den da også før 1661 var overgået til Bremerholm Kirke, som benyttede den til kapellanresidens. En anden stor våning var nr. 292 på hjørnet af Hommergade og Admiralgade. Den var i begyndelsen af 1700-tallet blevet indrettet som vintappergård, hvilket den forblev til 1723. Ti år inden da var den vurderet. Den dermedfølgende beskrivelse viser, at det endnu var det gamle hus i otte fag »grundmur med tømmerværk indenfor« mod begge gader; gavlen var fem fag. Der var i øst dermed forbundet et sidehus i fem fag bindingsværk i to etager med to-fags kvist og grundmuret kælder. Disse to huse rummede én beboelse. Bag i gården var et halvtagshus i fem fag bindingsværk i to loft med to-fags kvist og kælder med nedgang fra Admiralgade. Deri var ølkælder og skænkestue, og i de øvre etager sås en lille, beskeden lejlighed. For- og baghus var forbundet af en mindre bygning i to etager, nederst åben og med låge fra gaden.⁵² Næste beskrivelse fra 1724 viste en del ændringer.⁵³

Lige bag ovennævnte gård lå nr. 291 på hjørnet af Laxegade og Admiralgade. I 1659 var de derpå værende to våninger, som samlet kaldtes »Norske Løve«, solgt af Kronen, men i tiåret før 1692 må de være revet ned, for da lå i stedet to våninger ud mod Admiralgade, helt ladende hånt om længebebyggelsens karakter. Siden separeredes de to nye huse, og nr. 291B, der lå sydligst, blev i 1713 beskrevet. Ejendommen var sine over tyve år til trods vel ved magt. Der var forhus og sidehus mod syd, begge af bindingsværk i to etager med kælder under. Forhuset havde loft med to små kviste, og der var ud over lejekælderen kun én bolig.⁵⁴ Udskiftet hus havde også nr. 237 på hjørnet af Dybensgade og Ulchegade, beskrevet i 1720. Kun tre fag kunne der blive plads til, men de var af grundmur, og der var kælder, to etager og to fag kvist. Kælderen var til udlejning, og derover var så den lille bolig, som delte vindeltrappe med bindingsværksbaghuset i fire fag og to etager med egen lejlighed. Forhuset var ved magt, baghuset mådeligt.⁵⁵

Det sidste hus, der er bevaret beskrivelse af, er nr. 251 på hjørnet af Laxegade og Svaldergaarden. Det var en stor gård med oprindelig to våninger, som hurtigt var overgået til Bremerholm Kirkes præsteresidens, men i 1664 blev mageskiftet. Fra 1697 var

der vintappergård, »hvor Strasborg-skiltet udhænger« endnu i 1728, da enken ville sælge og derfor fik foretaget en vurdering. Hvornår huset var fornyet vides ikke, men ved vurderingen i december efter branden var det i hvert fald af otte fag med grundmur til begge gader, to etager højt og sammenbygget med sidehus af fem fag bindingsværk, to loft højt over tre fag kælder og med to et-fags kviste. Foruden vinstuen var der kun én beboelse.⁵⁶ Desuden vides nr. 287 at være nybygget i 1724, men beskrivelse deraf kendes ikke.

Skipperbodernes særpræg

Da Christian IV lod bådsmandsbyen anlægge, skabtes ikke blot scribevis af boliger for Søetatens folk, men tillige en karakteristisk bydel, selv om hvert eneste hus var af nøjagtig samme type som snesevis af småhuse rundt om i byen. Nok var det traditionelle københavnerhus af bindingsværk, men der var også mange af grundmur; her kom så en hel serie, der lignede grundmur og havde næsten alle dennes gode egenskaber uden dog at være helt så kostbar. Det vides ikke bestemt, hvor mange blændingsværkshuse, byen rummede ud over Skipperboderne, for som regel blev alt, der ikke ligefrem skiltede med tømmeret, kaldt for grundmur eller brandmur uden smålig skelen til konstruktionen. Der var også tradition for, at småhuse opførtes i rækker, men der var aldrig før etableret en hel bydel, flere karreer, med ensartet bebyggelse. 15 næsten ens husrækker i to etager og med lange, samlende tage uden afbrydelse i form af kviste - det var ret et særsyn. Desværre vides der intet om farverne, om de understøttede egaliteten eller det modsatte. Usandsynligt forekommer det ikke, at husene ved opførelsen, og så længe de har været i Kronens eje, har været overstrøget eller bemalet i samme farve, ganske som det gjaldt for Nyboderhusene, der opførtes med hvidkalkede vægge og med »god rød oliefarve« på træværket.⁵⁷ Lige så troligt er det, at husene blev udstyret i omtrent hver sin kulør, så snart de blev privatejede.

Med tidens gang gik helheden i opløsning. I begyndelsen kun langsomt, istandsættelsen af længe nr. XI i 1642 bragte kun lidt forstyrrelse i det stramme gadebillede ved at introducere nye vinduestyper. Salget af en del af husene medførte straks større indi-

Længe A i Størestræde efter 1724.

Rekonstruktionsforsøg på grundlag af prioritetsvurderinger og gennemgangen fra 1694. Denne længe var bygget som den sidste af Skipperbodælængerne i begyndelsen af 1620'erne. Allerede omkring midten af århundredet solgte Kronen længen.

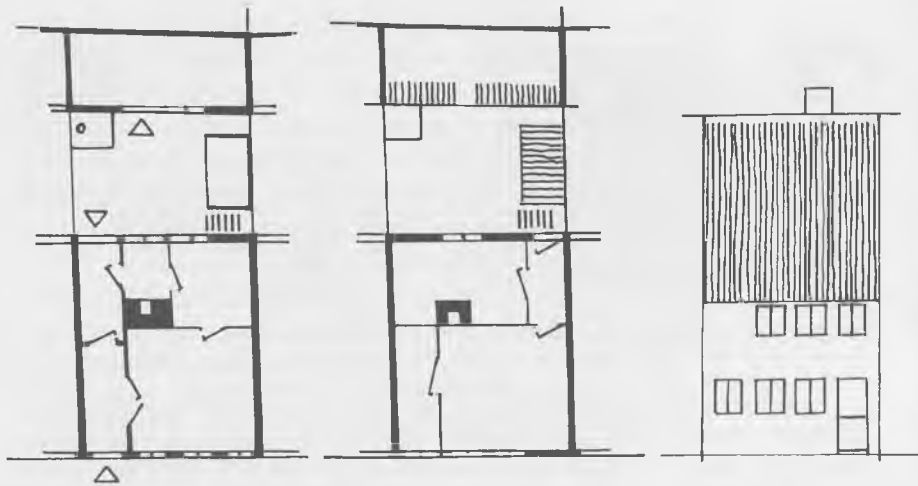
I 1700-tallet var der ikke meget tilbage af de gamle boder. Nr. 328 holdt stand længst, idet den først mellem 1712 og 1720 forhøjedes med en etage og fik spids over hele facaden, mens nr. 338 *Stadt Bergen* forhøjedes mellem 1703 og 1724. De to huse viser tydeligt hver sin måde at klare det på. Nr. 330 og 332 var begge blevet totalt fornyede, men det vides ikke hvornår, blot at det var sket før henholdsvis 1720 og 1712. Også nr. 331 var fornyet med et grundmuret hus før 1693.

Helhedspræg var der ikke længere meget af, hvilket i tiden op til 1728 gjaldt for hele bydelen, men udviklingen var sat igang tidligere i de privatejede huse.

vidualitet, for det er jo en velkendt sag, at husejere som regel altid ønsker at vise omverdenen, at de selv kan sætte præg på deres ejendom. De, der blev tilbage i Kronens eje, sank ned i forfald, for penge fattedes konstant. De værste uhyrligheder fjernedes ved istandsættelse, men fristen var kort, for når ikke den løbende vedligeholdelse fandt sted, var man snart tilbage i samme skure igen. Den røde hane viste sig flere gange - ingen tvivl om det, selv om der ikke altid ligger direkte bevis derfor i arkivalierne - se blot til nr. 256, der havde forbrændte vinduer i 1660.⁵⁸

En større brand gjorde aske af nr. 259-264 i Laxegade i 1690, resultatet var fem nye huse. Efter det omfattende salg undergik de tidligere Kronens boder mange forandringer, ligesom også de, der i mange år havde været på private hænder, løbende ændredes.

Efterhånden slettedes helhedspræget. Grellest var det, når hjørnehusene ændrede retning, hvorved længekarakteren gik fløjten. Meget markant var også de opståede højdeforskelle; nye huse byggedes højere, for gaderne var jo vokset et par trin opad, så

Rekonstruktionsforsøg af matr. 282.

Rekonstruktionsforsøg af de to etager samt facade af den bod, som har dannet udgangspunkt for hele sammenligningen, fordi den var den eneste, der i den omfattende taksering i 1694 blev betegnet som gammel. Det må formodes, at denne var stort set fuldstændig identisk med de oprindelige boder. Tegningen bør kun opfattes som en skematisk fremstilling; planen kunne således godt være spejlvendt og stige-trappen placeret et andet sted. Til baghusloftet kom man via en løs stige og luge i bræddebeklædningen på taget. I gården var videre et skur foruden lokum.

stueetagerne var blevet til høje kældre, og sådan byggede man ikke nyt. Tillige fik mange nye huse kælder, hvilket yderligere hævede dem, eller de blev ligefrem bygget tre etager høje. Andre gamle huse forhøjedes med en etage, somme fik kviste eller spidser, og med den større udnyttelse fulgte udliggere og tagvinduer.

Sidehuse skød op på hjørnegrundene, som ikke ville nøjes med plankeværk mod gaden; det havde i øvrigt også været forbudt siden 1683 for så vidt angår facadelinien.⁵⁹ Der sås snart en skøn-som blanding af huse opført i grundmur, blændingsmur og bindingsværk, sågar nogle der havde alle tre dele i samme facade. Hvor fagantallet oprindeligt havde været fast, kun med skyldig hensyntagen til hjørnehusene, ændredes nu også disse; to sammenbragte huse à fire fag kunne godt blive til ét nyt hus i seks fag, viste nr. 260-261 i Laxegade.⁶⁰

Også inde på grundene mærkedes ændringerne. De gamle bræddeskure, der lå som en lang, lav længe bagest på grundene, var erstattet af individuelle bindingsværkshuse med både kælder og flere etager. Der var ligefrem dukket trappehuse op i stedet for de gamle bræddeklædte stige- og vindeltrapper i gårdene; svalernes antal mindskedes. Hvert hus én bolig var ikke længere en selvfølge; to a tre lejligheder pr. ejendom var blevet almindeligt.

Med privatiseringen af Søetatens boliger ophørte omsider det tilbagevendende tilsyn med, om nu også beboerne faktisk hørte til etaten. For Skipperbodernes fysiske udtryk betød det, at boderne nu fulgte det samme mønster som byens huse iøvrigt. Da København brændte i 1728, var der ikke den store forskel på den fordums så specielle bydel og byens øvrige kvarterer med småhuse. Da var det blevet til en bydel uden egalitetens særpræg. En enklave af »skipperboder« måtte man nu til Nyboder for at se.

Ordliste:

Astrag: glaserede lerfliser i varierende formater.

Blændingsværk: skalmur af tynde flensborgsten, evt. på kant, fastgjort med jern i bagvedliggende tømmerkonstruktion.

Deller: halvtømmer.

Dønnike: at gipse, at pudse.

Halvkiste: lille standkiste.

Hollandske sten: glaserede, bemalede fliser fra Nederlanderne.

Italiensk trappe: trappe med mere end ét løb pr. etage.

Kikvindue = blikvindue: lille rude i dørfyldning, oftest oval eller rund.

Løjbænk = lodbænk: polstret bænk til at hvile på.

Skive: opr. bordplade til at lægge på bukke, siden blot bord.

Slettedaler: i tiden omkring 1700 2/3 rigsdaler.

Stigetrappe: trappe med et løb pr. etage og åbne stødtrin.

Tagvindue: kvist, hvis forside ikke er i flugt med husets facade-mur, som gavlkviste er.

Vindeltrappe: nu spiralformet trappe uden fast kerne; kan rimeligvis også have betydet spindeltrappe, det vil sige med fast kerne, eftersom udtrykket spindeltrappe aldrig benyttedes omkring 1700.

NOTER OG HENVISNINGER

1. H.D. Lind: Kristian den Fjerde og hans Baadsmandsboder; i Arkiv og Museum, 1905-1908, s.177ff.
2. Danske Kancelli, B II 1 Rentemesterregnskab 1614, fol.431 + B II 2, Rentemesterregnskab 1616, fol. 454, RA.
3. Jørgen H. Barford: Christian IV's Nyboder; i Maritim Kontakt 5, 1983, s.142.
4. Se note 3, s.142f.
5. Danske Kancelli B I 2f IX, 9 arbejdsfolk, RA.
6. Se note 3, s.144, m. henv. til Danske Kancelli, Rentemesterregnskaber, RA.
7. Carl C. Christensen: Nummerrækken i Nyhavn; i Historiske Meddelelser om København, 3.rk., 4.bd., s.215f. Nicolai Jonges beskrivelse blev ganske vist først udført i 1788, men oplysningen skulle gælde fra bodernes opførelse.
8. Alle i artiklen nævnte matr.nr. er fra 1689-matrikuleringen, og alle oplysninger vedrørende ejerforhold og lignende er, som de fremstår i H.U. Ramsing: Københavns Ejendomme, Øster Kvarter, 1943.
9. Se note 3, s.145, m. henv. til Reg. 108B nr.50 i Henrich Müllers regnskab 1641-1646, RA.
10. Københavns Diplomatarium I, nr.504, s.733.
11. Københavns Diplomatarium V, nr.640, s.289f + nr.1537, s.617.
12. Gerh. L. Grove: Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728, 1906.
13. Nicolai Jonges Københavns Beskrivelse. Den hidtil utrykte Part, 1945, s.215f.
14. H.D. Lind: Fra Søofficerskolens Forhistorie; i Historiske Meddelelser om København, 1.rk., 5.bd., s.407 + Chr. Elling: Holmens Bygningshistorie 1680-1730, 1932, s.30.
15. Se note 3, s.148f + Søetaten, IIIA, 3 adsk. Ordrebog 1687-1689, RA.
16. Kbh.s Byting, Skødepr.I, 1681-1682, fol.3, LA.
17. Magistratens konceptskifte 1693 efter Thomas Christensen Aasted, LA + Ludvig Holberg: Jacob von Thyboe, 2.akt, scene 1.
18. Københavnske Skatteregnskaber, 1690, pk.3, bilag 27, RA.
19. Københavnske Skatteregnskaber, 1690, pk.3, bilag 26, RA.
20. Søetaten XVI, Taxationsforretning over Skipperboderne, 1694, RA.
21. Københavnske Skatteregnskaber, 1690, pk.3, bilag 28, RA.
22. Se note 20.
23. Københavns Diplomatarium, VII, nr.500, s.345.
24. Se note 20.
25. Nr. 239 sagdes at have baghus med 3 lofter, men af den videre beskrivelse fremgår det at have været kælder + to etager.
26. Københavns Diplomatarium, III, nr.239, s.181.
27. I nr. 255 blev ganske vist hverken nævnt kammer eller køkken, men det beror formentlig på en forglemmelse ved indskrivning i protokollen.
28. Der omtales ingen forstue mod gaden, men også her må være tale om en forglemmelse.
29. Søetaten, Underadmiralitetetsretten, Skiftepr. 1659-1664, s.91ff, RA.
30. Se note 3, s.150.
31. Pr.vurd. 16.juli 1712, matr.nr. 229 (187 nuv.), Øster Kv., KSA.
32. Pr.vurd. 25. marts 1712, matr.nr. 288 (219 nuv.), Øster Kv., KSA.
33. Pr.vurd. 7.april 1713, matr.nr. 226 (191-192 nuv.), Øster Kv., KSA.
34. Pr.vurd. 4.marts 1712, matr.nr. 198 (230 nuv.), Øster Kv., KSA.
35. Pr.vurd. 12.marts 1712, matr.nr. 299 (231nuv.), Øster Kv., KSA.
36. Pr.vurd. 4.juni 1712, matr.nr. 281; ligger under Vester Kv., matr.nr. 48 (nuv.), KSA.
37. Pr.vurd. 9.april 1712, matr.nr. 232 (185 nuv.), Øster Kv., KSA.
38. Pr.vurd. 15.jan. 1712, matr.nr. 285 (217 nuv.), Øster Kv., KSA.
39. Pr.vurd. 13.dec. 1724, matr.nr. 339B (253 nuv.), Øster Kv., KSA.
40. Pr.vurd. 12.sept. 1727, matr.nr. 317 (240 nuv.), Øster Kv., KSA.
41. Pr.vurd. 5.april 1727, matr.nr. 245 (180 nuv.), Øster Kv., KSA.
42. Pr.vurd. 4.marts 1712, matr.nr. 298 (230 nuv.), Øster Kv., KSA, men i øvrigt tilsvarende noteret i masser af andre vurderinger i byen fra den tid.

43. Pr.vurd. 5.aug. 1712, matr.nr. 328 (245 nuv.), Øster Kv., KSA.
44. Pr.vurd. 1.juli 1720, matr.nr. 328 (245 nuv.), Øster Kv., KSA.
45. Pr.vurd. 22.juni 1720, matr.nr. 330 (246 nuv.), Øster Kv., KSA.
46. Pr.vurd. 22.febr. 1712, matr.nr. 332 (248 nuv.), Øster Kv., KSA.
47. Københavns Byting, Skødepr.V, 1702-1703, fol.300, LA.
48. Pr.vurd. 29.aug. 1724, matr.nr. 338 (251 nuv.), Øster Kv., KSA.
49. Tværgaden kaldtes Strandgade, hvilket umiddelbart synes noget misvisende, men hentyder til, at gaden førte til stranden.
50. Pr.vurd. 22.aug. 1714, matr.nr. 311A (237 nuv.), Øster Kv., KSA.
51. Pr.vurd. 5.dec. 1713, matr.nr. 309 (236 nuv.), Øster Kv., KSA. Den anden beskrivelse er kun bevaret i ca. kvart udstrækning og derfor ikke anvendt her.
52. Pr.vurd. 13.jan. 1713, matr.nr. 292 (226 nuv.), Øster Kv., KSA.
53. Pr.vurd. 13.febr. 1724, matr.nr. 292 (226 nuv.), Øster Kv., KSA.
54. Pr.vurd. 1.april 1713, matr.nr. 291B (221 nuv.), Øster Kv., KSA.
55. Pr.vurd. 16.juni 1720, matr.nr. 237 (183 nuv.), Øster Kv., KSA. Ulchegade kaldtes deri fejlagtigt for Størestræde.
56. Pr.vurd. 19.dec. 1728, matr.nr. 251 (194 nuv.), Øster Kv., KSA.
57. Søetaten, III B 2, Indkomne Sager + Søetaten, III, 8, Kontrakter, overslag m.m. 1733-1739, fol.1738, RA.
58. Søetaten, Underadmiralitetstretten, Skiftepr. 1659-1664, s.91ff, RA.
59. Københavns Diplomatarium, VII, nr. 42, s.34ff, pkt. 4.
60. Københavnske Skatteregnskaber 1690, pk.3, bilag 27, RA.

Admiral Gjeddes gård

Baggrunden for et gammelt patricierhus' opførelse

Af Harald Jørgensen

Hvor ofte gribes man ikke af en uimodståelig trang til at undersøge, hvad der gemmer sig bag en gammel facade ud mod gaden. I 1917 vandrede historikeren O.C. Nielsen en tur i St. Kannikestræde og standsede op ved nr. 10. Han gik gennem den gamle port og kom ind i en lukket gård omgivet af gamle bindingsværksbygninger. Allerede portens toppede brosten og den åbne rendesten langs portens vestside vakte hans interesse for gammel københavnsk byggeskik, og det samme gjorde forhuset med sin sidefløj og baghus, sine kviste, skorstene og samtlige bygninger opført i bindingsværk ud mod gårdspladsen. Alt befandt sig imidlertid i en sørgelig forfatning. Bag forfaldet kunne man imidlertid ane, at det samlede kompleks måtte have haft en bedre fortid, og at den gamle ejendom nok kunne fortjene en lykkeligere fremtid.¹

Nogle år senere kom en ung velhavende forfatter og kunsthandler Eddie Salicath også på besøg. Han kunne ligeledes se den gamle skønhed bag forfaldet. Han købte ejendommen for 90.000 kr. af to gamle frøkener Verdelin, renoverede hele komplekset og indrettede en kendt kunsthandel i hele ejendommen. Hermed begyndte et helt nyt kapitel i den gamle gårds omskiftelige historie, som foreligger fortalt i et af Charles Haugbøll forfattet skrift, der udkom i 1943 med titlen: *Admiral Gjeddes Gaard*.² Dette arbejde var bekostet af revisor H.C. Steen Hansen, som i 1943 havde erhvervet ejendommen som domicil for sit revisorfirma. Efter hans død gik ejendommen i arv til hans enke, fru Lisbeth Steen Hansen, som efter nogle år solgte gadehuset med sidehus til civiløkonom Peter Falkesgård, medens hun selv indrettede resten af ejendommen til kursusvirksomhed og privatbolig.

Charles Haugbøll har naturligvis også en kort beskrivelse af den nuværende ejendom i perioden 1728-1919, men denne skildring er meget summarisk. Formålet med nærværende artikel er

Admiral Gjeddes gård, St.Kannikestræde 10. Fot. 1936. Københavns Bymuseum.

derfor at give en lidt mere fyldig beskrivelse af husets opførelse og de første godt 100 år af dets nye tilværelse, hvor ejendommen absolut må karakteriseres som en attråværdig ramme om en families daglige tilværelse. Samtidig vil man kunne kaste et vist lys over de bygherrer, som påtog sig opgaven at genopbygge hovedstaden efter branden 1728, og de metoder man anvendte for at løse denne opgave. Det var yderst foretagsomme mænd, men deres storhedstid varede kun godt 10 år. De kunne ikke leve op til indgåede forpligtelser, og de forsvandt ud i mørket.

Det var den 20. oktober 1728, at der udbrød en mindre ildløs i nærheden af Vesterport.³ En række sammenstødende uheldige forhold medførte, at branden ikke blev bragt til ophør, medens den endnu var ret uskyldig. I løbet af nogle timer udviklede den sig til den helt store katastrofe. Først efter 3 døgn uafbrudt kamp mod flammerne lykkedes det at standse ilden. 1670 huse var da nedbrændt, og 3650 familier gjort husvilde. Klædebo kvarter, begrænset af Nørregade, Skindergade, Købmagergade og Nørrevold, var så godt som udslettet, og der var sket omfattende skader i både Rosenborg og Snarens kvarter. Universitetet med Vor Frue kirke, professorboligerne og studenterkollegierne var nedbrændt. Det samme gjaldt St. Petri og Trinitatis kirker, medens Rundetårn så nogenlunde havde modstået flammerne. Endelig var også byens rådhus på Nytorv tilintetgjort. Blandt de ødelagte ejendomme må også nævnes husene på St. Kannikestrædes nordside, heriblandt Borchs kollegium og dets umiddelbare nabo mod øst, det fornemme palæ, som lå i et stort og smukt parkanlæg, som strakte sig helt ned til Regensen. Det kaldtes fra gammel tid Kanslergården. Den trøstesløse brandtomt fremviste kun bunker af spredte mursten, forkullede bjælker og forvredne gamle jernovne. Det eneste, som så nogenlunde havde overlevet brandkatastrofen, var en blystatue af den farnesiske Herkules, opstillet i Borchs kollegiums have og skabt af den samme billedhugger, A.C. Lamoureux, som i sin tid havde leveret rytterstatuen af Christian den 5., som står på Kongens Nytorv. Herkulesstatuen overlevede også Københavns bombardement, som ligeledes gik hårdt ud over den efter 1728 genopførte ny bygning.

Forvirringen var total i de første uger efter katastrofen, men regeringen tog omgående de fornødne initiativer og lagde planer

for byens genopbygning og de husvildes genhusning. I det følgende vil vi koncentrere os om at skildre, hvad der skete med Kanslergården og dens park, og samle fremstillingen først og fremmest omkring en enkelt af de tre store beboelsesejendomme, som blev opført på grunden, og som i dag har postadressen: St. Kannikestræde nr. 10. Populært kaldes den »Admiral Gjeddes gård«.

Det nærmest kongelige palæ, som lå på den gamle Kanslergårds plads, var i 1722 blevet afkøbt et medlem af familien Gjedde af den velhavende vinhandlersøn Abraham Lehn (1702-1757), der i forvejen ejede forskellige lollandske godser. Han havde i sin ungdom været nær ven af Tordenskjold. Om han nogensinde har boet i længere perioder i Kanslergården, kan ikke oplyses. Så meget vides dog, at han lejede palæet ud til fremmede gesandter, og det var den kejserlige udsending, greve Freytag, som oplevede branden.

Medens man omgående tog fat på genopbygningen af ejendommene langs St. Kannikestrædes nordside, tog godsejer Abraham Lehn den mere med ro. Først i sommeren 1734 solgte han ruinerne af Kanslergården med alle dens tilliggender, inklusive den særlige ret til at få tilført fersk vand, til den københavnske indbygger Oluf Lange for en købesum af 1700 rdl. kurant.⁴

Der kan ikke være nogen tvivl om, at Lange havde gjort en god forretning. Han havde set den chance, som lå i at erhverve denne centralt beliggende grund, hvorpå der kunne opføres en række nye beboelsesejendomme, hvad der måtte være et skrigende behov for. Hvad han har tjent på handelen, kan ikke opgøres, da nogen konkret salgssum aldrig er opført i de forskellige tinglæste skøder. Som fast formel anvendes, at køberen har opfyldt den indgåede aftale med sælger, hvorefter skøde kan tinglæses.

Hvem var denne Oluf Lange, som i de nærmeste år efter 1728 købte og solgte ejendomme? Bevarede dokumenter oplyser kun, at han var indbygger i København, og som titel anvendes »seigneur«. General Ramsing kalder ham i sin oversigt over ejendomme i Klædebo kvarter for murermester, men han synes ikke at have taget borgerskab som sådan.

Det var ikke første gang, at Lange gjorde forretninger med familien Lehn. I 1732 havde han af en yngre broder til godsejer

Admiral Gjeddes gård. I baggrunden forhuset facade mod gården, til venstre sidehuset.
Fot. 1913. Københavns Bymuseum.

Admiral Gjeddes gård. Gårdinteriør med sidehuset til højre og mellembygningen i baggrunden med port ind til en smal gårdsplads med et pakhus samt en slippe. Gården blev restaureret i 1918. Fot. 1913. Københavns Bymuseum.

Lehn erhvervet et grundstykke på Christianshavn, hvor vinhandlerfamilien fra gammel tid havde sit hovedsæde. På denne grund havde Lange ladet opføre en række nye beboelsesejendomme. Sælgeren havde lånt Lange 1980 rdl. kurant til det planlagte byggeri, for hvilket Lange havde udstedt en tinglæst obligation dateret 22. december 1732.⁵ Også i de følgende år findes i obligationsprotokollen tinglæste obligationer, udstedt af Lange, hvori bekræftes, at han af kendte københavnere har lånt kapitaler med sikkerhed i huse, som han havde ladet opføre på forskellige grundarealer, han havde erhvervet. I denne forbindelse kan bl.a. nævnes, at han i 1740 ejede den kendte gæstgivergård »Tre Hjorter« på hjørnet af Vestergade og Store Larsbjørnstræde. Han havde således fået et lån af etatsråd Chr. Lautrup på ikke mindre end 11.000 rdl. kurant med sikkerhed i gæstgivergården.⁶ Sidste gang Lange har haft ærinde til tinglæsningskontoret på Nytorv var i

1742, hvor han fik tinglæst to obligationer på henholdsvis 1600 og 600 rdl. kurant.⁷ Herefter synes han ganske at forsvinde fra den københavnske arena. Om hans videre skæbne har intet kunnet oplyses.

Kort efter han havde erhvervet ejendommen i St. Kannikestræde matr. 43, gik Lange i gang med at udstykke det areal af parken, som vendte ud mod Skidenstræde (Krystalgade). Fra Regensen i øst og til skellet ud mod Lille Fiolstræde udstykkedes ialt 10 parceller af nogenlunde ens størrelse.⁸ Allerede i 1735 var de fornødne målebrevne blevet udfærdiget på de første 5 parceller, og resten fulgte rask efter. Man kom også hurtigt igang med opførelsen af nye bygninger bestående af et gadehus med tilsluttet sidebygning og baghus, der omsluttede en mindre gårdsplads. Parcellen nærmest Regensen (nuværende gadenr. 3) var den største og nr. 7 den mindste. Medens samtlige grunde havde samme bredde og dybde, hvilket tillod opførelse også af et baghus, gik nr. 7, som erhvervedes af billedhugger Michel Thuesen, ikke så langt i dybden. De fleste af grundene erhvervedes af forskellige håndværkere, som formodentlig har haft værksteder og lagre i side- og baghuse, medens gadehusene har været indrettet til beboelse for flere familier. En enkelt af de 10 parceller, nr. 5, solgte Oluf Lange til en anden af hovedstadens ihærdige byggespekulanter, nemlig Sebastian Lier, som hermed indledte et varigt samarbejde med Lange.

Om Sebastian Lier vides ligeså lidt, som det har været muligt at fremdrage om Oluf Lange. Også ham kalder Ramsing for murermester, men heller ikke han synes at have taget borgerskab. I en enkelt af de tinglæste obligationer benævnes han »studiosus«, hvad det så end kan dække. Normalt kaldes han »Seigneur«, og det oplyses flere gange, at han er indvåner i København. I en af de obligationer, som Lange har ladet koncipere, oplyses det, at Lier er gift og har to børn. Fra slutningen af hans karriere benævnes han »Kommissionær«, og det kan man vel nok kalde ham. Alt tyder på, at han i en vis årrække har været en initiativrig og foretagsom forretningsmand, der har forstået at udnytte de gunstige konjunkturer på ejendomsmarkedet. Han har herunder erhvervet sig en ikke ringe formue. Fra begyndelsen af 1740erne er eventyret slut, og ligesom Lange forsvinder han ud i det totale mørke.

Første gang man møder ham på det københavnske ejendomsmarked er i 1732, hvor han sammen med tømrermester Andreas Knudsen har købt en mindre brandtomt i Skidenstræde, som har tilhørt postdirektør Hans Seidelin.⁹ Af en datter til Seidelin lånte man en mindre sum penge til opførelsen af nye bygninger på grunden.¹⁰ Obligationen tinglæstes 19. maj 1732. Den årlige rente var som regel 5%, at betale henholdsvis i juni og december terminer. Om afdrag af gælden er der ikke tale, og långiveren er sikret pant i de på grunden opførte nye bygninger. I 1733 låner Lier 1000 rdl. af dronningens kabinets- og kammersekretær Carl Brandt med sikkerhed i en 3-etages ejendom i Fiolstræde.¹¹ Der indtræder herefter en mindre pause i Liers besøg på tinglæsningskontoret, men fra 1736 bliver han en hyppig gæst. Inden hans forretning bryder sammen omkring 1740, har han fået tinglæst ikke mindre end 15 obligationer med sikkerhed for lånet i forskellige københavnske ejendomme.

Første gang Oluf Lange træder i forretningsforbindelse med Sebastian Lier er i foråret 1736, hvor Lange skøder en parcel i Skidenstræde (nuværende nr. 5) til Lier.¹² Parcellen måler 15 alen i bredden og 40 alen i dybden.¹³ Lange stiller yderligere 2000 rdl. til Liers disposition til opførelsen af et gadehus med tilliggende sidehus og baghus.¹⁴ Året efter får Lier endvidere 500 rdl. til fuldendelse af det planlagte byggeri. Det stilledes til disposition af viceceremonimester Lerche til Lerchenborg.¹⁵

Oluf Lange må åbenbart have fattet tillid til Liers evner som byggematador. Han beslutter nemlig at overlade Lier opførelsen af bygninger på 3 planlagte parceller ud mod St. Kannikestræde. I første omgang lader Lange et målebrev udfærdige på en parcel, der mod vest støder op til Borchs kollegium og mod nord til de to parceller ud mod Skidenstræde, der i dag har gadenumrene 7 og 5. Ind mod sidstnævnte parcel, som i forvejen ejedes af Lier, holdtes en smal gang åben på ca. 1 1/2 alen. Her endte den til ejendommen hørende vandledning. Denne gang, som endnu eksisterer mellem ejendommene, har givet anledning til en formodning om, at den oprindelig har været en gammel offentlig smøge, men denne formodning er nu aflivet.

Efter at det fornødne målebrev var udfærdiget, tinglæstes et skøde dateret 17. september 1736., i hvilket Lier betegnedes som

Slippen med den i teksten omtalte vandledning. Tv. mellembygningen til Admiral Gjeddes gård i St.Kannikestræde 10, th. baghuset til Krystalgade 5. Udateret foto i privateje.

»højagtede og fornemme Monsieur Sebastian Lier, Indvåner i den kgl. Residensstad Kjøbenhavn, hans Hustru og begge deres Arvinger«. Der nævnes ikke noget beløb i skødet, men siges blot, at Lier efter den indgåede akkord har fornøjet og betalt mig (Lange). Med salget fulgte også den indgåede ret til at få leveret vand af den portion springvand, som i sin tid var blevet tilstået ejeren af Kanslergården.¹⁶

Lange betingede sig dog fortsat adgang til vandinstallationen. Endelig stillede Lange 3500 rdl. kurant til rådighed for Lier med

sikkerhed i de bygninger, som det var hensigten at opføre på grunden.¹⁷

Allerede inden årets udgang havde Lange besluttet at lade resten af Kanslergårdens areal udstykke i to næsten lige store parceller, benævnt henholdsvis A og B. Mod St. Kannikestræde målte de henholdsvis ca. 17 og 16 alen. Ved skøde af 17. december 1736 overdroges også disse parceller til Lier.¹⁸ Parcel A lå nærmest Trinitatis præstegård (Regensen) og målte ialt 770 kvadratalen, medens midterparcellen B omfattede 660. Heller ikke ved dette salg opgives i skødet nogen salgssum, og Lange gav Lier yderligere et lån på 2400 rdl. til hjælp til opførelsen af de fornødne bygninger.¹⁹ Lier måtte desuden forpligte sig til at lade de nye huse forsikre i den nyoprettede københavnske brandkasse.

Det tog Lier godt et års tid at få opført de planlagte bygninger på de tre parceller, som for fremtiden fik matrikelnumrene 45 (nuværende gadenummer 10), 46 (nuværende gadenummer 8) og 47 (nuværende gadenummer 6). I slutningen af året 1737 vurderedes samtlige 3 ejendomme af brandforsikringens vurderingsmænd.²⁰ Vurderingsforretningerne er meget summariske og giver ganske få oplysninger om de opførte bygningers indretning. De tre ejendomme ansattes til en værdi af henholdsvis 4400, 4800 og 4600 rdl. Det varede noget, inden Lier godkendte disse vurderinger. Han har åbenbart anset vurderingssummen for at være for høj, og da han endelig traf sin beslutning, lod han alle 3 ejendomme forsikre for 4000 rdl. Medens han allerede 30. december 1737 lod St. Kannikestræde 6 forsikre, hvor han selv var flyttet ind, godkendte han forsikringen på nr. 10 17. juni 1738 og først 14. december 1739 underskrev han forsikringen for nr. 8. Hvem der havde æren af at være de første lejere i de 3 nye boliger kendes ikke. Formodentlig har der været to familier i hvert hus, og det har ganske givet været medlemmer af det højere borgerskab, måske i første række embedsmænd, som er flyttet ind. Det vides bl.a., at den teologiske professor Marcus Wøldike havde sin bolig i nr. 8. På et vist tidspunkt flyttede Lier til nr. 10, og han boede her sammen med major Henrik Schulenburg.

Til opførelsen af det fornødne byggeri på de 3 parceller havde Oluf Lange ialt stillet 5900 rdl. til Liers disposition. Det har åbenbart ikke været tilstrækkeligt, og 23. december 1737 fik Lier ting-

Udsnit af Berggreens Carré-Plan 1887, Klædebo kvarter med St.Kannikestræde foruden. Admiral Gjeddes gård er nr 10 = matr.nr. 45. Bag mellembygningen ses tv. over en smal gårdsplads pakhuset. Th. ses den smalle slippe, hvor den i teksten omtalte vandledning lå, mellem mellembygningen og det baghus, der hører til Krystalgade 5.

læst en obligation, hvori han vedgik, at frk. Sophie Haxthausen havde lånt ham 3000 rdl. med sikkerhed i den »mig tilhørende og iboende Gaard, som ligger mellem Trinitatis Præstegaard og den Ejendom, som Marcus Wøldike bebor«, altså nr. 6.²¹ Godt 1/2 år senere besøgte Lier atter tinglæsningskontoret. 23. juni 1738 tinglæstes en obligation, hvoraf det fremgik, at gehejmerådinde Harboes stiftelse havde lånt Lier 3000 rdl. med sikkerhed i St. Kannikestræde nr. 8.²²

Det fremgår af Vægterskatsmandtallet i Københavns Stadsarkiv for året 1738, at Lier foruden de 3 patriciergårde i St. Kannikestræde på det tidspunkt også var ejer af følgende matrikelnumre, nemlig Dybensgade 243, Fiolstræde 231, Skidenstræde nr. 43/176

(nuværende gadenr. 5) og Vimmelskafte nr. 36. I det tilsvarende register for 1740 er antallet af ejendomme svundet ind, og i 1741 er hans navn slet ikke anført i registret.

Endnu i 1740 var Lier i stand til at rejse penge til et nyt lån, men betingelserne var nok så svære. 11. januar 1740 tinglæstes et gælds-brev til major Henrik Schulenburg, som udviser, at Lier har lånt 1900 rdl.kurant af ham.²³ Den årlige rente var ganske vist kun 4%, og lånet skulle være afdragsfrit i 4 år. Som sikkerhed fik långiveren sikkerhed i 2. prioritet i ejendommen nr. 10, og desuden måtte Lier pantsætte hele sit private bohav bestående af både sølvtøj, møbler og andet husgeråd. Det var ikke noget ringe bohav. Fortegnelsen fylder ikke mindre end 2 1/2 folieside.

Om Schulenburg har været klar over, at Lier allerede i 1739 havde skødet ejendommen nr. 10 til Oluf Lange, ses ikke. Skødet var aldrig blevet tinglæst, men underskrevet af Lier, og det dukkede frem blandt Langes papirer, da livmedicus Laub begærede en fogedforretning foretaget hos Lange 23. august 1742. Lier var nok den, der først måtte give op, men Oluf Lange fulgte kort tid efter. Deres tid som foretagsomme byggespekulanter var uigenkaldeligt forbi. Men de ejendomme på den gamle Kanslergårds areal, som skyldtes deres foretagsomhed, eksisterer stadig. Selv om der siden da er foretaget visse ombygninger af de oprindelige bygninger, bl.a. påsætning af nye etager, er grundene de samme, og man kan godt forestille sig, hvorledes det i sin tid må have taget sig ud, da udstykning og byggeri efter storbranden var afsluttet. Af samtlige nyopførte ejendomme er St. Kannikestræde nr. 10 den af de 13 udstykkede parceller med tilhørende bygningsdele, som giver en moderne besøgende det bedste indtryk af det oprindelige udseende. I det følgende vil vi samle fremstillingen om specielt denne ejendoms skæbne i de følgende ca. 100 år.

Næste gang man hører noget om nr. 10 i St. Kannikestræde, er 14. november 1742, da det meddeles offentligt, at ejendommen vil komme på auktion. På det tidspunkt boede kammerherre Hans Frederik Levetzau som lejer i huset, og det siges udtrykkeligt i auktionsbetingelserne, at han kan fortsætte sit indgåede lejemål til påske flyttedag 1744. I halvårlig leje betaler han 115 rdl. Det forekommer sjældent, at man på den tid kender huslejens størrelse.

Den offentlige auktion var krævet af livmedicus Hieronimus Laub, der havde et tilgodehavende hos Oluf Lange på 3999 rdl. Ved auktionen fik Laub hammerslag som højstbydende for et bud på 3002 rdl. 18. februar 1743 udfærdigedes et auktionsskøde til Laub, og det kan bemærkes, at Laub fik ejendommen tilslået for et beløb, som lå væsentlig under brandforsikringssummen.²⁴ Heller ikke næste gang ejendommen kom under hammeren, nåede man op over vurderingssummen.

I forbindelse med Laubs overtagelse af nr. 10 udfærdigedes et nyt målebrev, dateret 15. december 1743. Det viser, at man nu til nr. 10 havde henlagt den del af ejendommen Skidenstræde nr. 7, som ikke var indgået i billedhugger Thuesens skøde (se s. XX). Det var ikke noget stort areal, men dog tilstrækkeligt til at man til sin tid kunne opføre først en hestestald og vognremise og senere et pakhus. Skødet til Laub giver endvidere nogle oplysninger om de på grunden værende bygninger, som man hidtil ikke har kendt. Det oplyses således, at baghuset var en en-etages bygning, hvori der var indrettet stald til 4 heste og en vognremise. Om den smalle gang mellem baghuset og ejendommen Skidenstræde 5 siges, at her stod det ferske »springvand« med behørig »Opstander og Kam«. Det oplyses endelig, at der i den brolagte gård var opført to lokummer af mur og bindingsværk.

Hieronimus Laub var en af hovedstadens fremtrædende læger. Han var født i Augsburg og havde taget den medicinske doktorgrad i Leyden, hvorefter han havde tilbragt nogle år i England og Frankrig. I 1711 kom han til København, hvor han hurtigt oparbejdede en omfattende praksis. I 1736 udnævntes han til kgl. livlæge. Han døde pludselig i 1753. Om han har boet i nr. 10, kan ikke oplyses. Året efter at han havde erhvervet huset, købte han en gård på Nytorv af bryggerlauget.²⁵

Laub stod kun som besidder af nr. 10 i 5 år, idet han 13. maj 1748 solgte den til en anden af hovedstadens kendte læger, etatsråd Jens Bing. Den kostede nu 3600 rdl., som formodentlig er betalt kontant. Bing har sikkert taget bolig i huset. Han var født i Trondheim i 1684 og havde først stået i apotekerlære og forestået driften af Ribe apotek. I 1706 var han begyndt at studere medicin og havde været alumne på Borchs kollegium i årene 1706-1709. Han havde altså kendt den gamle Kanslergård og dens smukke

park. Han var i 1711 blevet udnævnt til marinelæge og oparbejdede senere en stor privatpraksis i hovedstaden. Han havde nære forbindelser med professor Hans Gram, og han var også en god ven af Ludvig Holberg, som han jo kom til at bo ganske nær ved. Bing var ugift, og ved sin død i 1751 efterlod han hele sin formue, inklusive nr. 10, til Københavns universitet.²⁷

Ligesom sin forgænger blev det kun forundt Bing at eje den gamle patriciergård nogle få år, men i den korte periode skete der dog sådanne omfattende bygningsændringer, at Bing i 1749 anmodede Brandkassen om at foretage en nyvurdering af ejendommen. De udpegede vurderingsmænd havde deres vurderingsforretning færdig 18. marts 1749, og for første gang får man en virkelig detaljeret gennemgang af de forskellige bygningsdele.

Gadehuset målte 20 alen i bredden og 17 alen i dybden. Gadefacaden var opført i mur, medens gårdfacade og gavle var opført i bindingsværk. I stueetagen var en tofagsport, som førte ind til gårdspladsen. Porten var brolagt, og i den vestlige side var en åben rende, der førte ejendommens affaldsvand ud i gadens rendesten. I porten fandtes indgang til huset og til den gennemgående hovedtrappe. Forhuset havde en kælder delt i 4 afdelinger med bare vægge og murstensgulv. Fra hovedtrappen var der adgang til stueetagen, som havde et stort 4-fags værelse ud til gaden, 2 mindre værelser mod gården og et et-fags kammer både til gaden og gården. Fra det sidste var der adgang til et lavloftet rum over porten. Værelserne i stueetagen var forsynet med brystpaneler, væggene beklædt med voksdug og lofterne gipsede. I de enkelte værelser var der opsat vindovne. Fortsatte man ad hovedtrappen op til 1. salen, fandtes der mod gaden to store værelser, henholdsvis med 4 og 3 vinduer, alle udstyret med brystpaneler. Tilsvarende værelser fandtes ud mod gården. De største værelses vægge var beklædt med voksdug, de mindre med lærred. Også på denne etage var samtlige lofter gipsede, og alle værelser kunne opvarmes. Om tagetagen, som ud til gaden præsenterede sig med en trekantgavl over 5 fag vinduer, siges blot, at rummet var inddelt i 6 dele, lofterne gipsede, medens væggene var bare. Hvad disse rum er blevet anvendt til, får stå hen.

Der har utvivlsomt været direkte adgang fra de to beboede etager i gadehuset til sidehuset. Dette var opført i bindingsværk, og

havde 7 fag vinduer. I længden målte bygningen 16 1/2 alen og i dybden kun 6 1/2 alen. Der fandtes kælder inddelt i to afdelinger med åbent ildsted og murstensgulv. Foruden direkte adgang fra forhuset, fandtes der også en særlig indgang med trappe til husets to etager i den nordlige gavl. I stueetagen var indrettet et stort køkken med åben skorsten og i forlængelse heraf et spisekammer. Det samme var tilfældet med etagen ovenover. Huset afsluttedes med et loft og en kvist over to fag vinduer. Tagetagen var inddelt i 3 afdelinger, og der var installeret en enkelt vindovn.

Helt nyt var åbenbart baghuset, som havde afløst den gamle hestestald og vognremise. Det var en bindingsværksbygning på 10 fag, opført i to etager og forsynet med kvist øverst oppe. Huset målte 20 alen i bredden ligesom forhuset og 12 alen i dybden. Gennem en port i stueetagen kunne man komme ind til det lille areal bagved hovedparcellen. Her opførtes en ny stald og vognremise. Desuden havde man her indrettet et hønsehus, ligesom de to lokummer var flyttet herud. I baghusets stueetage var installeret vaskehus, udstyret med en støbt gryde, som kunne tage ca. 1 td. vand. Der fandtes også en lille bageovn med tilslutning til vaskekedlens skorstensafræk. Endvidere havde man indrettet to små kamre i stueetagen. Ad en indre trappe kunne man komme op til næste etage, hvor der fandtes oplagsrum for brænde og ved siden heraf et stort fadebur, udstyret med hylder og reoler. I den ældste tid kunne man benytte en såkaldt altan, når man skulle fra sidehuset over i baghuset. Først senere blev de to bygninger bragt direkte i forbindelse med hinanden. Dog bevarede stadig den gamle indgang i sidehusets gavl. Baghuset var også forsynet med et hejseværk i kvisten, således at man havde let ved at bringe det store kvantum brænde op på lageret. Samtidig med at man opførte det nye baghus, flyttede man vandforsyningen ind i gården med samt sin opstander og kumme. Vurderingsmændene kom til det resultat, at vurderingssummen måtte øges fra 4000 til 6500 rdl. kurant. Heraf gik de 3000 rdl. på forhuset, 1000 rdl. på sidehuset, 1700 rdl. på det nye baghus og 800 rdl. til staldbygningen m.m. i baghuset. Bing godkendte ansættelsen 21. marts 1749.

Bing døde allerede i 1751, og Universitetet, som han havde indsat som sin universalarving, overtog ejendommen. Man ønskede imidlertid ikke at beholde den, og 22. november 1751 afholdtes en

ny auktion, hvor oberstløjtnant Hans Albrecht v. der Lühe blev højstbydende med et bud på 5255 rdl. kurant, godt 1000 rdl. under den to år tidligere foretagne vurdering.²⁸ Overtagelsen fandt dog først sted ved påsketid i 1754. Den nye ejer har formodentlig taget sin ny erhvervede ejendom i besiddelse som privatbolig, og han boede her i godt 10 år. Han synes ikke at have foretaget større ændringer af bygningerne, som naturligt måtte kræve en ny værdiansættelse.

Ved et skøde af 19. december 1763 overdrog v. der Lühe ejendommen til højesteretsadvokat J.J. Anchersen. Købesummen var nu 6100 rdl.²⁹ Den nye ejer havde også i sin tid været alumne på Borchs kollegium og var således fra sin ungdom velkendt med lokaliteterne. I 1770 blev han dommer i Højesteret, og i 1785 døde han.

Før han erhvervede nr. 10, havde han boet i Vognmagergade, og hans husstand bestod af to fuldmægtige, en tjener, en kusk, en gårdskarl, en husholderske og en tjenestepige. Selv var han ugift. Det kan ikke oplyses, om han havde lejet noget af forhuset ud. Heller ikke han synes at have foretaget større bygningsændringer. Efter Anchersens død blev ejendommen endnu engang sat til auktion. Højstbydende blev nu en embedsmand fra centraladministrationen, nemlig sekretær i admiralitetet, Mads Bie. Han betalte 9400 rdl. kurant for ejendommen, og det var første gang købesummen oversteg forsikringen. 18. december tinglæstes skødet.³⁰

Mads Bie havde tidligere boet i Store Helliggeiststræde nr. 146 og flyttede herfra ind i nr. 10. For første gang i husets historie er man i stand til at angive hvor mange mennesker, der havde deres bolig i ejendommen. I 1787 lod regeringen foretage en almindelig folketælling, og de bevarede skemaer giver en række oplysninger om de på tællingsdagen opførte personer i de forskellige ejendomme.³¹ Det fremgår heraf, at der i 1787 boede to familier i nr. 10. Det har nok også tidligere været det almindelige. Om Mads Bie oplyser skemaet, at han var 47 år og gift med den 48 år gamle Signe Sejerø. Der er ikke opført børn, men hos familien boede fru Bies ugifte søster på 26 år og hendes aldrende moster på 70 år. Af tjenende ånder angives to tjenestepiger på 34 og 22 år og en ugift 26-årig kusk. Endelig omfattede husstanden også en ugift 28 år

gammel Jens Hansen, om hvem det oplyses, at han er beskæftiget ved »en have på landet«. Han må vel kaldes logerende.

Den anden familie var bankfuldmægtig Michael Paludan Thorning, hans kone Johanne Sejerø samt hendes ugifte 17-årige broderdatter. Husherren havde også en slægtning i huset, nemlig en 20-årig brodersøn, om hvem det oplyses, at han var beskæftiget ved »banken«. Til husstanden hørte endelig en tjenestepige. De to familier har nok været i slægt med hinanden.

Mads Bie stod kun som ejer af huset i 5 år, idet han i 1792 solgte ejendommen til højesteretsadvokat Niels Hoftved (1762-1815).³² Hoftved var søn af en københavnsk brygmester og tog juridisk eksamen i 1785. Han blev samme år kancellisekretær og fik efter få år bestalling som højesteretsadvokat. Fra 1795-99 var han direktør for den københavnske Brandkasse, og i denne periode havde han desuden skaffet sig borgerskab som brygger. I 1799 forlod han hovedstaden for at overtage et embede som landsdommer på St.Croix. Hans optræden under den engelske besættelse af øerne medførte, at han blev hjemkaldt, og i 1802 frakendtes han sit embede. Ved Højesteret ændredes dommen dog til en bøde på 1000 rdl. kurant. Hoftved begyndte herefter at studere medicin og blev i 1810 udnævnt til distriktslæge i København. Nogle år senere sagde han definitivt farvel til hovedstaden. Han praktiserede som læge i Randers nogle år og flyttede derfra til Ålborg, hvor han døde året efter. Man må i sandhed sige, at det var en meget afvekslende løbebane.

Det var i 1792, at Hoftved havde fået skøde på nr. 10.³³ Han havde ikke boet der længe, før han tog initiativet til at få ejendommen nyvurderet af Brandkassen. Der var nu gået 45 år, siden det sidst var sket. Sammenholder man indholdet af de to vurderinger, kan man konstatere, at der i de forløbne år ikke var foretaget de store ændringer. Det kan dog fastslås, at side- og baghus nu var bygget sammen. Hvornår det var sket, kan ikke fastslås. Det ser også ud til, at man har indrettet nogle småkamre på 1. etage i baghuset. Den nye vurdering blev fastsat til 9500 rdl. kurant, en ganske betydelig forhøjelse. Sammenlignes de to vurderinger med tallene fra den gamle vurdering i parentes, ser billedet således ud: Forhuset 5000 rdl. kurant (3000), sidehuset 2000 rdl. (1000), baghuset 1700 (1700) og staldbygning m.m. 800 rdl.

(800). Det var således beboelseshuset med tilstødende køkkenfløj, som især var steget i værdi.

Heller ikke Hoftved beholdt ejendommen længe. To år før han drog til Vestindien, solgte han ejendommen til kattuntrykker Johan Friederich Foltmar for 10.200 rdl. kurant.³⁴ Han havde således tjent en ganske net sum som ejer af nr. 10. Dette salg betegner iøvrigt en afgørende vending i den gamle ejendoms historie. Hidtil havde huset været ejet og beboet af repræsentanter tilhørende det højere københavnske borgerskab. Nu var det håndværkere og købmænd af borgerskabets middelklasse, som tog den gamle patriciergård i besiddelse.

Foltmar har formodentlig indrettet sit kattuntrykkeri i side- og baghus, medens hans private bolig har været i gadehuset. En kattuntrykker arbejdede med lærredsagtige, temmelig tæt vævede bomuldstøjer, på hvilket man påtrykte diverse farvemønstre. Det fremgår af folketællingsskemaerne af 1801, at der nu boede 3 familier i ejendommen, nemlig ejeren med kone, søn og to tjenestefolk, dernæst en kommissionær, ligeledes med kone, to børn samt en skriverdreng og to tjenestefolk og endelig en stolemager også med kone. Til denne familie hørte endvidere en enke med 4 børn. Antallet af beboere var således øget ganske betydeligt, og som noget ganske nyt hørtes nu klare barnestemmer i gården.

Kattuntrykkeren beholdt ejendommen i 8 år og flyttede herefter til hjørnet af Farvergade og Gåsegade nr. 19. Den nye ejer var købmand Ernst Gerhard Lotze (1768-1849), der 31. juni 1805 overtog huset for 11.600 rdl. kurant.³⁵

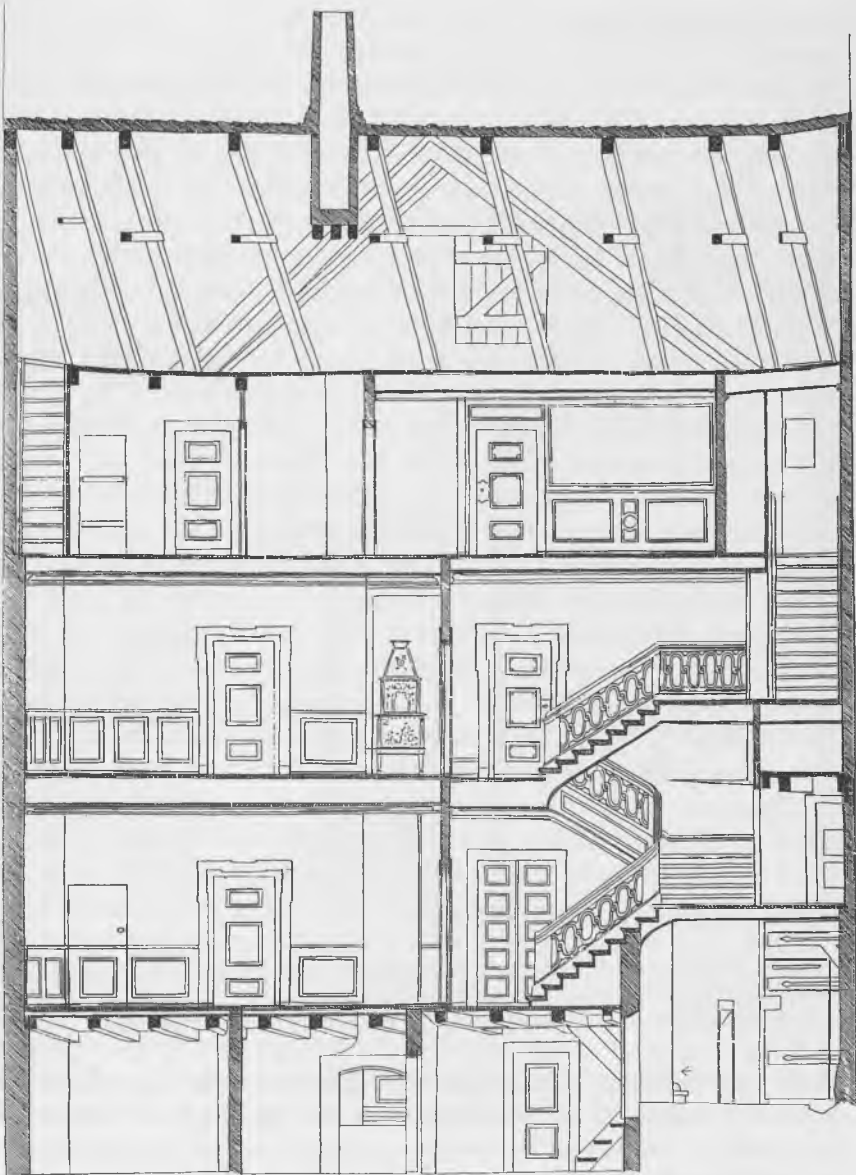
Den nye ejer kaldes i skødet købmand, men tituleres også som farmaceut eller materialist. Ved en sådan forstod man dengang en person, som forhandlede upræparerede medicinvarer, droger, kemikalier og farvestoffer. Lotze er sandsynligvis flyttet ind i sit nyerhvervede hus i 1806, da den tidligere ejer havde betinget sig, at han kunne blive boende indtil påske flyttedag 1806. Lotze synes at have benyttet nr. 10 som privatbolig indtil 1833, da han flyttede til hjørnet af Teglgårdsstræde og Nørrevold nr. 193 til en ejendom, han havde erhvervet i 1829.³⁶ Lotze bevarede foreløbig huset i St. Kannikestræde endnu i flere år. Først i 1846 indledte han forhandlinger med urtekræmmer J.N. Verdelin (1788-1849), og et skøde blev tinglæst 4. januar 1846. Verdelin betalte 18.000

rbd. sølvværdi for ejendommen, og af dette beløb blev de 7000 rbd. stående som en 1. prioritet i huset.³⁷

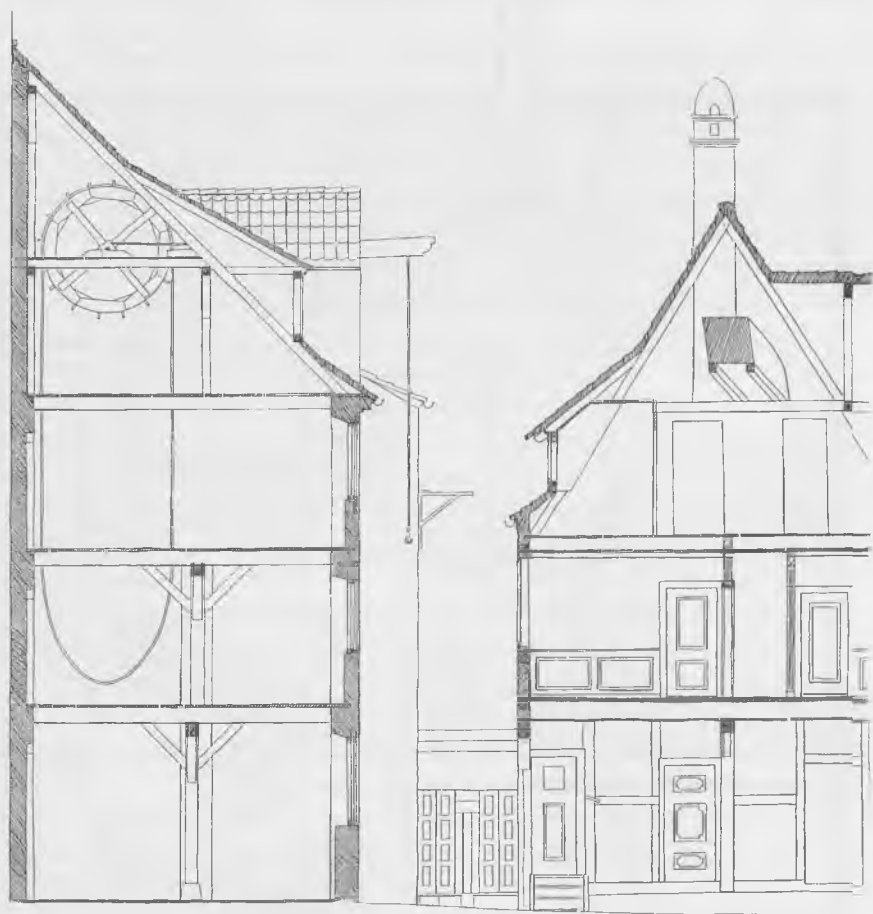
Kort efter at Lotze havde overtaget ejendommen i 1806, bad han Brandforsikringen om at nyvurdere samtlige bygninger. Vurderingsmændene nåede frem til et beløb på 12.000 rdl. kurant, en betydelig stigning fra den sidste vurdering i 1799. Lotze godkendte straks den nye vurdering. Det har utvivlsomt været ham til megen beroligelse, da han som andre københavnske grundejere oplevede nogle højst ubehagelige dage og nætter, da englænderne i 1807 lod bomberne regne ned over hovedstaden. Lotze skulle opleve, at den ved bombardementet fremkaldte storbrand standsede lige uden for hans dør, idet Borchs kollegium også denne gang nedbrændte totalt. Af de to senest foretagne vurderinger fra 1799 og 1806 fremgår det, at forhusets kælderetage var blevet indrettet til butik med direkte adgang fra gaden. Både Foltmar og Lotze har formodentlig forhandlet deres respektive varer herfra.

I de nærmeste år efter bombardementet gik Lotze i gang med en omfattende modernisering af den nu ca. 70 år gamle ejendom. Han lagde nye gulve i forskellige værelser, fik indsat nye vinduer med større ruder, indrettede nyt køkken, anlagde ny kældertrappe og udskiftede en del af de gamle kakkellovne. Det medførte fornyede henvendelser til Brandforsikringen om at få ajourført forsikringen. I denne forbindelse kan det endvidere oplyses, at han i 1819 meddelte, at facaden mod gaden var blevet nypudset, adskillige værelser nypaneleret og nybetrukket, og at der var anskaffet 18 helt nye vinduer.

Den største ændring, som Lotze tog initiativ til, var imidlertid, at han på grunden ind mod bebyggelsen langs Krystalgade lod den gamle stald nedbryde og i stedet for opføre et moderne pakhuis på 3 etager. De tider var forbi, hvor en fornem borger holdt egen vogn med heste. Pakhuset målte 15 alen og 16 tommer i bredden og 9 alen i dybden, hvilket vil sige, at det ikke fyldte hele arealet ud, således at man fik en lille forgård til aflæsning af varer. Pakhuset havde to indgange, nemlig en dør som førte ind til en gennemgående trappe til den øverste etage, og en anden dør som gav direkte adgang til stueetagen. De enkelte etager fremstod som store rum, hvor fritstående stolper bar lofterne.

Admiral Gjeddes gård, forhuset set fra gården. Th. porten ud til St.Kannikestræde. Opmåling i forbindelse med restaureringen i 1918 ved arkitekt H.Koch og professor Carl Petersen. Kunstakademiet. Samlingen af arkitekturtegninger.

Admiral Gjeddes gård, tv. pakhuset med hejseværk bagest på grunden, th. et stykke af mellembygningen. Opmåling i forbindelse med restaureringen i 1918 ved arkitekt H.Koch og professor Carl Petersen Kunstakademiet. Samlingen af Arkitekturtegninger..

Varer kunne hejses op og tages ind gennem små luger. Det nye pakhuis vurderedes i 1836, hvor det stod færdigt, til 3.200 rbd. sølvværdi af en samlet vurdering af ejendommen på i alt 18.300 rbd. sølvværdi. Lotze drev formodentlig stadig sin forretning fra St. Kannikestræde, selv om han havde forlagt sin privatbolig til sin nyerhvervede ejendom på hjørnet af Nørrevold og Teglgårdsstræde. Da der ikke er bevaret folketællingskemaer for Klædebo

kvarter mellem 1801 og 1840, kan der ikke siges noget om, hvem der boede i ejendommen i denne periode. Ved hjælp af Københavns Vejviser kan det imidlertid fastslås, at Lotze selv boede der indtil omkring midten af 1830-erne. Af folketællingsskemaet fra 1840 fremgår det, at forhusets stueetage var udlejet til handelsfuldmægtig C.H. Schlück, som måske har været i købmand Lotzes tjeneste. Hans husstand bestod iøvrigt af hans hustru og to børn samt to tjenestepiger. På etagen ovenover boede den 63-årige afskedigede major Kristian Kristiansen med kone, en datter på 31 år samt en tjenestepige og en logerende. På kvisten havde 3 ugifte mandspersoner deres bolig. Endelig er der på skemaet opført en beboer i »Bagsalen«, hvad der så hermed menes. Her boede enken efter hofviolinist C.T. Schlück. Ialt drejede det sig således om 16 personer incl. de to børn. 5 år senere blev der atter afholdt folketælling i København. I stueetagen boede nu den 52-årige materialist Theodor Lose med 2 ugifte søstre og en svigerinde. Desuden hørte en tjenestepige og en tjenestekarl til denne husstand. På etagen ovenover boede den ovenfor nævnte handelsfuldmægtig Schlück med kone og nu 4 børn. Til deres husstand hørte desuden 2 tjenestefolk, medens der ikke nævnes andre beboere i huset. Det giver ialt 14 personer, inklusive 4 børn.

Det var formodentlig disse beboere, som havde til huse i ejendommen, da købmand Lotze ved juletid 1846 afsluttede sine forhandlinger med urtekræmmer Verdelin om køb af den samlede ejendom. Skødet blev tinglæst 4. januar 1847. I henhold til Vejviseren havde Verdelin hidtil boet til leje i Gl. Mønt nr. 156 på hjørnet af Store Regnegade. Om Verdelin oplyser Vejviseren, at han foruden at være urtekræmmer havde en »dyppeblå- og blyantsfabrik samt et salpetteraffinaderi«. Der har sikkert været gode muligheder for at videreføre disse produktioner i den nyerhvervede ejendoms side- og baghus. I vurderingsforretningen fra 1836 omtales bl.a., at der er indrettet et laboratorium i sidehusets kælderetage. Ordet »dyppeblå« dækker formodentlig et middel til at blege linned.

I de følgende ca. 70 år stod medlemmer af familien Verdelin som indehavere af den gamle ejendom. Urtekræmmer Verdelin overlod huset til sin søn premierløjtnant Carl Verdelin, der sammen med sin søster Engelline var i besiddelse af visse litterære

evner, som fik udtryk i romaner, fortællinger og digte. Herom berettes udførligt i Haugbølls bog om den gamle patriciergård.³⁸ I 1887 overtog Carl Verdelins søn, Olaf Verdelin, huset. Han etablerede sig som »Mekanikus«. Familien havde formodentlig ikke de økonomiske muligheder for at vedligeholde den gamle ejendom. Ejendommen forfaldt mere og mere, og den fik lidt efter lidt karakter af en ret så forsømt lejekaserne. Efterhånden indrettedes der boliger i såvel side- som baghus og pakhus, og de mærkeligste eksistenser flyttede ud og ind. En række optagne fotografier fra denne periode, som findes i Bymuseet, afslører forfaldet.

Et kyndigt øje kunne dog se, at der bag forfaldet gemte sig værdifulde mindelser om fordums fornemhed og skønhed, og i 1918 var tidspunktet inde til en fuldkommen retablering af den gamle patriciergård.

I følge Københavns Vejviser for 1918 boede der to frøkener Verdelin i nr. 10. Desuden nævnes det, at der i ejendommen fandtes en dørlukkefabrik under firmanavnet N. Nørholm og søn, samt en mekaniker C. Petersen. Måske har den unge forfatter og kunsthandler Eddie Salicath læst den artikel om den gamle gård, som var blevet offentliggjort i tidsskriftet *Vort Land* i efteråret 1917. Eddie Salicath boede på det tidspunkt i Sølvgade nr. 30.³⁹

Han aflagde ligeledes nr. 10 et besøg og købte ejendommen af de to søstre Verdelin for 90.000 kr., hvorefter han bistået af arkitekterne Henning Koch og professor Carl Petersen lod ejendommen restaurere med det formål at indrette en fornem kunsthandel i ejendommen. I *Vejviseren* for 1920 ses Salicaths kunsthandel installeret i den renoverede ejendom, og Salicath havde også indrettet sin privatbolig her. Det var også ham, der fandt på at kalde ejendommen for »Admiral Gjeddes Gård«, og han lod anbringe en tavle på gårdvæggen ind mod Borchs kollegium, hvor han fortalte ejendommens historie og oplyste, at rigsadmiral Ove Gjedde (1594-1660) havde haft sin bolig her. Det er dog ikke rigtigt, at rigsadmiralen nogen sinde har haft sin residens i den gamle Kantslergård, men så meget kan siges, at efterkommere af rigsadmiralen har ejet den, og at Abraham Lehn i sin tid købte den af et medlem af familien Gjedde. Betegnelsen »Admiral Gjeddes Gård« er formodentlig nu så fast indarbejdet i den almindelige bevidsthed, at det ikke lader sig gøre at ændre den. Den tilfældi-

ge besøgende, der lader sig lokke ind ad den gamle port og tager opstilling på gårdspladsen, vil sandsynligvis slet ikke studse over navnet. Det lyder da meget naturligt.

NOTER OG HENVISNINGER

1. O.C. Nielsen i Vort Land nr. 10 2/9-1917
2. *Charles Haugbøll*: Admiral Gjeddes Gård. Forlaget Vega, København 1943
3. Om Københavns brand i 1728 findes en omfattende litteratur. Se bl.a. samlingsværket; *Fra Boplads til Storby*, 1948, hvor der på s. 247 er gengivet et kort over de brandhærgede kvarterer.
4. Bytingets skødeprotokol 1733-34 s. 256. Disse protokoller findes i det sjællandske landsarkiv. I det følgende kaldet skødeprotokol
5. Det københavnske byting havde anlagt en særlig protokolrække, hvori man indførte tinglæste obligationer med pant i fast ejendom. I det følgende kaldet obligationsprotokol. Langes obligation til Johan Lehn (tinglæst 22/12-1732) findes i Obligationsprotokollen 1732, andet halvbind s. 1179-80.
6. Obligationsprotokol 1740 s. 161
7. do 1742 s. 375-77
8. Om udstykningen af de 10 parceller ud mod Skidenstræde (matr. 43/175-166) se kopier af stadskonduktørens udfærdigede målebrev i Københavns stadsarkiv. Endvidere er anvendt det ældste realregister for Klædebo kvarter 1760ff i det sjællandske landsarkiv.
9. Skødeprotokol 1731-32 s. 787-88
10. Obligationsprotokol 1731-32 andet halvbind s. 796-97
11. I 1733 får Sebastian Lier både et lån af postdirektor Seidelin på 1100 rdl. med sikkerhed i en ejendom i Skipperboderne og det i teksten omtalte lån af Carl Brandt. Obligationsprotokol 1733 s. 43-44 og 646-47
12. Skødeprotokol 1736 s. 332-34
13. Målebrevet er dateret 8/5-1736
14. Obligationsprotokol 1736 s. 208
15. do 1737 s. 213-14
16. Skødeprotokol 1736 s. 346-48
17. Obligationsprotokol 1736 s. 486. Obligationen bærer samme dato som skødet
18. Skødeprotokol 1736 s. 382-84
19. Obligationsprotokol 1736 s. 598-99
20. Det københavnske brandforsikringsmateriale findes i det sjællandske landsarkiv. Vurderingsforretningerne er henlagt kronologisk på den pågældende ejendoms matr.nr. indenfor de enkelte kvarterer. Samtlige vurderinger for St. Kannikestræde nr. 10 skal derfor søges på matr. nr. 45 Klædebo kvarter
21. Obligationsprotokol 1737 s. 660
22. do 1738 s. 290
23. do 1740 s. 22-23
24. Skødeprotokol 1743 s. 286-88
25. Dansk Biografisk Leksikon X 1896 s. 130
26. Skødeprotokol 1748-49 s. 68-69
27. Dansk Biografisk Leksikon, 1979 II s. 138-39
28. Skødeprotokol 1752-53 s. 89-90
29. do 1761-63 s. 635-36
30. do 1786-89 s. 48-49
31. Folketællingsskemaerne opbevares i Rigsarkivet, Landsarkivet har kopier heraf
32. Højesteret 1661-1961, 1961. II s. 468
33. Skødeprotokol 1791-93 s. 259
34. do 1797-98 s. 206-07
35. do 1805 (4/3-23/12) s. 378-79
36. Lotze købte huset af hørkræmmer J.I. Plenge, se skødeprotokol 1829-30 s. 274-75
37. Skødeprotokol 1845-49 s. 371-72
38. Om familien Verdeline se Haugbøll s. 58-63
39. Om Salicath og hans overtagelse af nr. 10 se Haugbøll s. 64ff

Et ukendt kapitel af den københavnske privilegiesag 1660–61

Af Sebastian Olden-Jørgensen

Midt under den anden Karl Gustav-krig, den 24. marts 1659, gav Kong Frederik III det belejrede København nye og herlige privilegier, der på centrale punkter stillede byens borgere lige med adelen og næsten gjorde borgmestrene til rigsråder. Det dramatiske og på nogle punkter stadig dunkle forløb, der lå bag denne begivenhed, har flere gange været genstand for udførlig behandling og skal her ikke skildres endnu en gang.¹ Denne lille afhandling tager derimod sit udgangspunkt i nogle nyfundne kilder, der belyser den ellers helt »tomme« periode mellem den ophedede diskussion om privilegiernes rette mening, der fandt sted i juni-juli 1660, og så de endegyldige, til enevælden tilpassede privilegier af 24. juni 1661. Kilderne, der fylder et hul i O. Nielsens Kjøbenhavns Diplomatarium, gives nedenfor som bilag 1-3.

Frustration

Udgangspunktet er situationen i foråret og sommeren 1660, hvor man i de bevarede kilder kan registrere en stadig stigende frustration hos borgmestrene og de 32 mænd. Først havde det i april vakt irritation hos byens vise fædre, at de igangværende fredsforhandlinger med svenskerne blev ført helt uden om dem. Det forekom dem at være et brud med § 2 i privilegierne af 24. marts 1659, og det gjorde de kongen opmærksom på. Bedre blev det ikke, da det i juni 1660 efter fredsslutningen syntes, som om også privilegiernes økonomiske fordele skulle forblive tomme ord.²

I begge tilfælde fik borgmestre og de 32 mænd et svar fra kongen, der var forfattet (paraferet) af rigsråd og øverstesekretær i danske kancelli Erik Krag. Den minimalistiske tolkning af privilegierne af 24. marts 1659, som kom til udtryk i disse svar, må have bestyrket borgerskabets værste anelser om en truende normalisering af de administrativt-politiske forhold. Under den nys overståede anden Karl Gustav-krig (1658-60) var rigsrådet og adelen i

Statsomvæltningens foreløbige afslutning blev den højtidelige arvehylding og edsaf-læggelse på slotpladsen foran Børsen den 18. oktober 1660. Langs den røde løber fra slottet hen til tribunen står borgervæbningens 12 afdelinger med faner opstillet. Efter ceremonien blev løberen og det røde klæde, som beklædte tribune og tronehimmel, prisgivet folket. Ved den efterfølgende festbanket på slottet drak kongen fortroligt med Københavns borg-mestre. Maleri på Rosenborg af Wolfgang Heimbach. Fot. Det kgl. Bibliotek.

vid udstrækning blevet skubbet til side, og kongen havde støttet sig til borgerlige og udenlandske rådgivere og hjælpere. Nu syntes alt at skulle vende tilbage til sit tidligere leje med en konstant adelig dominans i alle politiske spørgsmål. Ikke blot de gode borgeres håb, men også deres ofre i krigens tid truede med at være forgæves.³

Stændermødet

I august 1660 indkaldte konge og rigsråd til stændermøde i København. Da stændermødet indledtes den 10. september, tydede intet på, at man skulle drøfte andet end løsningen på den for-tvivlende finansielle situation, som de to Karl Gustav-krige havde efterladt. Enden blev som bekendt en statsomvæltning, der afskaffede det hidtidige valgkongedømme og indførte enevæl-

den. Efter betydeligt politisk og militært pres gik rigsråd og adel den 13. oktober med til Københavns, gejstlighedens og borgerstandens forslag om at hylde Frederik III som arvekonge til Danmark og Norge. Rigsrådets og adelens modstand mod at overdrage kongen arverettigheden havde ikke været ubegrundet. Få dage efter, den 16. oktober, kasseredes håndfæstningen betingelsesløst af samtlige stænder, og hele forfatningsspørgsmålet blev lagt i kongens hænder. Den 18. oktober fulgte så den højtidelige arvehyldning og edsaflæggelse på slotspladsen, som Heimbach så anskueligt har foreviget (se ill. 1). Den kongelige trone var opstillet på en med rødt klæde beklædt forhøjning ved Børsens nordgavl, og her modtog Frederik III de tilstedeværende stænders nye troskabsed. Nogle hastigt indkaldte bønder fra Amager repræsenterede bondestanden. Dagen afsluttedes med festbanket på slottet om aftenen. I begyndelsen af det nye år kom så enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661, som gjorde det klart for alle, at nu var enevælden indført.

Denne statsomvæltning var resultatet af en diskret, men målbevidst sammensværgelse mellem hoffet og en række gejstlige og borgerlige ledere.⁴ Den radikale konfliktsøgende kurs, som ret hurtigt efter stændermødets start indledtes af den af borgmester Hans Nansen og biskop Hans Svane ledede koalition af »konjurerede under Københavns frihed«, forklares bedst, hvis den ses på baggrund af hovedstadens svulmende selvfølelse og dybe skuffelse i privilegiespørgsmålet i månederne forud.

Københavns umiddelbare forventninger til arvekongedømmet udtrykte borgmester Hans Nansen allerede ved arvehyldningen på Københavns slot den 13. oktober. Efter de afsluttende amenrån trådte han frem og krævede, at den gejstlige og verdslige stand nu skulle have stemme i rigsrådet.⁵ Det svarer for Københavns vedkommende til, at den førnævnte § 2 i privilegierne af 24. marts 1659 skulle træde i kraft. Man har vel blandt borgmestre og råd i København ment, at der nu ikke var mere, som stod i vejen for privilegiernes fulde ikrafttræden. Så sent som ni dage forinden, den 4. oktober, havde Københavns borgmestre og 32 mænd i et brev stilet til kongen bedt om, at deres privilegier måtte »komme udi fuldkommen brug«.⁶

Efter håndfæstningens, og det vil sige forfatningens, kassation

den 16. oktober var København formelt set ikke bedre stillet end de andre stænder, men man har vel antaget, at kongens taknemlighedsgæld ville sikre de tidligere løfters opfyldelse. Og kongen forstod at stryge Københavns borgerskab med hårene. Derom vidner rådmand fra Ålborg Knud Wolfs skildring af kongens og Københavns borgmestres intime samtaler efter festmiddagen om aftenen den 18. oktober. Dette gentog sig delvis godt en uge senere, da den nyudnævnte skatmester Hannibal Sehested, den nyudnævnte kansler Peder Reedtz, biskop Hans Svane, Københavns fire borgmestre og bisperne af Ålborg og Viborg den 26. oktober atter var kongens gæster på slottet. De gode borgmestre er sandsynligvis i begge tilfælde gået fra slottet i forvisningen om, at deres privilegier ville blive respekterede.⁷ Under alle omstændigheder indleverede København i modsætning til de andre stænder ikke nogen privilegieønsker (postulata). Måske betragtede man i rådstuen ligefrem den gennemførte statsomvæltning som en justering i forhold til den tilstand, privilegierne de facto havde foregrebet! Til støtte for sådanne tanker kan nævnes, at nogle bevarede embedsmandskommentarer til købstædernes postulata tydeligvis tager Københavns privilegier for givne.⁸

Efter arvehyldningen

Blandt de administrative nyskabelser, der fulgte i kølvandet på statsomvæltningen, indtager statskollegiet en særlig plads. Det var i den første tid en slags afløser for rigsrådet. Statskollegiet har sidst på året 1660 haft Københavns privilegier, forsyningssituation og deputerede samt stændernes samling i fredstid på dagsordenen. Den relevante betænkning er gået tabt sammen med de fleste af statskollegiets papirer fra de første måneder. Det er så meget mere smerteligt, som der i den tyske oversættelse af generaladjutant Mikkell Skovs tabte memorial om stændermødet findes følgende lapidariske meddelelse om dagene omkring 20. oktober: »Copenhagen begierte etwas sonderlich vor die andern Städten«. ⁹

Det vides ikke, hvad det var København ønskede frem for de andre købstæder, men måske var det blot en ny og mere passende form for direkte adgang til kongen. I en bevaret, samtidig notits skrevet med den retskyndige Peder Lassens hånd foreslås

Stadens anliggende er under og nødvendigt at ændre for hans domme: Majt
 og samlet, og iche for Collegierne eller nogen for sigt anden sid adnom at negotior
 og prædica. Hans instruction for et Collegium og ind sine negotior og anliggen
 fal denom af de 32 formænd for de 32 tilfælle, og domer igen af denom hans domme.
 Majt naar ist uilke, og resolution. Denom erod for sig, at sand nogen tid eller
 for med Stadens domme og denom naar tilfælle, den fal hans xlvij, og for inre nyet
 offer Stadens prædica. Guld naar sand befilling, denom erod giffes denom
 og den, tillid til hans domme: Majt, og om til forsigtelig angiffes, om det iser hind
 Ruldis pædagogus Stads Pensionarius. Hørlig befilling fal sand et honorabel
 og rølig, an ist domme befilling angiver, af Staden gioris, og til sine list angif vey sigt
 sigt.
 Den 9 januar 1661. J. J. Secretaris for sigt denom erod naar sand til memorial for sigt sigt domme.

Notits med Peder Lassens hånd om "Københafns Pensionarius". Det er uvist, hvorfor og hvordan den lærde licentiat fik lejlighed til at foretage denne afskrift. Måske var han med til at udarbejde de nye stænderprivilegier. Under alle omstændigheder var han en betroet mand, som i foråret 1661 blev udnævnt til assessor, dvs. dommer, i højesteret og medlem af lovkommissionen. GKS 912, 2°. Det kgl. Bibliotek.

nemlig oprettelse af en stilling som »Kiøbenhafns stads pensionarius«. ¹⁰ Denne »pensionarius« skulle få sin »instruction« af de 32 mænds to formænd og have direkte adgang til kongen uden om alle kollegierne. Notitsen slutter med en bemærkning om, at »Secreteren«, dvs. oversekretær i kancellikollegiet Erik Krag, den 9. januar 1661 med egen hånd tog kopi »til memorial for sig hos Kongen.« Den lidt særprægede procedure kunne tyde på, at det ikke var første gang sagen blev forelagt kongen.

Anledningen til at fremsætte ønsket om en »Kiøbenhafns stads pensionarius« kunne nemlig være, at kongen den 25. oktober havde givet sin hofmarskal ordre til, at kun en ganske særlig udvalgt kreds måtte slippes ind i gemakket ved siden af det kongelige sovekammer, dvs. have direkte adgang til hans person. Det var tydeligvis en markering af, at kongen ikke var tilgængelig for hvem som helst. Måske var det denne barriere, Københavns Magistrat søgte at overvinde. ¹¹

Tanken om en sådan repræsentant med fri adgang til kongen, en slags Københavns rigsråd, var i øvrigt ikke ny. Den findes allerede i et brev af 30. oktober 1658 fra Københavns borgere til kongen, hvori han opfordres til at konkretisere løftet fra 10. august 1658 om politisk indflydelse f.eks. ved at lade borgmestre, råd, 32 mænd og hele borgerskabet vælge en sådan repræsentant.¹² I privilegierne af 24. marts 1659 blev det til, at to af de 32 mænd sammen med to af borgmestrene skulle have fri adgang til kongen (§ 2), men denne fri adgang blev, som det fremgår af de ovenfor nævnte breve fra forår og sommer 1660, ikke til noget.

Tanken levede imidlertid videre, også i bredere kredse. Da købstædernes deputerede i slutningen af oktober fremsatte deres postulata (privilegieønsker), opstod der splid mellem de sjællandske, lollandsk-falsterske og mønske købstæder på den ene side og så de jysk-fynske købstæder på den anden. Det var nuancer, der skilte parterne, men nogle dage efter, at der i alle købstædernes navn var fremsat 15 postulata, fremsatte de østdanske udbrydere den 24. oktober 1660 19 særlige postulata, som på en række punkter gik videre, end de vestdanske købstæder kunne godtage. Et af disse 19 særønsker var »en fuldmechtig at haffue, hvor det kongel. hoff er, som maatte haffue en frii tilgang til Eders Kongl. Maitt. och riigens raad, om hvis [dvs. hvad] denem kand vere angelegen, sligt at befordre, hvilchen di [dvs. købstæderne] om deris anliggende kunde tilschriffue, och dervid reigser och omkostning kunde sparris«. ¹³ Det svarer ret godt til »stillingsbeskrivelsen« for Københavns pensionarius.

Sidst i november 1660 dukkede tanken op igen, og denne gang møder vi også ordet »pensionarius«. Stændermødet lakkede mod enden, og de deputerede var efterhånden godt og grundigt frustrerede over de såre beskedne resultater, de havde opnået mht. lettelser i indkvarteringen af hæren. Måske inspireret af københavnske tanker diskuterede købstædernes deputerede den 22. november muligheden af at få en »pensionarium ved hoffue«. Frustrationen bevirkede en vis radikalisering, og alle købstæderne bakkede nu op om en genfremsettelse af såvel de 15 som de 19 postulata, samtidig med at man anmodede om én eller anden forsikring på de ny privilegier. Kongens svar den 23. oktober ved kansler Peder Reetz var henholdende og indholdsløst.¹⁴

Foråret 1661

Det trak ud med privilegiernes ikrafttræden, og til sidst tabte man i København tålmodigheden. Der er i afskrift bevaret et meget oplysende brev fra præsident, borgmestrene og de 32 mænd til kongen.¹⁵ Det er dateret den 13. marts 1661 og er en meget direkte opfordring til Frederik III om at lade privilegierne af 24. marts 1659 træde i kraft med det samme. Borgerne begynder deres brev med at minde kongen om hans to gange fremførte skriftlige tilsagn og repeterer, at han allerede to gange tidligere har modtaget henvendelser i samme sag.¹⁶ Derefter beder de om deres privilegiers konfirmation og forbedring såvel af hensyn til handelen som til »god politi«, dvs. god byforvaltning. Afslutningsvis minder de gode borgere eftertrykkeligt kongen om, hvor stor en betydning København har haft, har og i fremtiden vil få for hele det kongelige hus og rigets sikkerhed.

Den slet skjulte indignation er måske blevet udløst af, at kongen dagen i forvejen uden at have spurgt bystyret, men derimod efter at have konsulteret statskollegiet havde reguleret Københavns gaderenovation - unægtelig en sag som hørte ind under »god politi«!¹⁷ Man aner, at Københavns præsident Hans Nansen, som også sad i statskollegiet, nu først og fremmest var kongens mand. I den sammenhæng er det værd at bemærke, at den ovenfor omtalte »Kiøbenhafns stads pensionarius« skulle referere til de 32 mænd og ikke til præsidenten eller borgmestrene, samt at sagen dengang gik gennem oversekretær Erik Krag og ikke Hans Nansen! Aner man en dæmpet »folkelig« protest fra de 32 mænds side?

Privilegierne af 24. juni 1661

Københavns nye privilegier bærer som de øvrige nye stænderprivilegier datoen den 24. juni 1661.¹⁸ Den eller de kongelige embedsmænd, som har forfattet dem, har gjort sig stor umage for at stryge Københavns borgere med hårene. Mens fortalen til de øvrige stænders privilegier fremstiller folkets overdragelse af hele dets magt til kongen som grundet på taknemlighed for kongens fortjenester under krigen, så er det i fortalen til Københavns privilegier omvendt: det er her kongen, der udtrykker taknemlighed

for byens indsats under belejringen! Selv om privilegierne ikke længere skildres som en opfyldelse af et løfte fra krigens tid, er fortalen fra privilegierne af 24. marts 1659 nemlig stort set bibeholdt. Hvad der gælder for fortalen, gælder også for privilegiernes øvrige tekst. I videst muligt omfang er den oprindelige ordlyd bibeholdt. Selvfølgelig borfaldt dog de mere konkrete udtryk for politisk indflydelse, særligt i forbindelse med stændermøder (gamle privilegier § 2 og 4).

En vis yderligere omredigering har interesse i denne sammenhæng. Den flittige brug af ordet »residensstad« understreger stadens nære forhold til monarken og knytter ideologiske bånd med henblik på fremtiden. Som led i denne »københavnspolitik« er der også byttet om på de første paragraffer. På førstepladsen står nu, »At Kiøbenhaffn skal wehre och bliffue en kongelig residentz och frie rigs stad etc« Først på tredjepladsen står den paragraf, som i privilegierne af 24. marts 1659 stod på førstepladsen: Københavns lukrative ret til at være stabelstad.

Selv om de nye privilegier selvfølgelig afskaffede retten til at bevilge skatter, og selv om en ligestilling med adelen med hensyn til skatter og afgifter på det tidspunkt var blevet et aldeles hult privilegium, så rummede privilegierne alligevel kontante fordele. Ikke alene bibeholdtes retten til at være stabelstad, selvom det aldrig rigtig blev til noget,¹⁹ men byens borgere fik også ret til at eje frit (dvs. adeligt) jordegods, og byen fik tillagt Roskilde len til afholdelse af bystyrets udgifter.

Tildelingen af et nyt, »forbedret« byvåben sætter ligesom prikken over i'et: København skulle stryges med hårene statusmæssigt og materielt. Det reelle tab af politiske rettigheder blev sløret ved en passus om, at København »naar wii got befinder, stenderne at sammenkalde, de da at deliberere och deris stemme med de andre giffue, om huis [dvs. hvad] os til beste komme kand«. At et evt. stændermøde overhovedet blev nævnt, må ses som en indrømmelse til den københavnske opinion, for hvem rigsstadsværdigheden ellers ville have været åbenlys hul.

Et blik på de andre stænderprivilegier viser, at København fik både i pose og i sæk. Adelstanden tabte stort set hele sin politiske magt og den væsentligste del af sin økonomiske forrangsstilling. Gejstligheden fik visse begrænsede økonomiske fordele, og køb-

København høstede ikke kun materielle fordele af byens indsats under belejringen og statsomvæltningen. Sammen med privilegierne af 24.juni 1661 fik byen tildelt et nyt og prangende byvåben, der sammen med den - godt nok indholdsløse - værdighed af en "frie rigs stad" statusmæssigt hævede residensstaden over det øvrige land.

stædernes borgerskab måtte nøjes med gevinster, der hovedsaglig var af statusmæssig art.

Samme linje blev fulgt ved privilegiernes overrækkelse. Den 10. juli fik adelstanden sine skuffende privilegier. Under den påfølgende festbanket ydmygedes de adelige ceremonielt, idet de måtte se alle kongens borgerlige embedsmænd sidde højere til bords end dem selv.²⁰ To dage senere fik gejstligheden og borgerstanden overrakt privilegierne, og ved den påfølgende festbanket blev universitetets rektor sat under Københavns præsident Hans Nansen. Dette sidste skyldtes sikkert, at Nansen i modsætning til rektor Wandel var kongelig råd, men alligevel har det gjort indtryk, at den sædvanlige rækkefølge var byttet om. Desuden forgyldte kongen også helt konkret Københavns ledende mænd: borgmestrene og de 32 mænd fik hver en guldkæde med et dobbeltportræt af kongen og dronningen, og kaptajnerne fra borgerbevæbningen fik en erkendtlighed²¹.

En uge senere kunne den svenske gesandt Peter Chambers melde, at stadens (Københavns) privilegier var blevet læst op på rådstuen, og at borgerskabet var begejstret og optændt af loyalitet

Medalje med Frederik III's og dronning Sophie Amalies portræt. At uddele fyrstelige portrætter i guldkæder var en ganske almindelig gunstbevisning i det 17. århundrede. Overraskende er i denne sammenhæng snarere mængden. Københavns fire borgmestre og alle 32 mænd fik hver en sådan medalje i guldkæde den 12. juli 1661. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet.

mod kongen. En anden svensk diplomat, Gustav Duwal, befandt sig i Helsingør og kunne fortælle, at stænderne var misfornøjede med de nye privilegier, men hans hjemmelmænd var næppe heller københavnere.²²

Kongens København

Noget tyder på, at det ikke var forgæves, at byens vise fædre i brevet af 13. marts 1661 havde gjort kongen opmærksom på, at såfremt privilegierne af 24. marts 1659 blev bekræftet og forbedrede, ville byens indbyggere »aarsag haffue, sig disz meehre med underdanigst goed affection, saa willig som plichtskyldig, at beflitte, och wind paa legge E. Maitt (:om nogit, som tilforne uformoedelig, huilket Gud naadeligen affwerge, igien paakom:) deris underdanigst troe tiennist, hielp och bistand fremdeelis udgierningen at betee«. Dette var næppe alene en hentydning til faren for et svensk angreb, for efter krigerkongen Karl X Gustavs død styredes Sverige af en formynderregering, der syntes opsat på fred. I langt højere grad tog ordene sigte på faren for en kontrarevolution. Præsident, borgmestre, råd og de 32 mænd opfor-

drede med disse ord kongen til at skaffe det nye enevældige regime indenlandske støtter ved at lade Københavns privilegier stadfæste. Det var et sprog, kongen og hans rådgivere kunne forstå, og med Københavns privilegier af 24. juni 1661 kom man så vidt muligt byens ønsker i møde. Selv om man til borgernes store fortrydelse ikke undlod at befæste Kastellet ind mod byen, fortsatte Frederik III og hans arvinger med at pleje det gode forhold til residensstaden.²³ Dette gode forhold havde rod i begivenhederne under svenskekrigene, men der var også andre grunde af mere realpolitisk art.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Den nyeste fremstilling med fyldige henvisninger til kilder og sekundærlitteratur er *Leon Jespersen*: Den københavnske privilegiesag 1658-61 og magtstatens fremvækst. Nogle udviklingslinjer. *Nils Erik Villstrand (red.)*: Kustbygd och centralmakt 1560-1721. Helsingfors 1987, 157-183. I Historiske Meddelelser om København er privilegiesagen behandlet i *Villads Christensen*: Belejringen 1658-60 og Københavns Privilegier, 2. rk. I (1909) 1-46 og i *Gunnar Olsen*: Borgerne under belejringen, 4. rk. VI (1959-60) 9-60. De fleste af kilderne findes i *O. Nielsen*: Københavns Diplomatarium. I-VIII København 1872-84 (herefter forkortet KD).
2. Privilegierne af 24/3-1659 i KD I, 702-4, brevene til kongen af 26/4 og 9/6 1660 i KD I, 715-21.
3. KD I, 718 og 720 f. (kongens svar ved Erik Krag). Borgerne reagerede ved i et brev af 18/7-1660 at redegøre for deres tolkning af privilegierne: KD I, 722-25.
4. *Svend Ellehøj*: Retens grundlæggelse i Povl Bagge m.fl. (red.): Højesteret 1661-1961. Kbh. 1961 bind I, 1-52; *Svend Ellehøj*: Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661 i Historiallinen Arkisto 63 (Helsingfors 1968) 175-84. Ny støtte for sammensværgelsesteorien findes i *Asger Svane-Knudsen*: Borgerstanden og arverigeforslaget på stændermødet 1660 (*Leon Jespersen & Asger Svane-Knudsen*: Stænder og magtstat. Odense 1989, 77-210) samt i *Sebastian Olden-Jørgensen*: Den politiske proces på stændermødet 1660. Historie. Jyske Samlinger. Ny række 20 (1993) 44-71.
5. Knud Wolffs dagbog, aftrykt i *N. D. Riegels*: Forsøg til den Femte Christians Historie. Kbh. 1792, 45.
6. Brevet er gengivet som bilag I nedenfor. Følgende afskrifter er mig bekendt: Det kongelige Bibliotek GKS 2700 4° (nr. 15), GKS 3232 4° (nr. 11), Rigsarkivets håndskriftsamling IV H 17 (nr. 3). Afskrifterne har kun ortografiske afvigelser indbyrdes og er alle taget efter nu tabte originaler i Gehejmearchivet. Brevet har været kendt i litteraturen, eftersom det nævnes i *C. O. Bøggild-Andersen*: Statsomvæltningen 1660. Kbh. 1936, 85 f.
7. Wolf hos Riegels 52 f., Hans Rhumans dagbog i Danske Samlinger 2. rk. II, 122.
8. Jvf. Olden-Jørgensen 67.
9. *J. Lindbæk*: Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-1676 (I-II Kbh. 1903-10) I, 2-3; GKS 634 b 2° (nr. 22 fol. 13. v.), jvf. Bøggild-Andersen 1936, 421.
10. Notitsen er gengivet som bilag II nedenfor. Den findes i GKS 912 2° (læg e, nr. 10). Håndskriften er den senere lovkommissær Peder Lassens karakteristiske hånd, således som en sammenligning med Rigsarkivets skriftprøvesamling viser. Notitsen har så vidt vides ikke været kendt i litteraturen.

11. Reskript til hofmarskal Körbitz i L. Fogtmann (udg.): Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve. I Deel 1660-1670 Kbh. 1806 I, 2. Reskriptet bemærkedes også af den svenske gesandt Gustav Duwall, jvf. P. W. Becker: Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredjes Regiering af udenlandske Archiver (I-II Kbh. 1847-57) I, 212.
12. KD I, 700.
13. Jvf. Olden-Jørgensen 58 ff.
14. Danske Samlinger 2. rk. II, 129. jvf. Olden-Jørgensen 62.
15. Brevet er gengivet som bilag III. Følgende afskrifter er mig bekendt: GKS 2700 4° (nr. 31), GKS 912 2° (læg e, nr. 12), Rigsarkivets håndskriftsamling IV H 17 (nr. 16). GKS 2700 4° er lagt til grund for udgivelsen. C.O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested II Århus 1970, 30 (note på side 597) omtaler under datoen den 24. marts 1661 et lignende brev, som skulle befinde sig i GKS 2711 4°. Både henvisningen og datoen er forkert, men Bøggild-Andersens kilde er heller ikke håndskriftet selv, men derimod J.A. Fredericia i Historisk Tidsskrift 5. rk. VI, hvor man på side 778 finder den samme forkerte dato, men den rigtige henvisning (GKS 2700 4°).
16. Der sigtes til brevet af 4/10-1660 (bilag I) og brevet af 18/7-1660 (KD I, 722 ff.).
17. KD III, 519 ff.; Lindbæk I, 5-6.
18. KD I, 770-74 De øvrige stænders privilegier er trykt hos L. Fogtmann I, 46 ff.
19. Jvf. Henrik Becker-Nielsen: Stabelstadspolitikken 1658-1689. Erhvervshistorisk årbog 26 (1975) 90-105.
20. Jvf. håndskreven beretning på Rigsarkivet: Danske Kancelli C 63 (a VII). Datoen i denne afskrift er 11/7, men den svenske gesandt G. Duwall, den kejserlige gesandt baron Johann von Goës og den tyske nyhedskronike Diarium Europæum har alle den 10/7. Jvf. Becker I, 250; Knud Fabricius: Griffenfeld Kbh. 1910, 68; Diarium Europæum VII, 197-203.
21. Jvf. den håndskrevne beretning i note 20; Fabricius 68; Diarium Europæum VII, 176; Becker I, 251.
22. Becker I, 254 f.
23. Jvf. Johan Jørgensen: Patriciat og enevælde, Historiske meddelelser om København 1963, 11-62 og 1964, 7-89.

Bilag

Bilagene nedenfor gengives bogstavret, men brugen af store og små bogstaver er normaliseret. Ved svært korrumperede navneformer har jeg efter teksten suppleret den gængse form. Bilag 1 og 3 kendes kun i afskrift (jvf. note 6 og 15). GKS 2700 4° er lagt til grund for udgivelsen, da denne afskrift synes at være den mest nøjagtige (*lectio difficilior*: »is« og »it« i endelser, svært læselige navne gengives i korruperet form etc.).

Bilag 1

Brev af 4/10-1660 om privilegiernes ikrafttræden. Afskrift i Det kongelige Bibliotek GKS 2700 4° (nr. 15).

*Stormechtigste høyborne Første allernaadigste Herre och Konning.
Effttersom at till Eders Kongel. Maitt. wij Eders Mayts allerunderdaa-*

nigste troe vndersater paa woris egen och medborgeris wegne wdj julij maaned forleden haffuer offuerleffuerit woris vnderdanigste supplication, och wii doch till denne dag endnu ey nogen naadigste schwar derpaa haffue bekommet.

Saa er endnu till Eders Kongel. Maitt. woris allerunderdanigste bøn och begiering, at Eders Kongel. Maitt allernaadigst wille behage, paa samme woris vnderdanigste supplication oss naadigst och god swar med forderligste at meddeele, saa at wij och denne stadts indwaanere kan wdi gierningen fornemme, at huis priuilegier, Eders Kongel. Maitt. aff synderlig kongelig gunst och naade, med Dannemarckis riges høuyijse raad denne stadt allernaadigst haffuer meddeelt, och offuer mange andre lande ere blefven bekynt, maa komme udj fuldkommen brueg, saa at wij icke der imod graveris, despecteris, eller med nogen told, accise eller anden tyngte och beswering beleggis widere end saa som bemelte naadigst gifne priuilegier udj ordene formelder, forhaabendis paa forbemelte Eders Kongel. Maits. allernaadigste goede schwar, Eders Kongel. May. med Eders May. elskelige gemahl...

Kiøbenhafn d. 4 octobris
1660

Eders K.M.
allerunderdanigste troelydige
wundersaater

Hans Nanssen. Christoffer Hanssen. Find Nielssen. Peder Pederssen. Niels Hanssen. P. Pederssen. Jacob Anderssen. Bartolomæus Pederssen. Claus Raffn. Henrich Jacobssen. Wilm. Fussing. Fredrich Thurssen. Hans Pederssen Klein. Hans Terkels. Christen Jenssen. Caspar Grote. Nels Agesen, Albert Ibzen Beck. Jørgen Hanszen Raffn. Lauritz Pederssen. Peder Jacobssen Flenszborg. Johan Lehn. Johan Bøfke. Steffen Cortszen. Cordt Hinrich Merker. Detmer Bøfke. Rasmus Hanssen Munck. Albert Dusseldorff. Moritz Frick. Johan Adolff Ernsten. Stranger Trone. Powel Førster. Claus Nelssen. Johan Stickmann. Jenss Thomssen. Lenerdt Clauman.

Nels Agesen = Nells Auchsen. Albert Ibzen = Albert Itzen. Wilm. Fussing = Wilhelm Fuiren.

Bilag 2

Notits om »Kiøbenhafns stads pensionarius«. Original i Det kongelige Bibliotek GKS 912 2° (læg e nr. 10). Teksten er skrevet med senere højesteretsassessor og lovkommissær Peder Lassens hånd på den nederste del af et ark. Jvf. note 10.

Stadens anligende ærender och nødtørfft at andrage for Hans Kongl. Mayt. och samedsted, och icke for collegierne eller nogen som helst anden sted denom at negociere och befordre. Hans instruction saa offft behøffuis och udi huer negotio och anligende shal hanom af de tu formend for de 32 tilstillis, och denom igien af hanom Hans Kongl. Maytz naadigst uillie och resolution. Kunde ellers hende sig, at hand nogen tid eller sted med stadens borg[mest]re och raad uar tilstede, daa shal hans platz, gang och sede uere negst effter stadens præsidet. Huad nafn saadan bestilling bequemist giffuis kand och bør, stillis til Hans Kongl. Mayt. self, och nu w-forgribelig angiffuis, om det icke kunde kaldis Kiøbenhafns stads pensionarius. Aarlig besolding shal hanom et honorabel och erlig, saa uit denne bestilling angaar, af staden giøris, och til huer nyt aarsz dag rigtigen liggis.

Den 9. januar. 1661: tog secreteren() heraf copie med egen haand til memorial for sig hosz kongen.*

*) Secreteren = oversekretær i kancellikollegiet Erik Krag.

Bilag 3

brev af 13/3-1661 om privilegiestadfæstelse. Afskrift i Det kongelige Bibliotek GKS 2700 4° (nr. 31).

Stormæchtigste høybaarne Første, allernaadigste Herre och Konning.

Efftersom Eders Kongl. Maitt. aff høig medfød kongl. clemens, och sorgdragelse, baade anno 1658, 10 augustij vdi tryck naadigst publice haffuer ladet udgaa, och det siden anno 1659. 24. aprilis (), wid naadigst*

meddeelte kongel. haand och seigell widere extenderit, at E. Maitt. med da Danmarckis riigis høywijse raadz raad naadigst anseet och offverweyged haffuer, den troe tieniste och trygge hielp, som Kiøbenhafns indbyggere, udj dend besverlig tiid underdanigst haffuer ladet paakiende, och at Eders Maitt. derimod naadigst beloffuit haffuer, dennom deris privilegier saaledis at bestørke och forbedre, at de skulle haffue aarsag sig der offuer at glæde, saa de och deris effterkommere indbyggere her udj stadden, disz meere lyst skulle haffue E. Maitt, och Eders Maitts effterkommere koninger udj Danmarck och cronen, deris underdanigste troe tieniste fremdelis udj gierningen at bewijsse, och efftersom wj tilforn om samme woris stads privilegier, tvende gange woris underdanigste supplicationer offuerleffuerit (**), men ingen naadigst svar endnu derpaa erlangit haffuer, da er hermed till Eders Kongel. Maitt. woris allerunderdanigste begiering, at E. Maitt. nu woris efter høigbem el te koningl. beloffning, naadigst meddeelte privilegier aff kongl. gunst och naade, efter dend høye konngl. regierings maade, som kongernis konge, dend allerhøyeste Gud sielff, E. Maitt siden naadeligen tilføyed och udj sat haffuer, icke alleeniste ydermeere naadigst wilde confirmere, forbedre och maintainere, men end och, byens och indbyggernis gaffun och beste, wid commerciens expedition och befordring considerere, wide och ramme, saa well som ochsaa, at wid magistratens inspection een goed politij stiftis, udj werck driiffuis och continue ernstlig offuerholdis maa, saa dendne E. Maitts meget magt paa liggende goede bye (:formedelst hvilcken det koningl. regiment, regalier och gandske familie, ja det heele riige aff Guds egen stoere usigelige naade, for saadan en megtig fiende conserverit bliffuen:) will tiltage och Indbyggerne, udj alt huis de deris næring och biæring til landz och wandz, uden och inden Riget, med Gud och æren siøge och adspørge kand, befordris maa, och ey i nogen maade der udj for hindris, paa det de paa foede komme, och nogen middel igien sancke kunde, saa vell som aarsag haffue, sig disz meehre med underdanigst goed affection, saa willig som plichtskyldig, at beflitte, och wind paa legge E. Maitt (:om nogit, som tilforne uformoedelig, huilket Gud naadeligen affwerge, igien paakom:) deris underdanigst troe tiennist, hielp och bistand fremdelis udj gierningen at betee, och dis kraftigere udj ryggen bliffue, byrden och lasten at drage och udstaae, hvorpaa E. K. Maitt. naadigste milde resolution wj allerunderdanigst forvente, dend allermegtigste goede Gud E. Maitt med det gandske kongl. huus udj it langwarig lycksalig och fredelig regiment, till ald timelig och ewig

welferdtz prosperitet, fra alle ulycker, naadeligen sparre och opholde.
Actum Kiøbenhaffn dend 13. martij 1661.

Eders kongel. Maiestets
allerunderdanigste troe undersaatte

Hans Nanssen. Christoffer Hanssen. Find Nielssen. Peder Pederssen.
Niels Hanssen. Peder Pederssen. Jacob Anderssen. Morten Michelssen.
Bartholomeus Pederssøn MP. Clauss Raffn MPPria. Henrich Jacobs.
Wilhelm Vyren. Fr. Thurssen. Hans Petersen Klein. Christen Jenssen.
Lauridtz Pederssen. Hans Therkelsen Bock. Niels Aussen. Casper Gro-
ten. Albrecht Itzen. Peder Jacobsen Flensborg. Johan Lehn. Steffen von
Essen. Johan Bøffken. Rasmus Hansen Munck. Cordt Hinrick Mercker.
Detmar Bøffeken. Peder Juell Raszmusz hdi. Johan Adollff Ernst. Seve-
rin Pederss. Jørgen Hannssen Rauffn. Johan Stichman. Pouell Førster.
Albert Dysseldorp. Peder Riiber mpria. Moritz Frick. Augustinus Otte.
Leonhardt Klauman. Claus Veboe. Carl Roszenmeyer. Strange Trennes.
Mouritz v. der Thue.

Niels Aussen = Nells Auchsen. Strange Trennes = Strange Trøner.
Mouritz v. der Thue = Mauritz v. der Tide.

*) Der menes privilegierne af 24. marts 1659.

**) Den 18. juli 1660 og 4. oktober 1660.

Spådomskunst og søstersolidaritet

Af Karen Hjorth

Konsistorium, det styrende råd på Københavns Universitet, foretog den 24. januar 1629 et forhør af en kvinde, som da sad fængslet i kælderens på Københavns rådhus. Konsistorium havde dagen før via Danske Kancelli fået tilsendt et brev fra Christian 4. om at undersøge, hvorvidt denne fængslede kvinde var spåkone.

Var der en spåkone i København?

Ja, der var sikkert mange, men det var ikke noget lovligt erhverv. Forordning om troldfolk og deres medvidere af 12. oktober 1617 fastslog, at det var forbudt at signe, måle og mane, udpege visse dage eller visse uger som velegnede til visse aktiviteter. Hvis man gav sig af med den slags, ville man miste sin ejendom og blive landsforvist. Det blev pålagt al øvrighed, bisper, præster, borgmestre og fogeder m.fl. at angive, tiltale og straffe de personer, som drev den slags aktivitet, når de blev opmærksomme på det.

Sandsynligvis som følge af denne forordning var kvinden blevet fængslet, men da de københavnske tingbøger brændte ved Københavns brand i 1728, kan man ikke vide, hvordan det er sket. Dog kommer vi i denne sag alligevel i nærheden af tingbogen, for der blev læst op af den til oplysning af sagen i Konsistorium.

Kongens brev

I et fælles brev af 23. januar 1629¹ til rektor og menige professorer ved Københavns universitet, biskop over Fyns stift, Hans Mikkelsen, biskop Morten Madsen, Århus stift, og hofprædikant Christen Jensen anmodede Christian 4. om at få foretaget en undersøgelse. Hvordan sagen er kommet til hans og kancelliets kendskab vides ikke. Han ville, at de ovennævnte lærde mænd »en quinde ved naffnn Anneken som vdi raadhuus kielder her vdi Kiøbenhaffn sidder anholden for eder fordrer, och aff hende erfa-

rer om hun haffuer nogen forstannnd paa planneternis løb och egenschab, som hun forregiffuer sig allene att haffue fuld vdi sinn trygleri, som hun brugt haffuer, Och huis I aff hende erfarer, I det vdi pennen forfatter och os lader tilstille, dermet scher vor vilge, befallendis eder gud, schreffuit paa vort slott Kiøbenhaffnn den 23 januarii anno 1629. Under vort signett. Christian«

Brevet blev modtaget på universitetet og registreret med denne påtegning: »lest paa consistorio denn 24. januarii anno 1629«. Det befinder sig nu i Københavns Universitets arkiv i Rigsarkivet. Konsistoriums forhandlinger blev nedskrevet i protokoller, og af protokollen for 1629 fremgår så, hvorledes denne undersøgelse blev behandlet.² Mødet var indkaldt på grund af det modtagne kongebrev. Til stede var Resen, Plunius, Finke, Worm, Longomontanus, Hermann, Johs. Rasmussen samt de 2 biskopper, Mikelsen og Madsen, nævnt i kongebrevet.

Forhøret

Kongens brev oplyste, at kvinden skulle sidde fængslet i rådhuskælderen, så først blev universitetspedellen sendt til byfogeden på rådhuset med brevet for at hente den omtalte kvinde. Kongebrevet er altså blevet forevist som hjemmel til at få fangen udleveret. Pedellen kom tilbage med en kvinde, der hed Cathrine Hechtes, og besked fra byfogeden, at han havde ingen andre fængslet med den anklage.

Kvinden blev spurgt om sit navn, og om hun kunne dansk, hvad hun svarede nej til. På hvilket sprog, forhøret derefter er ført, oplyses ikke, men vi kan formode, at det nok er hendes modersmål, tysk. Hun oplyste nemlig at være født i Rostock, og til spørgsmålet om hvordan hun var kommet i fængsel, forklarede hun, at hun var kommet til København 3 1/2 år før i stor armod og ubesindighed, fordi hendes mand var løbet fra hende for at følge efter krigen og havde aftalt med hende, at hun kunne finde ham i Danmark!

Da hun så kom med sine 3 små børn (her har referenten i marginen tilføjet »huoraff nu kun itt lever«), fandt hun naturligvis ikke manden og vidste derfor ikke, hvorledes hun skulle føde sig og sine børn. Hendes værtinde, i det logi hun havde i Vognmandsgaden, Anne Albrechts, rådede hende til at købe en PLANETBOG

og tjene noget derved. Hun købte den i kirken og brugte den et stykke tid til at spå efter.

For ganske nylig havde hun solgt noget lærredsdrejl og nogle alen dynevår for byfogedens kone, heraf nogle alen til Gertrud Emanuels i Vingårdstræde. Denne var imidlertid blevet noget mistænksom, da hun så, at der var krone på noget af lærredet, og hun ville vide, om sælgeren var kommet retmæssigt til det. Derfor var Cathrine gået hen til byfogeden for at forhøre sig om det. I byfogedens hus mødte hun en mand, Pouell Moritzen, trykker, som beskyldte hende for at være en »spaadieffuell og trolkone«, og derfor blev hun anholdt og sat i fængsel, men hun havde ikke sagt og gjort andet, end der stod i PLANETBOGEN.

Konsistorium spurgte hende, om hun vidste, hvad der skete andre steder, eller om hun kunne sige, hvad der skulle ske i fremtiden, men atter svarede hun, at hun vidste ikke mere, end der stod i bogen. Som følge af det Cathrine Hechtes havde fortalt, besluttede Konsistorium at sende bud efter byfogeden og byskriveren for at høre de vidnesbyrd, der havde ført til hendes fængsling.

Da universitetspedellen havde hentet de to københavnske embedsmænd til Konsistorium, blev de informeret om anledningen til forhøret, nemlig kongens brev, og bedt om at redegøre for de vidnesbyrd, som de havde i denne sag. Byskriveren oplæste derefter fra byens bog, tingbogen, adskillige vidnesbyrd fra folk, som Cathrine havde spået.

Til en havde hun fortalt, at en hund havde bidt ham, da han var ung, en hest havde sparket ham, og han havde været i fare til søs, og det havde alt sammen været sandt. Hertil svarede hun, at det kunne godt være, hun havde ramt rigtigt nogen gang, men der var hundrede gange, hvor hun havde fortalt om noget, der aldrig var sket. Et andet vidnesbyrd var fra en kvinde, som Cathrine skulle have rådet til at gifte sig med en mand, som hun lovede ikke ville leve længere end til Sankt Hans. Og det viste sig at være rigtigt! Hertil svarede hun, at hun ikke havde sagt det så »tefinitive« men »contitionaliter«, at han måske ikke ville leve mere end et år. Flere vidnesbyrd fra tingbogen blev læst, men de er ikke refereret i detaljer i forhandlingsprotokollen. Det er kun opsummeret, at hun skulle have sagt, at hun af hænder og ansig-

M A I V S.

Am Anfang des Mai geschicht ein gefehrlich Congressus Saturni & Martis in Aquario als dann geschehen wird den 3. Mai. Kurz nach ein Uhr zu Mittag bringet Sturm vnd Ungewitter / Todeschlag / Mordt vnd Blutvorgießung. Gott wende es zum besten.

Neue Brachmoen / den 4. Mai ein vierthel vor 5. Vormittag / worauff * 128 / mit zu wegebringen temperirt Wetter / vnd fruchtbare zeit. Den 8. gehet Jupiter in Taurum / vnd bleibet biß in das folgende Jar.

Das Erste Viertel den 11. Mai: zu halbe 6. Nachmittag / vnd wird am selben Tag Quadratus Saturni & Iovis, ex initio Aquarij & Tauri. Den 12. Δ h O. Man hat noch Nachtfröst zuor-mithen / den Gartenfrüchten schädlich. Am Pfingstag geschicht Quadratus Saturni & Venoris, gibt böse Ehestifften / vnd den alten Ehemännern / so junge vorwitzige / vorschmigte böse Weiber haben / Rauch vnd smanch im Hause / diese werden sich hinder den Ohren tragen müssen. Den 16. Mai geschicht ein lieblich Zusammen

392

Astrologisk kalender fra 1608 udgivet af Nic. Helvad indeholder for hver måned en gennemgang af planeternes stilling og de begivenheder, der kan ventes. Opslaget viser, at der den 3. maj kort efter middag bliver storm og uvejr, og gamle mænd, som har unge næsvise koner får røg i huset. Senere i maj bliver det bedre tider for indgåelse af ægteskaber. Fot. Det kgl. Bibliotek.

ter på en person kunne se, hvad der skulle ske med denne. Dertil forklarede hun, at man kunne se »ungefer« på et menneskes ansigt, hvad det var for en person. Det var alt, hvad hun kunne. Men da hun vidste, at det var syndigt, at lade som om hun kunne spå, og også forkert at bedrage folk for penge, så havde hun allerede for 2 år siden lovet sig selv ikke at ville befatte sig med det mere, og hun havde givet bogen om tydning til en fremmed pige, som var hos Gertrud Emanuels.

Konsistorium besluttede så, at fordi hun påberåbte sig kun at have benyttet denne PLANETBOG, så ville de have indkaldt den pige ved navn Eva, som havde fået bogen, til at møde i Konsistorium klokken 2 sammen med Cathrines tidligere værtinde, Anne

Bygningen fra ca. 1420 bag Universitet på Frue Plads, som efter Københavns Universitets oprettelse i 1479 blev brugt til konsistoriums møder, er den ældst bevarede verdenslige bygning i København. Den hvælvede kælder blev i 1626 indrettet til fængsel. Fot. ca. 1900. Københavns Bymuseum.

Albrets, som havde rådet hende til at købe bogen. Desuden ville de også have indkaldt Cathrines nuværende værtinde, Maren Bødkers ved Vestervold, til at møde sammen med Cathrines ene overlevende barn.

Så måtte pedellen atter i byen, og imens holdt de lærde mænd middagspause.

Efter middag var professorerne først på plads, og mens man ventede på, at biskopperne kom fra middag, nåede Konsistorium at behandle en forespørgsel fra en student, som så er indført midt i referatet af spådomssagen.

Da biskopperne var dukket op, blev Cathrine kaldt ind til yderligere forhør, og nu var der også kommet en ung mand ved navn Hans Friis på vegne af den pige, der havde fået PLANETBOGEN

af Cathrine. Han afleverede bogen, og Cathrine fik den i hænderne og blev bedt om at demonstrere, hvordan hun bar sig ad, når hun havde spået nogen efter den. Men Cathrine svarede, at hun havde glemmt, hvordan hun gjorde, fordi det var længe siden, hun havde prøvet det. Hvad hun havde sagt, havde hun vel sagt efter denne bog, men hun forstod sig ikke på planeternes løb eller deres virkning på hinanden. Hun havde kun tydet bogen for at få penge.

Derefter forhørte Konsistorium Anne Albrechts, der fortalte, at Cathrine havde boet hos hende for 3 1/2 år siden. Fordi hun var fattig og talte om denne PLANETBOG, havde Anne rådet hende til at købe bogen, så hun kunne tjene lidt til at føde sine små børn med. Pengene til købet lånte Anne hende. Hun spåede så ved hjælp af bogen og en almanak, og folk gav hende 2 eller 4 skilling for det, undertiden mere og undertiden mindre. På professorernes spørgsmål svarede Cathrine, at hun kendte bogen fra Rostock.

Så kom der pludselig ind i rummet en »hob« andre kvinder, som ikke var indkaldt af Konsistorium, Maren Justus, Ingeborg Beens, Else Møllers, Trine Marquarts og en mand, som hed Hans Thomesen. De havde alle været naboer til Cathrine og sagde god for hende. Hendes nuværende værtinde, Marie Bødgers, gav hende også et godt skudsmål og forklarede, at hun senest havde ernæret sig ved spinden og kniplen.

Cathrine var ikke spåkone.

Konsistorium havde hørt nok og summerede op, at da Cathrine i 2 år ikke havde givet sig af med at spå, fordi hun selv havde erkendt, at det var syndigt og forkert at bedrage folk, så var Konsistorium og biskopperne enige om, at svaret på kongens brev måtte blive, at deres forhør havde vist, at denne kvinde ikke forstod sig på himlens gang eller planeternes løb. Hun havde narret folk med sin PLANETBOG.

Som afslutning på dagens forhandling noteredes til forhandlingsprotokollen, at denne beslutning skulle nedskrives af notaren, sendes professorerne til godkendelse og derefter tilstilles kancelliet. Desværre er brevet ikke bevaret i Danske Kancellis arkiv.

Spåbøger

Der var flere kendte spåbøger på denne tid. En dansk var udsendt i 1594, Benedichts spåbog, med anvisninger på forskellige former for forudsigelseskunster, sådan som Cathrine beskrev det. Man kan finde ud af, hvem i et ægteskab der skal leve længst, og man kan regne på, om man skal gifte sig med Per eller Poul.³ I 1633 den 24. oktober udsendtes et åbent brev om forbud mod at skrive, digte eller trykke spådomme i almanakkerne. Hermed var bøger som PLANETBOGEN forbudt.

Søstersolidaritet

Referatet af Konsistoriums undersøgelse giver også et indblik i livet i København for en stakkels kone, forladt af manden, indvandret med tre små børn i en fremmed by, hvor hun måtte skaffe sig et eksistensgrundlag. Det fandt hun ved hjælp fra andre kvinder. Værtinden, der rådede hende til at spå og lånte hende penge til bogen. Da hun nu blev anklaget og forhørt for denne virksomhed, mødte der en »hob« kvinder op i Konsistorium, men de var ikke indkaldt. Hvordan er de blevet underrettet om, hvad der foregik, og hvad ville de. Det første må man tænke sig til, men universitetspedellen havde jo været for at hente et par af dem til forhøret. Man kan i hvert fald konstatere, at nyheden er løbet hurtigt rundt blandt en kreds af kvinder, der lige så hurtigt har organiseret et fremmøde på universitetet. Deres ærinde var at sige god for Cathrine, give hende et godt skudsmål og fortælle, at hun nu ernærede sig ved lovligt erhverv.

Om motiverne til deres indgriben kan man kun gisne. Er det et smukt udtryk for solidaritet blandt kvinder, eller er det et indgreb for at hindre en større ulykke. Det var ifølge forordningen af 1617 forbudt at give sig af med »signen, maalen og manen«, og de foregående 10 år opviser et meget stort antal troldoms- og hekseprocesser landet over.⁴ Hvis nu Cathrine blev udlagt som »trolkone«, kunne hun trække de kvinder, hun havde omgædes, med sig. Ved at slutte op om hende, kunne en sådan ulykke måske afværges. Også i dette tilfælde kan man tale om solidaritet.

Der er desværre ikke bevaret kildemateriale til at komme tættere på sagen, idet de københavnske tingbøger er brændt, men som begebenheden er refereret i Konsistoriums forhandlingsprotokol,

er den et spændende og tankevækkende strejflys over livet blandt nogle københavnske kvinder.

Hvordan finder man denne historie?

Hvorfor var universitetet indblandet i denne sag, og hvorledes finder man sådanne »historier«? Universitetet var på dette tidspunkt en forholdsvis stor institution, som forvaltede studenter, undervisning, lærebøger, eksamener, jordegods, og som ved siden af disse mere indlysende funktioner også fungerede som ekspertpanel. Universitetets lærere blev hyppigt brugt af kongen og forvaltningen, der forelagde dem mangehånde forskellige spørgsmål, som man ønskede belyst. De blev så drøftet i de kollegiale forsamlinger, Konsistorium eller fakulteterne. Derfor er universitetsarkivet, som befinder sig i Rigsarkivet, også kilde til uventede spørgsmål, som spådomskunst, og altså også til Københavns historie.

NOTER OG HENVISNINGER

1. RA. KU Sager henlagt efter arkivregistraturen af 1633 nr. 3-36-3. (12.01.32) Kopi indført i DK Sj.tegninger 1629, 23.1. fol. 230v.
2. RA. KU 12.03.06. Acta Consistorii 1626-1634.
3. Dansk Litteraturhistorie, 2, 1480-1620, s. 486 ff.
4. *Jens Christian V. Johansen: Da Djævelen var ude. Troldom i det 17. århundredes Danmark.* Odense 1991.

Tøjmagermester Frentzel

- en indvandrerskæbne fra 1700-tallet

Af Birthe Karin Fischer

Indledning

Den 23. februar 1757 får Christopher Frentzel borgerskab som tøjmager i København.¹ Frem til 1761 forsøger han at oparbejde en selvstændig virksomhed, men kommer langsomt i gæld og i april måned 1761 var Christopher Frentzels gæld til kreditorerne så stor, at han i lang tid måtte gøre sig »usynlig udenfor Nørreport«.²

Det var meget almindeligt, at de kræmmere, der aftog vævernes produkter, gjorde producenterne afhængige af sig ved at lade gælden vokse så meget, at det var umuligt at komme ud af den.³ Det var store summer, væveren skulle sætte i sin fabrik, inden en produktion af vævede stoffer var klar til salg - og solgt. Der skulle bruges uld, hør, måske silke, og det skulle altsammen spindes. En opgørelse fra 1716 fortæller, at en væv skulle producere 2 stk. klæde á ca. 45 alen om ugen. Til dette arbejde krævedes 4 kradse-re, 30 spindere, 2 væversvende og en dreng til at spole garnet. Dertil en farver til indfarvning af garnet samt en mand til efterbe-handlingen af det vævede stof.

En af Frentzels kreditorer var lakfabrikant Friederich Gasman, som samtidig var dybt interesseret i fabrikken; han låner derfor Frentzels kone 30 pund garn, som hun, når det var blevet vævet op, kunne betale, hvorefter hun kunne låne det samme kvantum igen. Frentzels gæld var 500 rdl. til Gasman samt 300 rdl. til anden side, hvor den største kreditor var en kræmmer ved navn Wasserfall. Efter Friedrich Gasmans udsagn var 4 af de 7 væve, som hørte til Frentzels fabrik, ikke i brugbar stand, ydermere var der ingen uld og farvestoffer, ej heller mulighed for at betale spindere og andre der skulle arbejde ved fabrikken. Til trods for sine udtalelser var lakfabrikant Gasman tilsyneladende meget interesseret i at hjælpe familien på fode igen og havde i den anledning flere samtaler med den »usynlige« Frentzel.

Disse samtaler mundede ud i, at Gasman indvilligede i at betale den forfaldne gæld, måske fordi han havde set den rapport, som direktionen for det Almindelige Magazin havde fået udfærdiget 10/1 1761 af tøjmagerlaugets oldermand Casper Heinrich Køhler, der skriver den sammen med to bisiddere.

Rapporten fortæller om de 7 væve, der er på fabrikken på det tidspunkt; hvad der bliver vævet på dem af damask (blommed) taboret, sribet og blommed calamanke og sribet camelot. Der var 3 væve til den sribede camelot, men kun den ene var igang.

Ud over vævene er der en omhyggelig opremsning af de forskellige former for tilbehør, der kræves for at holde en fabrik af denne størrelse igang. Af uld er der f.eks. 1 lispund eiderstedt, 2 lispund ubekendt ordinær uld og 2 lispund god, 2 lispund midelfin og 1 lispund grov uld, der ligeledes er af ubekendt sort. Yderligere er der 1 lispund kæmmet uld og 2 1/2 lispund middeluld, der er ved at blive spundet sammen med det andet kæmmede uld, der ligger i spinderiet. Til fabrikken hører der et lille farveri, her er der to indmurede kedler, den ene af tin den anden af kobber. Begge har de vinder. Til farvning var der bl.a. 5 pund cochenille og en cochenillekværn.⁴

Gasman mente, at Frentzel havde mulighed for at få et lån til fortsættelse af fabrikken, der blev derfor ansøgt Kommerce Fonden om et sådant. Den 16. juli 1761 udbetaltes et lån på 500 rdl. til Friederich Gasman. Gasman får - som kautionist for Frentzel - pengene udbetalt af Kommercekollegiet. Kollegiet vil ikke betale direkte til Frentzel. Men det er Frentzel, der får lånet rentefrit i 10 år.⁵

Frentzel og Gasman havde på forhånd fået tilsagn på lånet, og de var derfor gået i gang med at få genoprettet fabrikken. Gasman skulle købe materialer og udbetale arbejdslønningerne, Frentzel skulle sørge for, at der blev spundet, farvet og vævet, og, ikke uvæsentligt, aflevere alt det vævede til Gasman, som skulle have 2% i provision af det solgte. Alt dette var blevet sat i værk 1. juli 1761.

Christopher Frentzel havde i tiden forud flyttet sin lille tøjmagerfabrik til lejede lokaler i Strandgade 29 på Christianshavn, hvor han også bor. Fabrikken blev liggende i Strandgade 29 indtil den 16. maj 1763.

Til væveriet var knyttet 6 arbejdere og tøjmagersvende, der alle logerede hos Frentzel. De 4 af disse var militærfolk: 1 pensioneret underofficer og 3 musketerer ved to forskellige regimenter.⁶ Hos sig havde han desuden sin kone, svigermor, 3 børn og en tjenestepige. På dette tidspunkt havde man på fabrikken også 3 lærlinge, men de boede hjemme.⁷

I 1763 følte Gasman, at fabrikken var så værdifuld, at han burde have mere hånd om den. Der blev derfor købt en gård i Adelgade med plads til at udvide med flere væve, samt ansættelse af en bogholder, der som fuldmægtig også skulle passe fabrikkens daglige drift. Frentzel skulle betales som mester med 8 rdl. ugentlig og samtidig oplære fuldmægtigen i sit erhverv. Gasmans ide var, at fuldmægtigen skulle tage sig af alt det økonomiske og i det hele taget give de ordrer, der skulle gives på fabrikken - og efterhånden lure Frentzel kunsten af, så denne tilsidst kunne undværes. Frentzel selv ville ifølge Gasman få et ubekymret liv!

Indtil flytningen var Gasmans og Frentzels forhold tilsyneladende nogenlunde velfungerende, men med flyttedagen og ansættelsen af en fuldmægtig gik det galt. Frentzel havde pakket og plomberet effekterne på Christianshavn. Den af Gasman nyansatte fuldmægtig, ved navn Helm, pakkede ud i Adelgade - uden vidner, så der var to opgørelser, der ikke passede sammen.

Dette blev årsag til det første af en lang række opgør, som kulminerede den 21. juni, hvor Helm og Frentzel fik deres alvorligste sammenstød. Gasman blev orienteret af Helm og svarede med at opsigse Frentzels beboelse til »Michaelis Fløttetid«.

Den opsigelse er Frentzel selvsagt ikke fornøjet med og svarer tilbage, at han må have nøjagtig at vide, om han har lejet huset og til hvilken husleje? Frentzel fortæller også, at han til dato havde troet, at han, Frentzel, var interessent i huset. Frentzel vil ligeledes gerne vide, om fabrikken fortsat kan blive liggende, og om Gasman vil trække sine penge ud, eller om »Fabriquen skal fortsætte som tilforn«. »Thi« forsætter Frentzel, »hvor mit værk er, der vil jeg og mine være, og jeg flytter ikke fra fabrikken, der som mit værktøj ikke skal følge med.«

Når Frentzel har fået de rette informationer, vil han gå til Kommercekollegiet, da han ikke mener, at Gasman har opfyldt sine

forpligtigelser om at føre fabrikken til fremgang mod 2% provision.

Til dette svarer Gasman:

»Kiære Mester Frentzel

Hermed opsiges jeg ham gandske hans tjenest til Michaelis og saasnart han, eller anden betaler mig mine Penge saa hører Vævetoyet ham til; men saa længe det skeer intet, skal jeg præcasiere mig frem; Imidlertid beder jeg ham Kiære Mester Frentzel ikke saa strax at blive hidsig, og ikke saadant belønne mig mine Velgierninger, til Dato jeg alle tider har søgt Mester Frentzels bæste, men vil han ikke erkiende mine Velgierninger, saa er Skylden ikke min, men hans; jeg beder om et hastigt Svar, og forbliver hans tjenstvillige. Friderich Gasman. Kiøbenhavn den 21. Junj 1763«

Herpå svarer Frentzel samme dag:

»Høytærede Sr. Gasman

For Deres fuldstændige Resolution takkes skyldigst, og er jeg dermed fornøyet; jeg skal altsaa see og gjøre mig umage for til Michelis at overdrage Fabriquen til en anden paa det Hr. Gasman kan komme skadesløs derfra; og har jeg i overilelse i min forrige skrivelse, fornærmet Sr. Gasman? Saa beder jeg om Forladelse, og Gud give alting maatte falde ud til det bæste, paa det de kunde faa den Belønning de med deres Velgierning imod mig har fortient. Jeg skal alletider have den Ære med Høiyagtelse at kalde mig min høytærede Sr. Gasmans Tienstskyldigste tiener Ch. Frentzel«

Under den efterfølgende retssag kom det frem, at fuldmægtig Helm var indblandet i skriverierne mellem Gasman og Frentzel. Han skulle tilsyneladende have »hjulpet« Frentzel med hans breve. Brevene bliver bragt frem og tilbage af Gasmans skriverdreng, Rasmus Quist.

Fabrikken fungerer tilsyneladende nogenlunde frem til den 3. september, hvor en tøjmagervend, Carl Christopher Schultz, finder en ladt pistol i Helms skrivebordsskuffe, hvilket bevirkede, at der på fabrikken efterhånden herskede en ophidset stemning. Carl Christopher Schultz fortalte under retssagen, at han viste den fundne pistol til Frentzel, der straks råbte til sine folk, at de skulle komme og se en ladt pistol. At pistolen var ladt kunne skriverdrengen Rasmus Quist vise. Han vidste også, at den kom fra Gasmans hus. På påstanden om, at Frentzel ophidsede folkene til at begå mytteri, kan Schultz kun svare, at Frentzel manede dem til besindighed, og at de skulle tænke på Gud.

Men den ladte pistol bevirkede, at alle nu var godt nervøse for fuldmægtigen, og man spærrede ham inde på kontoret. Fuldmægtig Helm formår dog at sprænge døren, men man kaster sig omgående over ham. Nogle af svendene er fra militæret og har lært at slå en proper næve - fuldmægtigen bliver slået til ukendelighed.

Da Gasman kom tilstede, var han så ophidset, at han ud over Frentzel og nogle af fabrikkfolkene, også fik arresteret Frentzels unge søn og bragt ham til hovedvagten, hvor han dog blev løsladt dagen efter.

Da kræmmer Liebe smuglede en tøjmager til Danmark

1774 skrev Christian Liebe et langt brev til Kommercekollegiet, hvori han fortalte om de mange trængsler, han havde haft i sit liv, siden han i 1748 overtog sin afdøde chef Schwerdfegers firma og gæld. Liebe havde haft det svært med at afvikle gælden og måtte slå sig på »Contrabande Handel«, hvad han efter eget udsagn ikke havde held med, og slet ikke da regeringen i 1753 satte ind med en meget skarp forordning.⁸ Christian Liebe fortalte, at han satte sig for at finde en anden udvej til at ernære sig og sin familie. Løsningen måtte være at blive en nyttig mand for byen. Der skal anlægges en fabrik!

På dette tidspunkt er der stadig mangel på uddannede danske håndværkere. Den eneste udvej for at få fagkundskab til den af Liebe påtænkte fabrik, er derfor at rejse til Tyskland. Hvilket skete i 1754. Rejsen blev dramatisk både hvad hen- og hjemturen angik. Liebe bliver frarøvet sine papirer. Desuden holdt myndig-

hederne vagtsomt øje med ham - man mistænkte ham, ikke uden grund, dels for at drive industrispionage, da han meget grundigt gennemgår de forskellige fabrikker - dels for at hyre folk, der skulle rejse med til Danmark. På trods af at Liebe overalt blev fulgt i hælene, lykkedes det ham at engagere en tøjmagermester i Ronneburg.

En grev Preus fra Gera sender folk efter ham, da han rejser videre til Erfurt, men Liebe glæder sig over, at han kommer først. Fortrædelighederne fortsætter dog, og det hele tilspidser sig, da den antagne mester - mod Liebes ordre - fortæller vidt og bredt, at han er antaget til en fabrik i Danmark. Straks flokkes en hel del fattige, der gerne vil ansættes, om ham. Et opløb foran posthuset, hvor Liebe havde indlogeret sig, er efterhånden så stort, at han begynder at frygte opstand, han står straks op og rejser bort »med ekstraposten« kl. 12 om natten.

Liebe og tøjmagermesteren rejser nu både dag og nat, indtil de kommer til Brunswig. Herfra skal de til Lübeck, hvor mesterens familie skal støde til rejseselskabet - for at de ikke skulle blive røbet havde Liebe sendt mesterens familie en anden vej. Mesteren, der til at begynde med havde været lykkelig over at få nyt arbejde, fortrød undervejs. Første gang, da de var i Götting, og anden gang, da han blev forenet med sin familie i Lübeck. Men Liebe vidste at overtale ham, og den 7. august 1754 var mesteren og hans familie lykkeligt ankommet til København.

Så snart de er i København, begynder de at anlægge Liebes tøjmagerfabrik, og i løbet af 2 måneder har Liebe »et reel Verk som i mange Aar tilforn ey havde været Practicabel«.

I tilknytning til væveriet anlægges et spinderi indrettet efter den danske talhaspe. Den danske talhaspe var, påstår Liebe, endnu ikke i brug på dette tidspunkt.⁹ Ikke desto mindre har man i linnedspinderiet brugt den danske talhaspe, i al fald siden 1736, hvor Fr. Holmsted sammen med spindemester Engelbert von Steege for regeringen fik anlagt et stort linnedspinderi.¹⁰ Fr. Holmsted fortæller, at talhaspen har »4 Sæland Alen i Circumfirentz«, og at alle skal være med det samme mål. Garnet skal vindes eller haspes op i strenge. Hver streng består af 10 fed. Hvert fed udgøres af 100 omgange. Det bliver ialt 1000 omgange eller 4000

Talhaspe, garnhaspe med tælleværk, udført i træ. De 6 arme, hvoraf 2 er brækket af, kan stilles lodret eller vandret. I hver arm er 3 huller, hvori en pind kan flyttes, så det omvundne garn kan få en større eller mindre omkreds. Ved hjælp af tandhjulet tælles omdrejningerne, så den opviklede gammængde kan beregnes. Haspen er antagelig fra 1800-årene. Fot. 1979. Nationalmuseet.

alen pr. streng. Jo flere strenge på pundet et garn har, jo finere er det. Major C.C. Pflueg fortæller i 1780 om den danske talhaspe, og den indeholder det samme alenmål, de samme omgange til strengen.¹¹

Liebe fik i første omgang fremstillet 100 spinderokke og 100 talhasper. Rokke og talhasper blev udlånt til spinderne, og der blev fremstillet nye, indtil fabrikken havde 200 til at spinde for sig. Liebe fortæller om, hvor meget han gik op i at få de bedste redskaber fremstillet til sin fabrik. Bl.a. fik han håndværkere til at kopiere 2 »Doppeleer Møller«, den ene med 96 spindler, den anden med 48. Slige maskiner var tidligere hjembragt i dyre domme fra udlandet, fortæller han.

I 1755 føler han, at fabrikken har nået en passende størrelse. Den har nu 10 blommede og 5 andre vævestole, et uldkammeri, et spinderi med 200 rokke og et farveri. Spinderne spandt hjemme hos sig selv. Man betalte et depositum for den kæmmede uld og lånte redskaber og kom tilbage med det spundne garn. De fle-

Spinding og yderst th. garnhaspning ca. 1800. Efter Keld Nielsen m.fl.: Skruen uden ende. Den vestlige teknologiske historie, 1991, s. 59.

ste steder havde man faste dage for ind- og udlevering. Spindere havde et mærke, hvormed det spundne garn blev forsynet ved afleveringen, og fabrikken førte bøger over det. På den måde kunne man holde øje med de forskellige spinderses spind.

Liebes fabrik havde i begyndelsen til huse i lejede lokaler, som kostede 300 rdl. årligt. Fabrikken fik efterhånden en omsætning, der gjorde, at Liebe i 1758 kunne købe sig en gård »i Fergestrede«, hvor fabrikken blev indrettet på den bedst tænkelige måde; det hele blev samlet under et tag, hvilket det ikke havde været før, og hvad endnu bedre var: Han kunne også selv bo der. Ved at bo på stedet kunne Liebe holde øje med, at hans arbejdere ikke bedrog ham.

Trods pengestøtte fra regeringen - 3000 rdl. over 9 år - har fabrikken svært ved at klare sig og ved at afsætte varerne, omsætningen daler mærkbart, og i 1771 må Liebe lukke. De 3000 rdl. er Liebe absolut ikke tilfreds med, for andre, bl.a. Wasserfall, har fået 300 rdl. om året - ikke i 9 år, men i 20 år.

Efter 3 år rager Liebe uklar med sin ansatte tøjmagermester, og han må udenlands igen for at få en ny mester. Liebe er meget utilfreds med den dårlige opførsel, hans mester havde udvist, og kan derfor ikke lade være med at godte sig over, at denne røg så meget uklar med en af de mænd, han var i ledtog med, at det endte i retten med en stor retssag.

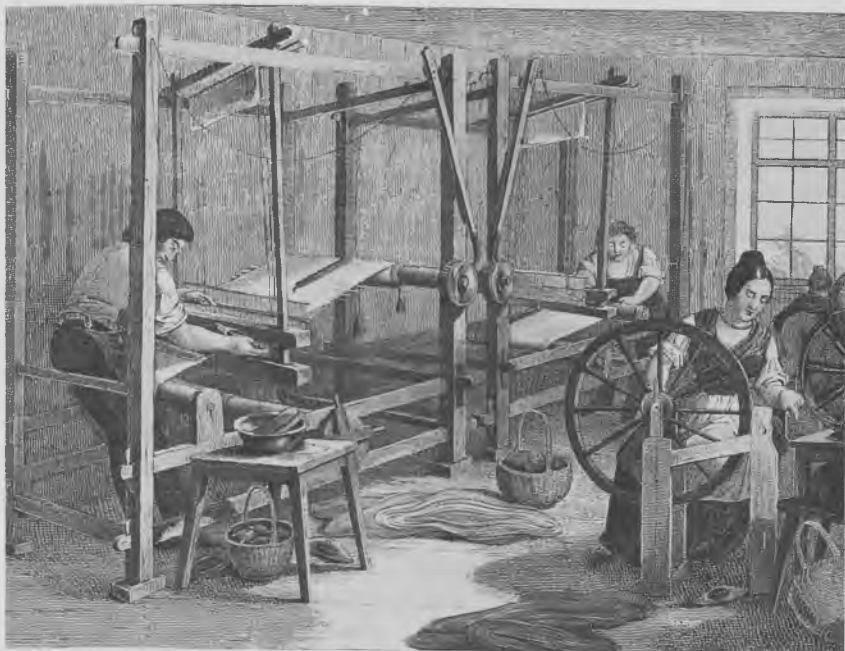
Først her fortæller Liebe, at den mester, han taler om, er Christopher Frentzel, og det kun fordi han er bitter over, at det Kongelige Magasin ikke vil hjælpe ham på samme måde, som det har hjulpet Frentzel, nemlig ved i 2 år at have forstrakt ham med penge, 4 væve, og dertil have modtaget alt, hvad han kunne væve. Liebe fortæller videre med bitterhed om sin fabrik, at han »er den eneste af Landets Børn som har bragt saadan Fabriqe fra Grunden af an, med store Vanskeligheder...«!

Speciel interesse har Christian Liebe's beretning om, hvordan han får forøget svendenes daglige væveindsats:

I fabrikkens start kunne en svend væve 3 alen blommet vare. Svenden fik 1 skilling pr. alen. Liebes forbedring af vævene bevirkede, at en svend pludselig var i stand til at væve - ikke 3 alen, men 12 alen om dagen. Ikke uden grund forventede svendene, at de nu ville tjene 12 skilling om dagen, men det var ikke Liebes tanke - prisen blev nu sat ned til 1/4 skilling pr. alen. Naturligvis gjorde svendene oprør, men det tog Liebe koldt og roligt - de, der ikke ville arbejde for den løn, kunne jo bare gå! Det lukkede munden på dem. Liebe havde nemlig ingen kolleger, der havde den samme indretning, derfor var der ingen der bød over, og arbejdslønnen var jo den samme, som kunne opnås andre steder. Og var man i gæld til sin mester, måtte ingen anden antage en, før gælden var betalt. De fleste fabrikører forstod at have en klemme på deres arbejdere.

Det Liebe forbedrer sine væve med, er den indretning, som englænderen Joh. Kay opfandt i 1737, nemlig flyveskytten.

I klædefabrikationen var det nødvendigt, at der arbejdede to svende på de brede vævninger, hvilket fordyrede udsalgsprisen. Kays indretning bestod af et snoretræk, ophængt i loftet eller på væven, og forbundet til en kasse i hver side af slagbordet. Disse kasser var beregnet til at opfange skytten - flyveskytten.¹² Selv om tøjmagervæve var smalle enmandsvæve, var det en klar for-

Udsnit af et stik med skyttelvævning ca. 1800. Efter Keld Nielsen m.fl.: Skruen uden ende. Den vestlige teknologiske historie, 1991, s. 61.

del også at indrette sådanne væve hermed. Flyveskytten får dog ikke rigtigt gennembrud før i slutningen af århundredet.

Det er i 1774 Christian Liebe fortæller Kommercekollegiet om sine trængsler, angiveligt i et forsøg på at få kollegiet gjort interesseret i at overtage væveriets redskaber. Liebe gentager flere gange i de følgende år sit forsøg på at få Kommercekollegiet interesseret i sin fabrik, og tilslut beder kollegiet C.C. Pflueg, der er ansat som leder af den militære lærredsfabrik, om at se på sagen.¹³

Retssagen

Den lange retssag - fra mandag den 12. september 1763 til onsdag den 20. januar 1768 - prøver at rede de spegede tråde ud. Det er svært, beskyldningerne flyver fra side til side, mange vidner bli-

ver ført, den ene part dør inden afgørelsen, den anden bringes til tiggerstaven.

Hvad skete der egentlig den famøse dag, hvor fuldmægtig Helm blev overfaldet, tilreidt til det ukendelige - og »næsten slået ihjel«? Tilsyneladende gik det galt allerede fra den dag, ved flyttetiden i påsken 1763, da Gasman besluttede at flytte fabrikken til sin nyindkøbte gård i Adelgade. I begyndelsen så det ud til, at flytningen foregik nogenlunde i fordragelighed. Den nyansatte fuldmægtig modtog, som tidligere nævnt, flyttelæssene efterhånden, som de ankom, og tingene blev pakket ud - også nogle plomberede sække, som der senere opstod stærk uenighed om. Christopher Frentzel anede tilsyneladende ikke noget om den, på den nyindrettede fabrik, ansatte fuldmægtig Helm, og hans iltre sind slog da også straks ud i lys lue.

Om fuldmægtigen fortæller Gasman, at han er blevet antaget, fordi han ikke vil tages ved næsen af Frentzel, noget han mener er sket i de forløbne år. Fuldmægtig Helm skal tage sig af alle de praktiske ting som at føre bog over indtægter og udgifter - således at man kan føre streng kontrol med Frentzel - samt at tilrettelægge indkøb af materialer, noget Frentzel hidtil havde stået for. Frentzel skal kun sørge for fabrikationen og så ellers være glad for de 8 rdl. om ugen foruden fri husleje og varme (ildebrand som det hedder), der tildeles ham. Det var det - siger Gasman - der bevirkede, at Frentzel blev så forbitret.

Samtidig med at fabrikken videreføres, tilspidser sagerne sig, og som tidligere nævnt får Frentzel en opsigelse fra Gasman, der længe har ønsket at finde en mulighed for at overtage fabrikken som sin. Fuldmægtigen lader tilsyneladende som om, han er på Frentzels side og lover denne at tale med Gasman. Men ud skal Frentzel, for han skylder Gasman penge, og der er intet i fabrikken, der tilhører ham!

Med lånet på 500 rdl. fra Kommercekollegiet forpligtigede Gasman sig til at sætte fabrikken i brugbar stand, og der blev bestilt 4 nye væve, og de andre blev sat i stand. De fabriksredskaber, Frentzel havde på dette tidspunkt, blev pansat til Gasman, der så kunne betragte det hele som sit eget.

I de 1 1/2 år fabrikken ligger på Christianshavn, bliver der vævet: »260 stk. Taboret, 53 stk. blommed Callemanque, 225 stk.

Damast, 17 stk. 627 Alen Hemieng«. Deraf har lærlingene forfærdiget 105 stk. taboret og 85 stk. camelot. Gasman mener, at Frentzel har vævet mere af hvert stykke stof og beholdt differencen til sig selv.

Under retssagen bliver så en difference mellem Gasmans og Frentzels holdte bøger fra Christianshavn - angående indkøbte farvestoffer, og børnehushets regnskaber over Frentzels indkøb - fremhævet som et eksempel på svindel.

Da fabrikken var flyttet til Adelgade, ville Gasman som nævnt kun betragte Frentzel som mester og lønne ham som sådan. Det bliver Christopher Frentzel selvfølgelig fortørnet over. Man foreslår derfor, fra Gasmans og Helms side, at Helm skulle i kompagniskab og have en 1/4 part, hvilket også blev lovet Frentzel, på betingelse af, at han oplærte Helm i sin videnskab. Gasman skulle så have resten.

Gasman har glemt at fortælle Frentzel, at fabrikken i 6 år er bevilget 300 rdl. årlig, som er renten af fabrikkens kapital på 6000 rdl. Derimod glemmer Gasman ikke at påføre Frentzel flytteudgifterne - samt en gave til etatsråd Jessen for god service. Disse betingelser ville Frentzel absolut ikke gå med til, derfor endte den 21. juni 1763 med de tidligere nævnte breve.

Da Frentzel er vel ude af fabrikken, søger Gasman Kommercekollegiet om privilegium på en tøjmagerfabrik. Dette får han den 14. oktober 1763,¹⁴ og den 11. november 1763 bekendtgør Gasman i ADRESSE CONTOIRETS EFTERRETNINGER, at han har privilegium på en tøjmagerfabrik - på en måde så man får indtryk af, at det har han haft i flere år.

Retssagen skal forsøge at udrede de spegede tråde, og i den anledning bliver der ført forskellige vidner, bl.a. for at finde ud af om grenadier Wulf, der er i Gasmans tjeneste, taler sandhed, når han siger, at Frentzel har farvet for andre; dette strider mod flere vidners forklaringer. Men Wulf kan henvise til, at en blad-binder uden for Amagerport har fået farvet hos Frentzel. Blad-binderen, Casper Køllert, aflægger ed på, at han ikke har fået farvet hos Frentzel, desuden ved han ikke af, at Frentzel skulle have farvet for nogen, men efter at Frentzel var blevet arresteret, havde han fået noget farvet på fabrikken. En anden beskyldning var,

at Frentzel skulle have kastet noget i farvekypen for at fordærve den.

Et andet vidne, der blev afhørt, var tøjmagersvend Johan Gotfried Eiler, der 8 eller 14 dage efter, at Frentzel var blevet arresteret, blev opsøgt af Gasmans skriverdreng, Rasmus Quist, der sagde, han var blevet sendt af Hr. Gasman for at bede ham om at komme kl. halv 4 om eftermiddagen. Dette efterkom Eiler, og da han »efter aftensangen« indfandt sig hos Gasman, beordrede Gasman, at der skulle serveres kaffe for dem. Medens de nød kaffen, fortalte Gasman årsagen til, at han havde ladet Eiler komme. Gasman havde brug for at få vævet 1000 alen Dantzigtøj færdigt. Om vidnet ikke kunne tage et par vævestole hjem til sig? Det kunne Eiler ikke, da han længe havde været syg og skyldte sin daværende husbond, Sr. Landse, 16 rdl. - Hvad pengene angik, skulle de vel nok finde ud af det, mente Gasman.

Gasman spurgte nu Eiler, om han vidste, at Frentzel var arresteret. Jo, det vidste Eiler udmærket og spurgte Gasman, hvad det kunne hjælpe ham. Gasman spurgte endvidere, om Eiler vidste noget om, at Frentzel havde solgt tøj og farvet for andre. Det var en efterretning Gasman gerne ville give 50 rdl. for! Til dette svarede Eiler: »at han derom ey kunde give nogen Efterretning, om han endog vilde give ham sin Stue fuld af Ducater derfor«. Da Eiler havde drukket kaffen, gik han - og siden havde Gasman og Eiler ikke talt sammen, til trods for at Gasman havde sagt, at han i løbet af 14 dage ville høre nærmere om vævene.

Alle vidneafhøringerne går på at finde ud af, om Frentzel har farvet for andre, og om han har stukket vævede stykker klæde tilside til sig selv. Herudover bliver nogle vidner spurgt om rigtigheden af, at Frentzel bl.a. skulle have pantsat sit søvlommeur, fordi han ikke havde fået penge af Gasman til at betale arbejdsfolkene.

Det er en opslidende retssag. Frentzel bliver ind i mellem syg og Gasman dør, inden sagen er afgjort. Gasmans enke og arvinger bliver dømt til at betale sagsomkostningerne og betale Frentzel for den forringelse, der er sket på hans fabriksredskaber. Gasman havde beregnet sig 6% rente af de penge, Frentzel havde lånt rentefrit af Kommercekollegiet. Disse 6% skal Gasmans bo godtgøre Frentzel.

Frentzels fabrik

Den langvarige retssag og arrest har svækket Frentzel, men to gange forsøgte Generalmagazinet at få Frentzel i gang igen.

Første gang i 1765 hvor de forstrakte ham med råmaterialerne. Magazinet skulle så have færdigvarerne indleveret. For at Frentzel kunne få vævet, sørgede Magazinet for at der blev forfærdiget 3 vævestole til ham. Disse væve fik snedkeren 12 rdl. for, det var så meningen, at Frentzel skulle afdrage på vævene, efterhånden som varerne blev solgt. Frentzels varer blev indlagt på Magazinet til 24 skl. pr. alen, men det kunne de ikke sælges til. Man havde på Magazinet medlidenhed med Frentzel, og besluttede at udbetale ham den fulde sum, selv om man havde penge tilgode hos ham - og selvom man ikke kunne sælge til prisen. Når det kniber med penge, bliver vævene pantsat - en gang til en husvært. For at komme ud af kniben igen ser Frentzel ingen anden udvej end at søge almisser i Kommercekollegiet.

Det er ikke kun Generalmagazinet, der forsøger sig med at hjælpe Frentzel på fode. På et tidspunkt møder han en bekendt fra Saxen - vestinderen F.C. Grüff - der er på kortere besøg. Dette samarbejde ender på samme måde som alle andre forsøg på samarbejde med pengefolk. Da betalingen er forfalden, bliver regningen ikke betalt, den bliver derfor forevist F.C. Grüff, som afbetaler af og til, og tilsidst lover at betale resten - lige så snart han har hørt fra St. Croix. Men i stedet rejser han selv tilbage.

Christopher Frentzel bliver nu forgæves søgt for det resterende beløb. Af den grund bliver der lagt hindringer i vejen for, at han kan få de nødvendige attester til rejsepas, da man havde ham mistænkt for at ville rejse ud af landet. Desuden skylder han endnu Generalmagazinet 58 rdl. 2 mk. 14 skl. for uld og garn. Gælden går helt tilbage til 1769, hvor man som nævnt forsøgte at sætte ham i gang. Materialerne forsvandt, uden han kunne gøre rede for dem, og man nægtede af den grund siden at hjælpe ham.

Om Frentzel siger de Coninck, der på det tidspunkt er direktør for Generalmagazinet, at han unægtelig er en dygtig arbejder, og at han har mere end almindelig indsigt i sin profession. Men han ejer desværre et så stridigt gemyt, at det gør ham uomgængelig med andre mennesker, hvilket har bragt ham i yderste armod, så han nu er lige til tiggerstaven.¹⁵

Selvom Christopher Frentzel i 1773 er så langt nede økonomisk, indsender han en prøve på hestehårs-stolebetræk til Kommercekollegiet. Han mener, at han er kommet over noget nyt, da ingen i landet væver med hestehår. Frentzel håber, at kollegiet vil understøtte ham, så han kan anlægge en hestehårsfabrik i Sverige. Da kollegiet ikke ønsker at tage stilling til, om det er en god ide, sender de prøven til udtalelse hos de Coninck på Generalmagazinet.¹⁶ De Coninck fortæller i sin bedømmelse, at der allerede mange år før var blevet arbejdet med hestehår (hårdug), ja det var noget enhver tøjmaker forstod sig på og kunne væve, hvis de da ellers kunne komme af med varen.

Den gamle tøjmagermester Gothard Green havde tidligere arbejdet med hårdug både med blomster og figurer. Hårdugen blev brugt til beklædning. Tøjmagernes oldermand, Johan Urbanus Mitlænder, havde desuden kort tid forinden fortalt de Coninck, at han havde bestilt et lispund hestehår for at starte en hårdugsproduktion. Han havde henvendt sig til Magazinet for at finde ud af, om det var noget, der ville være afsætning for. Det er imidlertid ikke noget, der er særligt salg i. »Det bliver, saa vidt mig Bekiendt, kun anvendt til Betræk på STOLE AF MAHONI efter engelsk Facon, saa det ikke er at formode, at en Fabrique af det Slags Arbejde allene, kan bestandig holdes i Drift og ernæres«.

De Coninck er ikke meget for at anbefale Kollegiet at sætte Frentzel i gang med en hårdugsfabrik. Men hvis de finder det nødvendigt, anbefaler han dem at lade kræmmer Kettels sørge for de fornødne redskaber og materialer - og ikke mindst have opsigts med fabrikken ved at tage imod og afsætte de vævede varer og betale de udgifter, der er. De Coninck beregner udgifterne til at sætte en vævestol igang til 40 til 50 rdl. Der er intet, der tyder på, at Frentzel kom igang med hårdugen.

Frédéric de Coninck nævner i sit brev fra den 30/7 1773, at hårdug ikke er noget, der bliver brugt meget - kun til møbler af engelsk facon. Disse engelsk inspirerede møbler var man på det tidspunkt ikke særligt interesseret i i Danmark, men knap 10 år senere begynder møbler af engelsk facon at have stor interesse, og hårdugen må man da importere, da der ikke er noget at få i landet. Landhusholdningsselskabet forsøger at råde bod på det

ved at indbyde til præmieæskning. Det bliver gjort i årene fra 1791 til 1801 - men ingen deltager:

»Hesthaarsbetræk.

Da Stole-Betræk af Hesthaar har fundet Smag her i Rigerne, og ere baade smukke og stærke; synes ikke vanskelige at væve; men ere hidindtil indførte fra fremmede Steder; saa, for at forhindre, eller i det mindste formindske, Indførselen af andre Slags Betræk, udsætter Selskabet sin første Sølv Medaille eller 20 Rdl. for den største Mængde Stole-Betræk af Heste Haar, beviisligen forfærdiget her i Rigerne, hvilken Premie Selskabet dog efter Mængden og Qvaliteten af Varerne efter Omstændighederne vil forhøje. Præmien æskes inden Aarets Udgang«.17

Først i 1808 er der en hårdugsfabrik i København, etableret af Peter Meyer.18

Frentzel fortsætter med problemerne med at få fabrikken til at give familien et levebrød - og da C.C. Pflueg i 1776 overtager Christian Liebes væveredskaber, anbefaler Kommercekollegiet Pflueg at antage Frentzel som mester.

Tøjfabrikken på Ulrikkenborg i Lyngby

Christian Liebes fabrik var den betydeligste, mens den var i drift, og da Liebe måtte lukke, blev der en mærkbar mangel på finere tøjmagervarer. Derfor er Kommercekollegiet på jagt efter en afløser til Liebes fabrik. Man havde anbefalet Christian Liebe selv at se sig om efter en afløser.

Major C.C. Pflueg havde på det tidspunkt med stort held oparbejdet en velfungerende lærredsfabrikation ved Christians Plejehus. Her blev soldaterenker, gamle soldater og børn af soldater sat i arbejde med at spinde og væve, samtidig med at han forsøgte at udbrede kendskabet til den fabriksmæssige måde at spinde på. I den henseende havde han haft stort held med, i samarbejde med en kræmmerenke Anna Maria Rasch, at anlægge et spinderi i Aalborg. Der blev fra lærredsfabrikken sendt heglet hør over til »Madam Rasch«, som så leverede den spundne hør tilbage.

Liebe kunne se, at lærredsfabrikationen foregik med stor præcision. Han henvendte sig derfor flere gange i Christians Plejehus for at få Pflueg gjort interesseret i at anlægge en tøjfabrik i forbindelse med lærredsfabrikationen.¹⁹ Pflueg er efterhånden interesseret, men bliver klar over, at det ikke er nogen god ide at anlægge en tøjmagerfabrik sammen med lærredsfabrikken - også fordi han er interesseret i at have en sådan fabrik som sin egen.

Spindingen har Pfluegs store interesse, derfor er hans tanke, at en sådan fabrik skal ligge i provinsen, hvor man ved at anlægge spinderi kunne få sat den fattige befolkning igang med et arbejde. I første omgang var det Pfluegs tanke at anlægge fabrikken i Nykøbing på Falster med 6 væve og derefter, så hurtigt som muligt, en fabrik i Odense, så han på den måde fik spredt sit spinderi.²⁰ At Pflueg ikke ønsker, fabrikken skal være i København, begrunder han med, at priserne her vil være alt for høje. Efterhånden som planerne skrider frem, finder Pflueg ud af, at det ikke vil være tilrådeligt at anlægge den første fabrik for langt væk, da hans nærværelse kræves daglig både ved Christians Plejehus og ved en nyanlagt tøjfabrik, så valget af placeringen kommer efterhånden til at stå mellem Gentofte og Lyngby. Lyngby går af med sejren, angiveligt fordi hans bror, major Fred. Andreas Pflueg, satte den gård til salg, han i 1771 havde købt ved Ulrikkenborg i Lyngby.²¹ Den egner sig efter C.C. Pfluegs udsagn fortrinligt til en fabrik af denne art. C.C. Pflueg får et rentefrit lån på 6000 rdl. fra Kommercekollegiet. Pengene bliver udbetalt i tre omgange.

Liebes inventar finder Pflueg meget righoldigt, og han mener, at kollegiet måtte kunne købe det af Liebe for 200 rdl., for så må Liebes trang være nogenlunde afhjulpet. Der er 17 væve, skærramme, to doublermøller og en masse gode og brugbare redskaber. Liebe har i tidens løb bekostet 4000 rdl. på disse ting. Liebe vil have 1000 rdl. for sit inventar, derfor sender Kommercekollegiet Carsten Anker og Reiersen fra fabrikskommissionen sammen med kyndige tøjmagere hen for at vurdere redskaberne.²² Man enedes til sidst om, at Pflueg skulle betale 610 rdl. Beløbet blev ikke bevilget ekstra.

Pflueg går straks med ildhu i gang med at indrette den indkøbte gård, hvor der bliver bygget ekstra længer til fabrikken. I første

Farveri fra ca. 1860 før anilinfarvernes tid. Over kedlerne er træbomme, hvor garnet ordnes. Fot. Købstadmuseet Den gamle By, hvor farveriet er opstillet.

omgang bliver der indrettet et kæmmeri, da selve væveriet ikke kan komme i gang, før der er garn til vævningen.

Vævene bliver så småt sat op, der bliver indrettet et farveri med kobberkedler for at kunne farve det spundne garn, der sættes også en presse op, men det man mangler allermest er »en calandre med messing cylinder«. En sådan står ubrugt hos Klopstock i Lyngby. Den tilhører staten, og den ønsker Pflueg at låne. Der er blevet sendt 300 pund kæmmet uld over til madam Rasch i Alborg. Den gode madam Rasch har lovet at oplære småpiger til at spinde kæmmet uld, noget man ikke kender på de kanter, hvilket da også bevirker, at der bliver ødelagt en hel del uld i begyndelsen.

Fabrikken, der har Frentzel som mester, får samtidig den glæde, at den første bestilling indløber. Det er agent Ebbesen fra Vestindien, der gerne vil have noget sribet kalemanke. Der er sendt 6 stykker på i alt 224 alen, fortæller Pflueg den 13/12 1776, nøjagtig 1/2 år efter at han fik privilegium på tøjmagerfabrikken.²³

I 1778 har Pflueg fået 8 væve i gang - og så meget garn at der vil

kunne holdes 12 vævestole i gang, men problemet er, at det er umuligt at få vævesvende, fordi de fleste er soldater. Herudover er de ikke meget for at tage til Lyngby, hvor det heller ikke er let at få kost og logi, når man er ugift. Fødevarerne er også meget dyrere her end i København. Pfluegs plan er derfor at antage en del læredrenge. Der er allerede antaget 4 lærlinge - som sammen med nogle andre arbejdere har fået kost og logi på gården.²⁴ Pflueg kan også fortælle, hvor belastende det er for en fabrik, når den pludselig må undvære 8 a 10 arbejdere i 4-5 uger til militærtjeneste, det hele går næsten i stå.

C.C. Pflueg - der jo ikke før har arbejdet med tøjmageriet - kan nu se, hvilke problemer faget har at slås med. Han fremlægger i de følgende år disse problemer for Kommercekollegiet. En af de første ting Pflueg påpeger, er de problemer, der opstår, når stoffet er færdigt fra væven. - Stoffet har måske siddet på væven og taget sig smukt ud, farvningen har været vellykket, men de former for presser, der er til rådighed, svier måske stoffet eller giver presselus. I begge tilfælde er stoffet ødelagt. Pflueg, der anses for lidt af et mekanisk geni, tilbyder mod pengehjælp at fremstille apparater, der er egnet til efterbehandling af tøjmagerstoffer. Dette er der ingen reaktion på. Der er mange hænder, der skal i gang. 300 mennesker, fortæller Pflueg, har været med til at spinde 3000 pund raskmagergarn. De 800 pund var så fint, at det var spundet i strenge fra 45 til 79.

I midten af december 1778 kan sekretær Carsten Anker fortælle kollegiet, hvor godt det går med Pfluegs fabrik i Lyngby. Der er 13 væve igang - de 2 var stoffet lige blevet skåret af. Anker beretter om karde/kæmmeriet, dobbelleermøllerne, farveriet, tørrekammer, den store arbejdsstue, samt lagrene til uld og garn. Anker fortæller, at der bliver vævet camelot, chalong, rash, kalemanke, estof, ulden damask, tamis.... I det hele taget synes fabrikken at falde i god jord, for som Anker skriver, den er ved at nå sit mål med 14 væve. Carsten Anker vil ikke undlade at give Pflueg den ros, han fortjener for den orden, der hersker på fabrikken, men han kan ikke lade være med at undre sig over, hvordan det kan betale sig at få bragt uld til Lyngby, hvor det sorteres, vaskes og kæmmes, dernæst sende det til Jylland for at få det spundet, få det spundne garn sendt til København og derfra ud til fabrikken,

hvorfra det vævede stof sendes tilbage til København for at efterbehandles, halles og sælges. Desuden må Anker påpege, at de mønstrede plydser, det var pålagt Pflueg at væve, ikke var kommet i gang endnu. Pflueg forsvarede sig med, at det var et stof, der er meget omkostningskrævende at væve.²⁵

Det er dog ikke kun Carsten Anker, der kan undre sig over forholdene omkring en fabrik, forhold, der er meget omkostningsforøgende. Pflueg selv finder det meget for dyrt at skulle smide den frasorterede uld bort, som en tøjmaker ikke må bruge, fordi den kun må bruges til varer, der skal valkes. Disse stoffer må kun en dugmager væve. Der er kun den mulighed at transportere det til København og sælge det med tab eller som sagt at kassere det.

Pflueg ansøger derfor Kommercekollegiet om privilegium til at væve klæde og baj af den tiloversblevne uld fra tøjfabrikken. Dette privilegium bliver bevilget den 4. januar 1779 på betingelse af, at denne fabrikation ikke skader den vigtige produktion af tøjmagervarer. Selvom dette privilegium giver mulighed for at udnytte materialerne fuldt ud og samtidig at kunne tilbyde flere varemuligheder, får det ikke nogen mærkbar forbedrende indflydelse.

Som ved efterbehandlingen af tøjmagervarerne, er der også problemer med efterbehandlingen af dugmagervarerne. Stampemøllerne blev drevet af vand-, vind- eller hestemøller. Ved Mølleåen havde man problemer med vandkraften. Den teknisk interesserede Pflueg går derfor igang med at finde ud af, om der skulle være andre muligheder for at drive en stampemølle. Der bliver lavet en model, som fremvises på Ulrikkenborg. Pflueg skriver om stampemøllen i Rahbeks Minerva. Ifølge brandtaksationer bliver stampemøllen opført i Dyrehaven.

Den fremgang, der tilsyneladende var i begyndelsen af fabrikkens drift, kan ikke holde, og det begynder at gå rask tilbage. Pflueg truer med at lukke, hvis han ikke får økonomisk støtte, hvad man ikke er interesseret i at give ham. Pflueg indskrænker, i 1780 må han afskedige sin mester og farver på fabrikken gennem 4 1/2 år: Christopher Frentzel. C.C. Pflueg fortsætter til 1784.

Christopher Frentzels sidste år

Christopher Frentzel, der på grund af retssagen var syg og nedbrudt, havde kunnet klare tilværelsen alligevel, om han havde

fået mulighed for at fortsætte i tøjmaker- og farverfaget, som han var så suveræn til - og holdt så meget af. Hans skudsmål i samtiden er, at han er en endog overordentlig dygtig håndværker; man konstaterer disse faktiske forhold i Kommercekollegiet - og spiser ham af med lidt almisser i ny og næ.

Frentzel prøver at få sin tilværelse op at stå endnu engang. Flere »Fabrikører«, som kender hans arbejder, er interesserede i at ansætte ham, »hvis han har en Vævestoel«. I 1781 modtager Kommercekollegiet nogle væveprøver fra ham, vævet på fri hånd i mangel af en væv - en ganske fin præstation. Kalkberner vil give Frentzel arbejde, men kollegiet afslår en ansøgning om kaution på 100 rdl. for en vævestol. Kort efter ansøger han igen kollegiet om denne kaution for, hvad han »maatte blive betroet ved Wasserfalls Fabrik« - samtidig spørger han kollegiet, om man vil forunde ham en nådegave af 6 rdl. til betaling af husleje.

Endnu engang samme år gentager Frentzel sin anmodning om kaution og hjælp til husleje. Kommercekollegiet udbetaler ham 5 rdl. af fattigbøssen - og Christopher Frentzel må dele skæbne med så mange andre fremragende håndværkere, der tilbød deres kunst, deres kunnen, men, forfulgt af uheld, ikke havde mulighed for at klare tilværelsen økonomisk, og næsten som et særkende for dygtige håndværkere levede også Christopher Frentzel helt for sit håndværk - uden at være i besiddelse af den nødvendige økonomiske sans.

Men ihærdigheden varer ved. Frentzel fortæller, at han er blevet brødløs efter afskedigelsen fra Pfluegs fabrik i Lyngby, men at han, »hvis han har en Stoel at arbejde paa, vil gjøre Prøver paa et Klæde for Mænd - og en Prøve for Fruentimmer til Skørter. Sorter, der endnu ey her ere gjorte af nogen Fabricand«. En måned senere er forslaget »en Sort Klæde som ey tilforn af nogen her i Landet blevet forarbejdet...«. - Fire rigsdaler af fattigkassen var det eneste resultat af alle anstrengelserne.

Der ligger naturligvis en personlig fortvivlelse over at være brødløs i Frentzels mange ansøgninger, men de rummer tillige en sandhed af samfundsøkonomiske dimensioner, når han tilføjer, at hans prøver og forslag ikke tidligere er forfærdiget her i landet. Vi er i en tid, hvor adskillige produkter må importeres. Danmark mangler dygtige håndværkere af næsten ethvert fag - og »import-

terer« dem, som også Frentzel i sin tid blev importeret. Det kan være, at Kommercekollegiet var træt af Frentzel og hans »iltre sind« - men det er nok ikke hele forklaringen. Historien rummer mange eksempler på, at man overså den ekspertise, der lå lige for.

September 1781: »Christopher Frentzel, som paa frie Haand har forarbejdet nogle medfølgende Prøver af spættet Klæde, og saavel med Guld-Huuset som af Fabrikør Kalkberner er bleven lovet at sættes i Arbeids Drift til deslige Klædningers Fabrikation...«. Der udbetales nogle rigsdaler af fattigbøssen.

Kommercekollegiet, Journal 521 S/ 334, juli 1782: »Major Pflueg melder at Tøjmagermester Christopher Frentzel ved Døden er afgangen, og at hans Enke er saa yderlig fattig, at hun intet har at begrave manden for..«

Den sidste udbetaling: 10 rigsdaler. Af fattigbøssen

NOTER OG HENVISNINGER

KSA= Københavns stadsarkiv

RA= Rigsarkivet

Kom.kol.= Kommercekollegiet i RA

1. Tøjmagerlauget nr. 3, Mesterbog 1741 - 70, KSA
2. Den flg. skildring af begivenhederne 1761-68 hviler hovedsagelig på Rådstuerettens domssag 20/1 1768. Især s. 65ff i protokollen, som er bilag til sagen, og findes i Københavns Magistrats arkiv 1275-1805, Domssager jan.-juli 1768. Arkivnr. MB 72 i KSA.
3. *Bro Jørgensen*: Industriens historie i Danmark 1730-1820, udg. 1943/1979
4. Koncept som indlæg i Sjællandske Tegnelser 1703 nr. 341, »særlig opsiget vakte en lille pose med en slags tørre orme fra Indien, kaldet Cochenille beregnet til det fineste Skarlagen Farve«, RA
5. Kom.kol., Tyske Sekretariat 377, 1735-71, ekstrakt over de tilkommende Fonde destinerede og assignerede Penge, RA
6. Ekstraskatten 1762, RA
7. Tøjmagerlauget nr. 8, Drengeprotokol, KSA
8. Kom.kol., Danske Sekretariat, journalsager C 588 (291-408), RA
9. Den skotske talhaspes omkreds er 86 tommer og den danske er 4 alen i omkreds, Kommercekollegiet, journalsager 624 (851-973), RA
10. Kom.kol., Diverse 1734-1771, 393 Sager vedkommende Linnedmanufakturerne (1736), RA. Se også Adresseavisen nr. 94 og 95 1760, Universitetsbiblioteket
11. Kom.kol., journalsager 624 1780 (851-973), RA
12. Joh. Bechmann, Anvisninger til Technologie, 1798
13. Kom.kol., Danske Sekretariat, journalsager C 558 (291-408), RA
14. Kom.kol., Diverse 396, Sager vedkommende tøjmagere og tøjmanufakturere, RA
15. Kom.kol., Danske Sekretariat, journalsager 551, RA
16. Kom.kol., journalsager 552, RA

17. Landhuusholdningsselskabets skrifter, Det kgl. bibl.
18. Kom.kol., Danske Sekretariat, journalsager 1807 og 1808
19. Kom.kol., Danske Sekretariat, journalsager D 563 (371-445), RA
20. Kom.kol., Danske Sekretariat, journalsager D 564 (446-532), RA
21. Lyngby Sogn i fortid og i nutid, Eiler Nystrøm, Kbh. 1934
22. Se note 20
23. Kom.kol., Danske Sekretariat, journalsager G 584 (786-911), RA
24. Kom.kol., Danske Sekretariat, journalsager K 601 (476-597), RA
25. Kom.kol., Danske Sekretariat, journalsager M 607, RA

Den norske maler J.C. Dahl og Peter v. Scholten Historien om et hus, mange mennesker og to malerier fra Østerbro i København 1813

Af Jan Buchter

På Frederiksborg slot i Hillerød hænger to malerier udført af den norske maler J.C. Dahl. Billederne er malet omkring 1813, det ene viser udsigten over Østerbrogade og Sortedamssøen, det andet Øresund set fra Østerbro, der dengang var en landlig forstad uden for Københavns volde. I forbindelse med en lokalhistorisk undersøgelse af bebyggelsen på Østerbro fik jeg for nogle år siden brug for sikre oplysninger om de to malerier. Det viste sig da, at billederne havde en hidtil ukendt historie, som her skal fortælles.

De to malerier

Det billede, der er bedst kendt, har titlen "Udsigt fra det Tuteinske Landsted på Østerbro". I forgrunden ses Østerbrogade og bag denne søerne. Frederik VI og hans stab rider ind mod byen. I baggrunden til venstre ses byens volde og silhuetten af Rosenborg, Rundetårn samt Frue Kirke og St. Petri Kirke. Midt for ses i det fjerne Frederiksberg slot og til højre Blegdamskvarteret ved Sortedamssøens nordside.¹

På billedet er horisonten placeret lavt, således at himlen er meget dominerende. Det er sommer, en frisk østenvind driver de grå regnskyer væk fra byen. Det lysner over København, og det skarpe sollys falder på kongen og hans hvide hest. Billedet er ret stort, 151 cm højt og 216 cm bredt. Det er signeret i nederste venstre hjørne på skurets bræddevæg: Dahl 1813.²

Det andet billede er ikke særligt kendt. Det hænger i museets magasin, og titlen er "Udsigt fra det Tuteinske Landsted på Østerbro mod Sundet". I forgrunden ses en stor have skærmet af et højt plankeværk. I haven er der mange frugttræer og blomsterbede med skyggefulde gange, her færdes flere forskellige perso-

J.C.Dahls maleri 1813 hidtil fejlagtigt kaldt "Udsigten fra det Tuteinske landsted på Østerbro" mod Sortedamssøen. I forgrunden Frederik VI med stab. Frederiksborgmuseet.

ner. Længere borte ligger Øresund med fortet Trekroner. Til højre ses Kastellet's volde og indløbet til havnen. På sundet er der talrige sejlskibe, Sveriges kyst skimtes i det fjerne. I billedets venstre side ses en dam, bag denne er der tæt træbevoksning.

Som på det første billede er horisonten placeret lavt. Det er en tidlig sommermorgen, solen står stadig lavt, dens stråler bryder dramatisk gennem de mørke skymasser, som blæsten er ved at drive bort. Billedet har omtrent de samme mål som det foregående, men det er ikke signeret.³

Begge billeder blev skænket til Frederiksborgmuseet i 1913 af godsejer F. Tutein, Gurrehus ved Helsingør. Den tidligste omtale af billederne er fundet i W. Møllerups "Danmarks gamle Hovedstad" fra 1912 s. 44, hvor det første billede er gengivet med oplysning om, at det tilhører godsejer Tutein, og er "taget fra Tuteins lyststed på Østerbrogade". Der foreligger ingen yderligere oplysninger om billedernes historie, før de kom til museet på Frede-

J.C.Dahls maleri 1813 hidtil fejlagtigt kaldt "Udsigten fra det Tuteinske landsted på Østerbro" mod Øresund. Frederiksborgmuseet.

riksborg. I Frederiksborgmuseets billedregistratur anføres om begge billeder, at motivet er udsigten fra det tuteinske landsted på Østerbro, og at de er en gave fra godsejer Tutein, Gurrehus.⁴

Maleren J.C. Dahl

Den kunstner, der har malet de to billeder, er nordmanden Johan Christian Dahl (1788-1857)⁵. Han viste tidligt anlæg for tegning, og som 23-årig kom han til København, hvor han blev elev på Kunstakademiet. Dahl blev hurtigt kendt som en dygtig landskabsmaler, hans billeder blev godt betalt, kunderne var kongehuset og landets overklasse. Efter syv års ophold i København forlod Dahl i 1818 Danmark for at tage på studietur til udlandet. Få år senere tog han fast ophold i Dresden, hvor han blev professor i 1824. Selv om Dahl senere fik tilbudt et professorat ved akademiet i København, valgte han at blive i Dresden.

Dahl var den første norske maler, der blev internationalt kendt.

Han fik stor betydning for dansk kunst, bl.a. fordi hans billeder fra tiden i Danmark danner bindeled mellem det 18. og 19. århundredes danske landskabsmaleri. Herudover fik Dahls kunst betydning for de yngre danske malere, som hos ham fandt inspiration og støtte til at arbejde med de nye romantiske strømninger, der brød med den herskende rationalisme.⁶

Hvor på Østerbro er billederne malet?

De huse der lå langs Østerbrogade i 1813, er for længst revet ned, men gadens forløb og søernes form er stort set uændret. På grundlag af gamle kort og grundenes matrikelnumre er det muligt at se, hvor de enkelte bygninger har ligget. Dette gælder også grosserer Tuteins lystejeendom Rosendal, hvorfra Dahls to billeder skulle være malet.

Storkøbmand Johann Friederich Tutein (1757-1853) ejede fra 1802 og til sin død lystejeendommen Rosendal på Østerbro (matr.nr. UK 109). Rosendals udseende kendes bl.a. fra C. Købkes maleri "Parti af Østerbro i morgenbelysning", fra 1836.⁷ Rosendals hovedbygning lå skråt over for det nordøstlige hjørne af Sortedamssøen nærmest Trianglen. Her ligger nu Østerbrogade nr. 60, på hjørnet af Slagelsegade. Navnet Rosendal er bevaret og står over den nuværende ejendoms gadedør. Udsigten fra nr. 60, over Østerbrogade og Sortedamssøen, stemmer ikke med Dahls billede. Men står vi ved søens andet hjørne, det der ligger nærmest Lille Triangel, så passer udsigten med maleriet.

På Dahls andet billede, det der viser udsigten over Sundet, ses i forgrunden en stor have med fem personer, to mænd, en ung kvinde og to mindre børn. Hvis vi forudsætter, at det er havens ejer, som har ladet billedet male, hvad ville så være mere naturligt end at få familiens medlemmer afbildet? Portrætlighed kan der ikke blive tale om på grund af figureernes ringe størrelse,⁸ men køn og omtrentlig alder kan godt "aflæses". Ved efterprøvning af denne antagelse viser det sig, at de fem personer i haven slet ikke stemmer med J.F. Tuteins familie 1813. Han var da 56 år, hustruen Regine 47 og den yngste af deres fem børn 16 år.⁹

Maleren Lorenz Frølich (1820-1908) var barnebarn af J.F. Tutein. Frølich har i sine erindringer skildret bedsteforældrenes to boliger, landstedet Rosendal om sommeren og ejendommen i Vim-

Ejendommen Søholt på Østerbro ved Sortedamssøen. Bemærk altanen i tagetagen, en tilsvarende altan fandtes på bagsiden af huset. Fra altanerne kan J. C. Dahl have malet sine to Østerbrobilleder. Maleri ca. 1820, signeret A. P. Gentofte kommune, Øregaard Museum.

melskafte inde i byen om vinteren. Den kunstneriske udsmykning er detaljeret beskrevet, men der er ingen omtale af malerier svarende til Dahls udsigt over Østerbro.¹⁰ Det har heller ikke været muligt at finde andre sikre oplysninger, der kan forbinde de to billeder med J.F. Tutein eller ejendommen Rosendal.

Flere forhold tyder på, at billederne ikke er malet på Tuteins Rosendal, men hvor da og for hvem?

Dahls gengivelse af udsigten over Sortedamssøen og det skrå kig over på Sortedams Dosseringen viser, at billedet må være set fra et punkt omtrent der, hvor det nu nedlagte Østerbro Apotek lå på Østerbrogade nr. 48. Stykket herfra til hjørnet af Classensgade og et godt stykke ned ad denne, var i begyndelsen af 1800-tallet en stor grund, som fra 1806 havde matr.nr. 107 i Udenbys Klædebo kvarter. Her lå et stort palæliggende hus ved navn Søholt, senere

Forstørret udsnit af kort over Østerbro 1805. Ejendommen Søholt er markeret med udsigt over haven mod Øresund som vist på det tilsvarende maleri af J.C. Dahl. Kort udarbejdet af Alexander Diogenes. Københavns Bymuseum.

blot kaldet Det hvide Hus. Hovedbygningen lå på det sted, der i dag er Østerbrogade 44 og 46, mens apoteket lå på den del af den oprindelige grund, hvor der var stald og vognremise, og som blev frastykket 1879.

Omkring 1813, da Dahl malede sine billeder, var Søholt et anseeligt hus. Facaden vendte mod Østerbrogade, huset havde høj kælder, to fulde etager og et højt mansardtag tækket med sortglaserede tagsten. I tagetagen var der to store kviste og derover altaner. Den ene altan vendte mod Sortedamssøen, og den anden, på den modsatte side af huset, havde udsigt over den store have og Øresund. Altanernes højde over jorden var ca. 10 m., så vidt det kan beregnes ud fra samtidige vurderinger af huset.¹¹ Altanernes højde stemmer med perspektivet i Dahls billeder,¹² der begge viser udsigten fra et punkt, der er højt placeret.

At de to malerier viser udsigten fra Søholt ses desuden ved sammenligning med Alexander Diogenes' kort fra 1805 over "Oster Vorstadt"¹³. Kortet er meget detaljeret, Søholts have med den lange midtergang og tværgangene mellem blomsterbede og frugttræer er vist. For enden af haven ligger naboens hus, og til venstre ligger dammen¹⁴ i professor Nachtigals have. Ved dammens bred ses det særprægede drivhus i Tuteins have, præcis som vist på Dahls billede, det med udsigten over Øresund.

Hvem var det da, der ejede Søholt, og som kunne være interesseret i at få malet disse billeder?

Søholts ejere

Søholt var bygget i sidste halvdel af 1700-tallet som lystejeendom for etatsråd Niels de Hofman. Hvornår ejendommen har fået navnet Søholt vides ikke, men ejeren 1778-1812, grosserer Lars Larsen, havde et skib af samme navn, formodentlig opkaldt efter rederens landsted. Navnet gik i glemmebogen, da snedkermester J.F. Granberg i 1825 købte huset og anvendte det til udlejning. Skuespillerinden Julie Sødring boede her i 1830-erne som ung. Hun omtaler i sine memoirer kun huset som "Det Hvide Hus". Derimod kalder Lucie Elise Fich (født Hertz) i sine erindringer huset for Søholtegård. Hendes bedsteforældre (Boye) havde stedet 1814-25.¹⁵

Af et gaderegister i Stadsarkivet til Vejviseren for 1813 fremgår

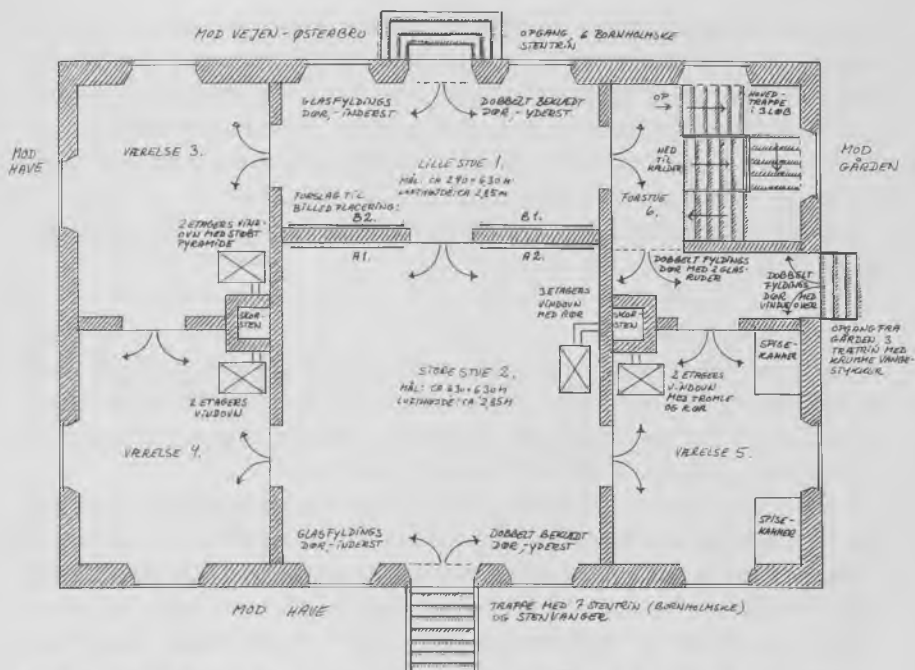
det, at der ikke er anført nogen med adressen Østerbro nr. 107, men i registret for 1816-1817 anføres det, at stedet ejes af justitsrådinde B.C. Boye.¹⁶ Birgitte Cathrine Boye (1742-1824) havde arvet Søholt efter sin anden mand, toldskriver og justitsråd Hans Boye (1745-1815).¹⁷ Den 4. januar 1813, dagen før loven om nyordning af landets pengesager kom, solgte Hans Boye sin ejendom, som han havde haft siden 1785, i Amaliegade 147 for 85.000 rdl. til Meyer og Henriques, der i øvrigt samme dag videresolgte den til islandsk købmand Westy Petræus for 120.000 rdl. I skatteansættelser, hvor Boye er ansat til 4000 rbd. i 1813 og 2300 rbd. i 1814, er hans adresse Amaliegade 147.¹⁸ Han købte Søholt i september 1814 og døde 8. juni 1815.

Birgitte Boye var kendt af samtiden som forfatterinde til en lang række salmer, hvoraf der i dag kun er medtaget en i den nuværende salmebog. 1813 havde Birgitte Boye 2 voksne børn, der begge var gifte. Herudover havde Birgitte Boye en adoptivdatter Dorthea (Thea) Boye (ca. 1790-1823) gift 1811 med lærer Jacob Dampe (1790-1867). Dampe sad senere fængslet en lang række år på Christiansø på grund af politisk agitation.

Hvis Birgitte Boye eller hendes mand havde ladet billederne male omkring 1813, ville det være naturligt, om de to gamle var blevet afbildet i haven, men det er de ikke. De fem personer på billedet passer heller ikke med Boyes nærmeste familie - hvem havde da Søholt før Hans Boye overtog det?

En hurtig måde at finde frem til, hvem der var ejer af Søholt i 1812, er fortegnelsen over ildstedskatten, der i kopi står fremme på Stadsarkivet. Af denne fremgår det, at nr. 107 på Østerbro tilhørte bankkommissær Lassen. Ejerens korrekte navn var Lars Larsen (1737-1817), som ikke må forveksles med den noget yngre skibsbygger Lars Larsen, der senere lagde navn til Larsens Plads. Bankkommissær Lars Larsen var tømmerhandler og grosserer, samt en af Københavns største skibsredere.¹⁹ Herudover var han direktør i den Danske og Norske Species Bank. Han boede inde i Nyhavn (nuværende nr. 63), hvorfra han drev sin virksomhed. Søholt ude på Østerbro var landsted til sommerbrug.

I 1813 var Lars Larsen enkemand, hans hustru Charlotte Frederica Drewsen var død allerede i 1799. I 1796 var Lars Larsens ene-

Forfatterens forslag til placeringen af J.C.Dahls to malerier i Søholt i 1813. Kilde, se note 45.

ste barn, datteren Johanne Margrethe (1777-1829), blevet gift med den unge grosserer Johannes Søbøtker (1777-1854).²⁰ Søbøtker huskes i dag som bygherre af landstedet Øregård i Hellerup (opført 1806), senere blev han guvernør for St. Thomas.

I 1806 malede C.W. Eckersberg ægteparret Søbøtkers 4 børn, hvoraf den ældste var 8 år. 1813 var børneflokken vokset til 7, så det kan næppe være Lars Larsen og hans familie, der er gengivet på Dahls billede - en ordentlig bedstefar havde sørget for at få alle sine børnebørn med på maleriet.

Hermed kunne ideen om en synlig forbindelse mellem ejeren af Søholt og staffagefigurerne på maleriet være opgivet, men sådan gik det ikke.

I forbindelse med udredningen af Søholts historie havde jeg brug for at vide, hvornår Lars Larsen solgte ejendommen. Af real-

registeret for Udenbys Klædebo kvarter fremgår det, at salget skete i 1813. Men den nye ejer var ikke Hans Boye, som jeg havde troet. Køberen var kammerjunker Peter Carl Friderich v. Scholten, der den 26. juni 1813 fik tilskødet matr.nr. 107. Hans ejertid blev kort, for allerede året efter overtog justitsråd og toldskriver Hans Boye ejendommen ved skøde af 5. september 1814.

Hvem var denne Scholten, og var det til ham, Dahl malede de to store billeder?

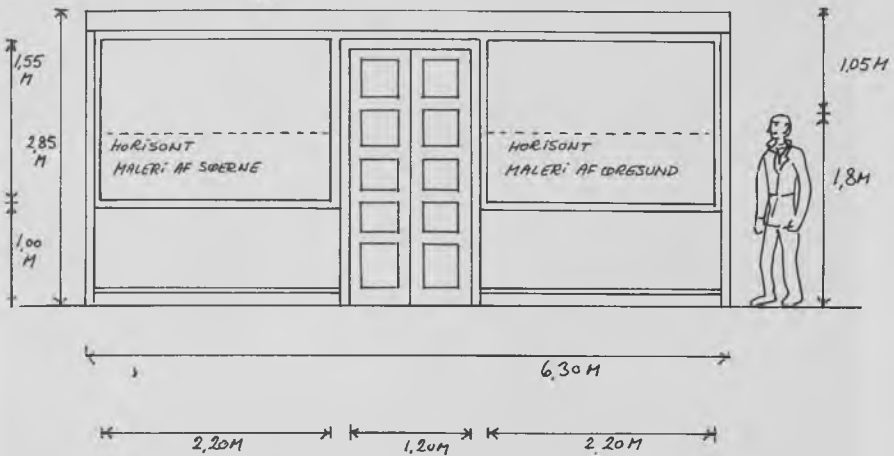
Peter von Scholten

Peter Carl Friderich v. Scholten (1784-1854) var fra 1835 til 1848 generalguvernør over de Vestindiske Øer. Scholten huskes i dag som den, der under negrenes opstand i 1848 proklamerede, at slaveriet var ophævet med øjeblikkelig virkning.²¹

I 1813 var Peter v. Scholten 29 år. Han var oprindeligt uddannet på Landkadetakademiet og gjorde derefter tjeneste ved den vestindiske hærstyrke. Ved englændernes besættelse af dansk Vestindien 1807 blev han ført til England som krigsfange, men året efter blev han frigivet og kom til Danmark. Kort efter blev han udnævnt til sekondløjtnant a la suite i det sjællandske Jægerkorps, hvor hans farbror var major. 1810 giftede den 26-årige Scholten sig med den lidt yngre Anne Elisabeth Thortsen (fig 13). Peter v. Scholten blev kammerjunker i 1812, og året efter, den 24. april 1813, blev han stabskaptajn. Den 28. januar 1814 tog han sin afsked fra militæret for dagen efter at blive udnævnt til vejermester på St. Thomas.

Hverken Scholten eller hans hustru havde familieformue. Scholtens ordinære gage måtte derfor suppleres på anden vis for at skabe en passende ramme om deres selskabsliv, som må have kostet mange penge. Det fremgår indirekte af breve fra Scholten til broderen Emil. I 1816 skriver han om, "hvad jeg har udrettet i disse år uden at have bispist og bedrukket en hoben mennesker, der dog ikke gav mine børn et stykke brød", og derefter lover han at tage skeen i en anden hånd. I et senere brev fra 1818 forsikrer han også, at han er blevet ked af de mange spise- og drikkevenner og nu fører et ordentligt liv.²² Hvordan kunne det gå til, at en ung kaptajn uden stor familieformue kunne få råd til at købe Søholt?

FORSLAG TIL HVORLEDES DAHLS TO MALERIER KAN HAVE HÆNGT PÅ VÆGGEN MELLEML DEN LILLE OG STORE STUE PÅ 1' ETAGE I "SØHOLT" PÅ ØSTERBRO.

Forfatterens forslag til indretningen af 1.sal i Søholt 1813. Kilde, se note 45.

Det var ingen almindelig kaptajn, der i 1813 købte bankdirektør Lars Larsens landsted på Østerbro.²³ Peter v. Scholten havde, formodentlig via sin broder Emil, fået forbindelse med Frederik den VI's almægtige generaladjutant Frantz Christopher v. Bülow (1769-1844). I 1813 blev Peter v. Scholten adjutant for Bülow. Samtidig blev Scholten medlem af "de røde fjer", tilnavnet for generaladjutantstaben, der i krigsårene 1807-14 udgjorde den nærmeste kreds omkring Frederik den VI. Gennem Bülow fik Scholten personlig kontakt til kongen, og det må være denne, der har hjulpet Scholten med penge til købet af Søholt. En af de måder, hvorpå kongen hjalp sit officerskorps, var, at officererne i rigt mål fik suppleret den beskedne løn med handelslicenser. Premierløjtnant Peter v. Scholten fik således i juni 1812 tilladelse til at udføre et parti tobak og bortsælge samme. Det kan være fortjeneren fra dette salg, der har givet Scholten mulighed for at købe Søholt.²⁴

I virkeligheden havde Scholten allerede fået skøde på Søholt

Den unge kvinde og de to små børn i haven bag Søholt. Udsnit af J.C.Dahls maleri 1813. Frederiksborgmuseet.

ved købekontrakt af 11. juli 1812. Skødet gjaldt dog kun selve huset. Grunden, som huset lå på, var fæstet af staden, den skulle samtidig frikøbes. Dette er formodentlig forklaringen på, at handelen først blev tinglyst 1813.

Straks efter købet af Søholt fik Scholten ejendommen vurderet til brandforsikring ved skrivelse af 14. juli 1812. Efter forskellige ombygninger fik han året efter foretaget en ny vurdering, denne lød på 22.000 rbd. På grund af de svingende kurser omkring statsbankerotten i 1813 er det vanskeligt at afgøre, hvor meget Scholtens ombygning har forøget ejendommens værdi.²⁵ Et er sikkert, det var ikke noget dårligt køb, han havde gjort. Scholten havde evne for at handle, og han vidste også, hvordan han skulle få tingene til at tage sig godt ud.²⁶ Desværre er der i litteraturen om Scholten ingen omtale af hans korte ophold på Østerbro. At Scholten har fået malet billederne til Søholt passer imidlertid godt med hans senere kendte sans for god arkitektur og kønne

De to mænd på bænken i haven bag Søholt. Udsnit af J.C.Dahls maleri 1813. Frederiksborg-museet.

møbler. Som Lawaetz skriver: "Scholten kunne ikke leve uden i smukke omgivelser inden døre".²⁷

Scholten havde også sans for gode portrætmalerier. I 1811 blev han og hustruen tegnet af C. Hornemann, der var hofminiaturemaler (pastel, Gavnø). 1814 blev Scholten malet af F.C. Grøger, Grøger havde i 1809 malet Fr. VI og i perioden 1812-16 udførte han en lang række billeder af medlemmerne af såvel det danske hof og adelen som af det københavnske borgerskab. Grøgers ven, miniaturemaleren Aldenrath, har også malet Scholten og dennes hustru (Gavnø). Desuden har Aldenrath malet følgende personer med tilknytning til Scholten: Generalinde Bülow, general Oxholm og frue samt kongen, fru Dannemand og deres børn.²⁸ Herudover ved vi at Scholten i 1830 købte et landskabsbillede, malet af Dahl. Det havde samme år været udstillet på Charlottenborg. Efter Scholtens død blev dette billede solgt på auktion til boghandler Lyngø for 50 rdl.²⁹

Frederik VI og hans stab passerer Sortedamssøen. Forrest kongen, derefter en general fra Generaladjutantstaben, en officer fra Generalkvartermesterstaben samt en officer fra Den kgl. Livgade til Hest. Bagest to kgl. stafetter. Udsnit af J.C.Dahls maleri 1813. Frederiksborgmuseet.

Personerne på billedet

Hvordan passer medlemmerne af Scholtens familie så med staffagefigurerne på Dahls maleri?

Hvis vi forudsætter, at billedet med udsigten over Sundet er malet i eftersommeren 1813,³⁰ så havde Scholtens familie på det tidspunkt følgende medlemmer:³¹ Hustruen "Lise" var 27 år gammel, det ældste af deres børn, datteren Elisabeth Cathrine, var lige fyldt to år, og den yngste Adelgunde Elise Marie var et halvt år. Peter v. Scholten selv var som tidligere anført 29 år. Disse fire personer passer pænt med maleriet, den unge kvinde med de to små børn og den unge mand til venstre på havebænken.³²

Men foruden disse er der også den høje noget ældre mand siddende til højre på bænken. Det kan ikke være Scholtens far eller svigerfar, de var begge døde før 1813. Det er derfor nærliggende

at antage, at det er Scholtens overordnede, generalmajor F.C. Bülow,³³ der da var 44 år. Bülow var, sammen med kongen, nøglefiguren i Scholtens liv.³⁴ Han var den, der havde gjort købet af Søholt muligt. Derfor må det være Bülow, der på maleriet har fået hæderspladsen ved siden af Scholten. At Scholten og Bülow, der begge var officerer, er civilklædte, ændrer intet ved denne opfattelse. Officererne havde indtil august 1812 haft forbud mod at bære civil påklædning, men dette var nu ændret, så officererne havde tilladelse til at optræde i civil påklædning uden for tjenesten for at spare uniformerne.³⁵

Med denne personsammensætning er der samtidig skabt en klar forbindelse til det andet billede, hvor Frederik den VI og hans stab er de centrale personer, sådan som de på det tidspunkt også var det for Scholten. Af rytternes uniformering fremgår det ganske vist, at Scholten ikke kan være gengivet i kongens følge. Forklaringen herpå er formodentlig, at billedet viser en virkelig hændelse, som Scholten ikke har deltaget i, eller at billedet er malet inden Scholten blev stabskaptajn 24. april 1813. Frederik VI var kendt for at være meget perrittengrynet, billedgengivelse af uniformsdetaljer skulle være i orden. Selv om Scholten havde kongens bevågenhed, ville det være katastrofalt at vise en opdigtet personsammensætning på maleriet.

Søholt sælges

Scholten havde kun Søholt i 2 år. Den 5. september 1814 fik justitsråd Hans Boye tinglæst skøde på ejendommen, købspris 18.888 rbd. sølvværdi eller 35.416 rd. i sedler. Scholten havde selv givet, hvad der efter omregningskursen ifølge forordningen af 5. januar 1813 svarer til 5747 rbd. for ejendommen, så der er ingen tvivl om, at han har gjort en god handel, selvom der skal fratrækkes udgifter til ombygning. Ejendommen må have taget sig godt ud i Scholtens ejertid, ellers havde han ikke fået en så høj pris ved salget. Da fru Boyes arvinger i 1825 solgte huset på auktion til snedkermester Granberg, fik de, til deres skuffelse, kun 6960 rbd.³⁶

Scholtens salg af ejendommen skyldtes, at han skulle forlade Danmark. Han havde fået stilling på De Vestindiske Øer, der lå

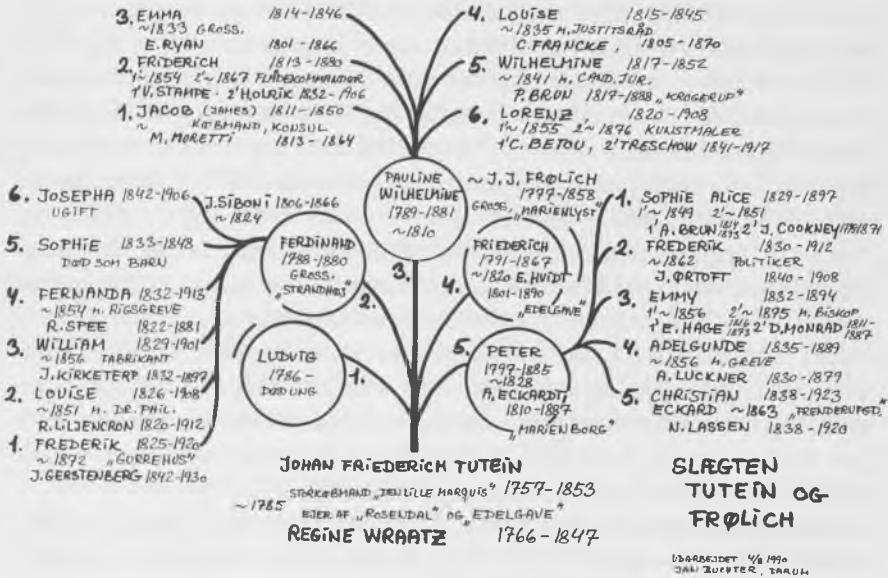
hans fremtid. Ved underskrivelsen af freden i Kiel den 14. januar havde Danmark måttet afgive Norge til Sverige. Det var en smertelig afslutning på 7 års krig, og befolkningen gav generalstaben hele skylden for Danmarks ulykke. Efter freden skulle hæren reduceres, så Scholten har sikkert set sin redning, da han, formodentlig ved Bülow's mellemkomst, fik embedet som kgl. måler og vejer på St. Thomas.³⁷ Derfor måtte det nyindrettede hus på Østerbro sælges. Beslutningen om at tage til Vestindien kan ikke have været planlagt i ret lang tid, for Scholten havde i efteråret 1813 fæstet et stykke jord ved Farimagsvej for 5 år til græsning af heste.³⁸

I skødet til Boye, der er dateret 15. august 1814, nævnes i beskrivelsen af ejendommen jernkakkellovne, havemøbler, haveredskaber, en gyng, rullegardiner m.m. Men der er ingen angivelse af, at der fulgte malerier med i købet.³⁹ Måske har Scholten overvejet at tage billederne med til Vestindien, men størrelsen (de er begge over 3 m²) og de usikre boligforhold derovre har sikkert talt imod. Siden Scholten købte billederne, var Dahl blevet bedre kendt, hvilket må have forøget billedernes værdi. Dahl deltog første gang på Charlottenborgudstillingen 1812 med to kopier af ældre mestre og debuterede 1813 som selvstændig landskabsmaler. Allerede fra 1812 "sælger han sine bymalerier for gode penge".⁴⁰ Det er derfor mest sandsynligt, at Scholten har solgt malerierne for at skaffe kontanter til rejsen.⁴¹

Hvis vi forudsætter, at de to billeder er bestilt til at hænge på Søholt, er det nærliggende, at de er blevet i huset. Billederne er pendanter, skabt til at skulle ses sammen i omgivelser, der passer til dem.

Billedernes videre skæbne

Da Hans Boye døde i 1815, overtog hans hustru Birgitte Boye boet som enearving uden nogen nærmere opgørelse.⁴² Men da Birgitte Boye døde 1824, blev der foretaget en detaljeret vurdering af alle effekter.⁴³ Af ialt 144 numre er der 20, der hver er vurderet til 10 rbd. eller mere. Nr 32 i opgørelsen er to store malerier i havesalen til ialt 20 rbd., den samme værdi som to krølhårsmadrasser blev vurderet til. Taksator har åbenbart ikke haft særlig forstand på kunst, for Dahl var ikke ukendt i København i denne

Slægten Tutein og Frølich. Udarbejdet af forfatteren 1990.

periode og havde jævnlig haft billeder med på den årlige forårsudstilling på Charlottenborg.⁴⁴ De to malerier er de eneste i hele boet.

Malerierne skulle sælges på auktion sammen med de øvrige effekter, men billederne blev tilbageholdt efter anmodning fra en grosserer Frølich. Skifteretten fik forelagt en skrivelse af 27. januar 1825 til Frølich⁴⁵ fra A.S. Ørsted, der havde boet tilleje hos fru Boye 1820-25.⁴⁶ I skrivelserne meddelte Ørsted, at afdøde fru Boye i en samtale med ham havde erklæret, at hun "vel hidtil havde stået i den tanke, at de tvende store landskabsmalerier, som havde været ophængt i stueetagen i hendes gaard (Østerbro no 107) lige fra den tid, hendes afdøde mand tilkøbte samme, vare tilbehør til ejendommen, og, som saadant, vare erhvervede af hendes mand tilligemed gaarden, men at hun, i følge Deres forsikring, ikke kunde have nogen tvivl om, at De virkelig havde en ældre adkomst til hine malerier, hvorfor hun blot udbad sig, at De vilde lade hende blive i uforstyrret besiddelse af forbemeldte malerier,

saa længe hun levede, mod at De efter hendes død, udtog dem, som Deres af hende erkjendte eiendom. Jeg erindre og at De efter herom at have modtaget skrivelse fra mig, har erklæret Dem tilfreds med fremførte hendes forslag, men om det var skriftlig eller mundtlig at De meddelte mig dette, mindes jeg ikke. Derimod er jeg overbevist om, at ingen umiddelbar omhandling betreffende oftmeldte malerier har fundet sted mellem Dem og fru Böie, da man på begge sider, ansaa videre former unødvendige, ligesom og fru Böie i almindelig havt ulyst til at afslutte noget i en juridisk form." Herefter fik Frølich billederne udleveret.

De "tvende store Landskabsmalerier" som Frølich fik udleveret, kan kun være Dahls billeder, som Frølich må have købt eller overtaget fra Scholten inden dennes afrejse til Vestindien. Frølich har formodentlig ikke selv haft plads til de store malerier, derfor er de indtil videre blevet hængende på Søholt.

Grosserer Johan Jacob Frølich (1777-1858) var gift med Pauline Wilhelmine Tutein (1789-1881) og fader til kunstmaleren Lorenz Frølich (1820-1908). Det var Lorenz Frølichs fætter Frederik Tutein, der senere skænkede malerierne til Frederiksborgmuseet. Det skete 1913, nøjagtig 100 år efter, at billederne var malet.

Grosserer Frølich og hans hustru var begge kunstinteresserede. Det lå til familien. Frølichs morbroder J.C. Spengler (1767-1839) var kgl. kunstkammerforvalter. Han medvirkede bl.a. ved indretningen af kunstmuseet i Dronningens Tværgade og Det kongelige Billedgalleri på Christiansborg. Spengler havde fra sit daglige arbejde et indgående kendskab til tidens unge kunstnere, heriblandt også Dahl.⁴⁷

Hvornår grosserer Frølich fik interesse for Dahls kunst vides ikke, men interessen sluttede ikke med de to billeder fra Østerbro. 1833 besøgte familien Frølich under en udenlandsrejse Dahl i Dresden. Frølich købte da et lille billede. Flere år senere, i 1844,⁴⁸ aflagde Dahl visit hos familien Frølich, der opholdt sig på landstedet Marienlyst på Strandvejen nord for København. Men om den berømte maler da fik lejlighed til at gense sin ungdoms to store malerier, det melder historien intet om.

Hvor Dahls malerier har hængt fra 1825 til 1913 vides ikke, men følgende muligheder er nærliggende:

Efter overtagelsen i 1825 kan billederne have hængt på Frølichs

nyerhvervede sommerbolig Marienlyst på Strandvejen. Da Frølich døde 1858 solgte hans enke Marienlyst. Billederne kan hun derefter have afhændet til sin broder Ferdinand Tutein (1788-1880). Han havde kort tid før solgt Rosendal og i stedet købt ejendommen Strandhøj ved Bellevue.⁴⁹ Herfra kan sønnen Frederik Tutein (1825-1920) senere have overført billederne til Gurrehus, som han købte 1880 og havde til 1911. Derefter blev billederne skænket til Frederiksborg Museet 1913.

En anden mulighed er, at Frølich ikke har haft plads til billederne og derfor har afhændet dem til sin svoger Friderich Tutein (1791-1867), der havde herregården Edelgave ved Ledøje. Friderich Tutein var gift, men havde ingen børn. Billederne kan efter hans død være kommet til nevøen Frederik Tutein, efter at denne havde købt og nyopført Gurrehus 1881.

Det er underligt at billederne har fået titlen "udsigt fra Tuteins landsted på Østerbro", når de i stedet viser udsigten fra Søholt. Måske er forklaringen, at giveren, den 88-årige Frederik Tutein, der solgte Gurrehus 1911, ikke selv har foretaget overdragelsen af billederne til Frederiksborg Museet.

I stedet har andre, der ikke kendte forhistorien, fortalt, at billederne var fra Østerbro, hvor familien Tutein i sin tid havde det kendte landsted Rosendal. Frederik Tutein må have vidst, at billederne ikke var fra hans bedsteforældres landsted, idet familien først solgte Rosendal i 1853, da Frederik Tutein var 28 år gammel.

Afslutning

Museet på Frederiksborg slot har så meget at byde på, at de fleste besøgende næppe bemærker Dahls ene billede, der er udstillet i den sidste del af samlingen. Men for den, der har interesse for Københavns historie, er billedet fra Østerbro 1813 alene et besøg værd.

Skyerne, lyset og landskabet med de mange detaljer er fortællingen om en ung talentfuld kunstners fortolkning af tiden, stemningen og stedet ved Sortedamssøen. Billederne viser et stykke af Østerbro, der trods mange ændringer i de forløbne 180 år stadig har bevaret sin helt specielle charme.

FORKORTELSER OG LITTERATUR

- AUB = Aubert, Andreas: "Professer Dahl. Et stykke af aarhundredets kunst og kulturhistorie". Kristiania 1893.
- BAN = Bang, Marie Lødrup. "Johan Christian Dahl 1788-1857. Life and work". bd. 1-3, Oslo 1987.
- DAÅ = Danmarks Adels Årbog, div. årgange. København.
- JÜR = Jürgensen, Sophus. "I.C. Dahl og Johannes Senn". Tidsskriftet "Samleren", 1931 s. 97-100. København.
- LA = Landsarkivet for Sjælland
- LAW = Lawetz, H: "Peter v. Scholten. Vestindiske tidbilleder fra den sidste generalguvernørs dage". København 1940.
- HED = Hedegaard, E.O.A.: "Frederik den Sjette og "De Røde Fjer". Studier i Danmarks militære og politiske historie under Napoleonskrigene", bd. I og II. København 1975.
- RA = Rigsarkivet
- KSA = Københavns Stadsarkiv
- SWA = Svane, Leo: "Om nogle billeder af I.C. Dahl og C.A. Jensen". Kunstmuseets Årsskrift 1942, s. 13-18. København.
- WES = Westergaard, Hanne: "J.C. Dahl og Danmark". I udstillingskataloget: "J.C. Dahl og Danmark", Nasjonalgalleriet, Oslo 1973, og Statens Museum for Kunst. København 1973.
- ØST = Østby, Leif: "J.C. Dahls danske læreår" Kunstmuseets Årsskrift 1974, s. 3-42. København 1975.

NOTER OG HENVISNINGER

- 1) Beskrivelse af billedet findes i BAN, bd. 2 s. 45 (billede nr. 44) med gengivelse i sort-hvid i bd. 3 plate 19. Farvegengivelse i Lars Lindberg: "De så det ske - Englandskrigene 1801-14" s. 235. Lademán. København 1974
- 2) "Udvalg af Museets Erhvervelser 1913-1925", Det Nationalhistoriske Museum på Fredensborg, Katalog udarbejdet til udstillingen på Charlottenborg november 1925 af Otto Andrup, s. 127, billede nr. 290 og 291, bl.a. med gengivelse af signaturen. København 1925.
- 3) Mål: 156 cm højt og 219 cm langt. Beskrevet i BAN, bd. 2 s. 46 (billede nr. 45), gengivet i sort-hvid bd. 3, plate 20
- 4) Frederiksborgmuseets billedregistratur: Nr. A 2189, "Udsigt fra det tuteinske landsted på Østerbro" (jvf. "Samleren" 1931 p. 97 ff.), og nr. A 2190, "Udsigt fra det tuteinske landsted på Østerbro mod Sundet". Se Frederiksborg Museets udstillings katalog. Charlottenborg 1925 (nr. 290 og 291). Journalnr. 281/1912-13. Holcks arkiv 58/1912-13 (Herudover angivelse af fotooptagelser samt henvisninger til hvor billedet har været udstillet) Yderligere oplysninger er søgt på Universitetsbiblioteket, 1.afd. Avislæsesalen: Registratur over dagbladene Politiken og Berlingske Tidende. - Følgende punkter i emneregistret er gennemgået, uden at der er fundet omtale af Tuteins gave af malerier til Frederiksborg Museet: P1 - kunst i almindelighed, herunder kunstmuseer og kunstsamlinger, år 1912-1914 og P4 - malerkunst, år 1913-14.
- 5) Vedr. Dahls liv og billeder se BAN og AUB; vedr. hans tid i København se ØST.
- 6) J.C. Dahls betydning for danske landskabsmalere i 1800-tallet er indgående behandlet af Henrik Bramsen: "Landskabsmaleriet i Danmark 1750-1875. Stilhistoriske hovedtræk". København 1935.
- 7) Billedet af Rosendal er bl.a. gengivet i

- udstillingskataloget: "Købke på Blegdammen og ved Sortedamssøen" s.26. Statens Museum for Kunst. København 1981.
- 8) På det maleri, der viser udsigten over Øresund, er højden på den unge kvinde i haven ca. 8 cm. Forgrundsfigurerne på det andet billede er noget større. Den sidste af de 6 ryttere måler således ca. 21 cm fra hestens hove til toppen af hat-tens fjer.
 - 9) Om Tuteins slægt, se fig. 11 samt Sofus Elvius: "Patriciske slægter" I s. 337-345, København 1891, og Lise Julie Tutein: "Slægten Tutein". Privattryk, Birkerød 1975, samt Gerhard Schepelern: "Giuseppe Siboni" s. 246-49. København 1989. På side 248 findes tegning af familien Tuteins medlemmer ca. 1830.
 - 10) Lorenz Frølich's beskrivelse af landstedet Rosendal og huset i Vimmelskaflet findes i "Gentofte-Bogen" s. 16, 1971, af Kai Stage: "Lorenz Frølich og det gamle Blidah". Denne beskrivelse er uddrag af: "Lorenz Frølich, egne optegnelser og breve til og fra hans slægt og ungdomsvenner", samlet af F. Hendriksen. København 1920-21. S. 8 beskrivelse af Rosendal og s. 7 beskrivelse af Tuteins ejendomme.
 - 11) LA. Brandforsikringsvurderinger for UK matr.nr. 107 16/7 1812 og 31/7 1813. Søholts altaner blev fjernet i 1857, og huset fik det udseende, der kendes fra senere billeder med frontispice over trefagskvistene, jvf. Byggesager, matr.nr. 1673 UK, læg 107A: 22/1-1857 i KSA, med tegning af trefagskvist med altan og påtænkt ændring vedlagt. Søholts udseende før ombygningen kendes fra et lille oliemaleri signeret A.P. i Øregård Museums samling, inventar nr. 1003, se fig. 6. Billedet stammer fra den hegelske samling og er dateret til ca. 1820? Købke har gengivet Søholt på et billede fra 1838: "Udsigt fra Dosseringen mod Sortedamssøen". Billedet er bl.a. gengivet i udstillingskataloget: "Købke på Blegdammen og ved Sortedams søen" s. 17. Statens Museum for Kunst, København 1981. Desuden er Søholt og de øvrige bygninger for enden af Sortedamssøen vist på klædefabrikentreprenør Rasmus Smidts skive fra 1821 i Det Kongelige Københavnske Skydeselskab. Det Kongelige Københavnske Skydeselskab, bd. 2 s. 86, skive nr. 466. København 1934.
 - 12) Maleren Sophus Jürgensen har tidligere påpeget, at billederne viser udsigten fra Det Hvide Hus, men han udnyttede ikke denne viden. Hans mål med artiklen i kunstschriftet var alene at bevise, at billederne skulle være udført af Johannes Sernu og ikke af Dahl, jvf. JUR s. 98
 - 13) Kortet er håndtegnet og fyldt med detaljer, der så vidt det kan bedømmes, er korrekte. Kortet findes på Københavns Bymuseum. Det er gengivet (stærkt formindsket) i "København før og nu - og aldrig" bd. 13 s. 91.
 - 14) Dammen og det særprægede drivhus i Tuteins have er desuden gengivet på Jørgen Roeds maleri fra 1857 i Københavns Bymuseum. Billedet et fejlagtigt kaldt "Parti fra Aggersborg Have ved nuværende Fiskedamsgade"
 - 15) Lucie Elise Fich har i sine erindringer bl.a. beskrevet bedsteførelørene og Dampes familie. "Memoirer og Breve", s. 3-12, 19-22, 131-137, 159-161. Gengivelse af Lahdes stik af madame B.C. Boye, s. 16 B. Jvf. "Memoirer og Breve", udgivet af Julius Clausen og P. Fr. Rist, 1905-1927, X "Domprovsten i Roskilde", s. 21, nyt oplag København 1967
 - 16) V. Richter: "Den Danske Toldetat": "Hans Boye, 3/11-1777 overvisitor ved Maleværkskonsumtionen i Kbh. med navn af kontrollør, 4/6-1784 toldskriver ved Kbh.'s toldkammer, 16/4 1814 justitsråd, død 8/6 1815, 71 år".
 - 17) KSA. Realregister for Skt. Annæ Øster, film nr. 3015-16.
 - 18) RA: Rentekammer I, 463: Kommissionen for indkomstskattens regulering i København 1810-18. nr. 463.57-62, Skt. Annæ Øster 1810-1814.
 - 19) Jvf. Erik Gøbel: "Den danske besejling af Vestindien og Guinea 1671-1838" s. 37-72 i "Årbog 1991", Handels- og søfartsmuseet på Kronborg.
 - 20) Lengnick "Genealogi over familien Drewsen". København 1851. Steffen Linvald: "Hvem var Øregaards byggherre, Johannes Søbøtke?" i Gentofte-bogen 1974-75, s. 51-66
 - 21) Vedr. Scholtens liv, se LAW

- 22) LAW s. 16-17.
- 23) I vejviseren for 1813 er Scholten fejlagtig anført på adressen: "Østerbroe 108: Scholten*, P. Kammerjunker og Prem. Lieut. ved Sjæll. Jægerkorps".
- 24) HED I s. 186 og 192. Broderen Frederik Carl Emil v. Scholten (1786-1873), der var medlem af kongens adjutantstab, fik et større lån af kongen, som han investerede i en "broncefabrik" og med et vist held i ejendomshandel. LAW s. 233-34.
- 25) Søholt blev 1812 vurderet til 27.500 rdl. På dette tidspunkt var kursen på rdl. dog stærkt faldende. Ved statsbankerotten i 1813 (loven af 5. januar 1813) blev bytteforholdet mellem de gamle rigsdalere og de nye rigsbankdalere sat som 6:1
- 26) Se f.eks. LAW s. 15 om, hvordan Scholten under interneringen i England 1808 solgte et lille guldur for fem pund, som køberen senere, da han kom i bekneb, måtte skille sig af med for to pund.
- 27) LAW s. 227 og PER
- 28) Torben Holck Colding: Miniature- og Emaillmaleri i Danmark 1606-1850, Kbh. 1991, tekstbindet s. 152-53.
- 29) BAN bd.2. s. 185
- 30) Det har tidligere været antaget, at billederne er påbegyndt sommeren 1812, men det kan næppe være tilfældet. I BAN bd. 2 s. 45-46 (tekst til billede nr. 44 og 45) anføres: " This picture or its pendant, Cat. No. 45, might have been the one mentioned by Dahl in a letter to Sagen of 13. June 1812 (UBB): "I am about to begin a very big landscape that measures 6 alen long and 3 alen wide, and when it is finished I hope to copy some history paintings". De anførte mål 6*3 alen (ca. 3,8*2,2 m), er væsentlig større end målene på Scholtens billeder (ca. 1,5*2,2 m). Dahl har derfor muligvis malet et meget stort billede (ca. 8,4 m²), inden han udførte Scholtens to billeder. De to billeder fra Østerbro er de tidligste af Dahls større billeder, der kendes i dag. 31) DAÅ, 1961, stamtavle for Von Scholten s. 13-14.
- 32) Vedr. Scholtens udseende; LAW s. 227: "...Scholten gjorde, det er alle enige om, et meget imponerende indtryk ved sin ydre fremtræden, skønt han snarere var under end over middelhøjde. Han så godt ud, og han vidste det..."
- 33) Vedr. beskrivelse af Bülow's udseende, HED I s. 150. Bülow's store betydning for Scholten fremgår bl.a. af, at Scholten senere gav sit landsted på St. Croix navnet Bülowsminde, (LAW s. 51-54). Se også note 34.
- 34) Scholtens nære tilknytning til Bülow og Fr. VI må være forklaringen på, at Scholtens ene datter Adelgunde 1840 blev gift med Bülow's søn og en anden datter 1840 blev gift med Frederik Vilhelm, født af kongens maitresse, fru Dannemand.
- 35) Jvf. HED bd. 2 s. 233 med tilhørende note 15 s. 249
- 36) Se note 42-43.
- 37) LAW s. 18-19. HED bd. II s. 344
- 38) KSA: Stads-kammerens arkiv, Fæsteprotokol nr. 6, s. 453. I 1813 havde Scholten desuden nr. 102 og 98 mellem Nørre- og Østerport i fæste, jvf. KSA: Staden Kjøbenhavns jordebog.
- 39) LA: Landsover- samt Hof og Stadsretten, tinglæsningskontoret, skødeprotokol nr. 50 s. 508
- 40) Jf. ØST
- 41) Jf. LAW s. 232 note 2 til s. 19, og om Scholtens ejendomshandel på St. Thomas kort efter sin tiltræden bl.a. LAW s. 21.
- 42) LA: Københavnske skifter, Hvidebog 1813-15 s. 472.
- 43) LA: Københavnske skifter. Forseglingsprotokol 1824, prot. nr. 1, s. 90, sag 1/44: Skifterregistrering 18. oktober 1824, Østerbro 107. Københavnske skifter. Registreringsprotokol 1824-25, prot. 1 s. 98 og 100.
- 44) BAN bd. 1 s. 169-170.
- 45) LA: Københavnske skifter. Behandlingsprotokol 1824-25, prot. 1A, s. 219 nr. 44 d. 7/3-1825, afg. fru Birgitte Cathrine Boyes bo. De tilhørende bilag i Københavnske skifter, Landsover- samt Hof- og Stadsrettens skiftekommission, Skiftedokumenter til Protokol 1, 44-47, 1824-25.
- 46) Troels G. Jørgensen: "Anders Sandøe Ørsted, hans liv og arbejde", Kbh. 1933, s. 162-64.
- 47) BAN bd. 1, s. 29 og 187 og H. Bramsen: Landskabsmaleriet i Danmark 1750-

- 1875, Kbh. 1935, s. 73.
- 48) Vedr. Frølichs kontakt til Dahl, jvf. BAN bd. 2, s. 235 nr. 738, og "Lorenz Frølich, egne optegnelser og breve til og fra hans slægt og ungdomsvenner", samlet af F. Hendriksen, Kbh. 1920-21 s. 129, samt BAN bd. 1, s. 183. Lorenz Frølich boede forøvrigt i den samme periode, 1842-1846, i Dresden, her har han haft mulighed til at træffe Dahl, som han havde besøgt allerede i 1840, jvf. WES s. 22-23.
- 49) Jvf. L. Gotfredsen "Gentofte" bd. 2, udg. af Historisk-topografisk Selskab for Gentofte Kommune 1952, s. 94 om Marienlyst. Fra juni 1824 tilhørte Marienlyst gross. Johan Jacob Frølich, hvis enke i 1859 solgte det. samme s. 200 om Strandhøj. Den blev i 1856 solgt til gross. Ferdinand Tutein og derpå i 1880 ved auktion til bjergnings entreprenør E.Z. Svitzer. Ved skiftet efter Wilhelmine Pauline Frølich er der ikke anført et eneste maleri i opgørelsen af bohavet, jvf. LA: Københavnske skifter, Eksekutorbo 53/11 1881. I skiftet efter Ferdinand Tutein (LA: Københavnske skifter, Eksekutorbo 55/11 1880) er Dahls malerier ikke fundet, og de er ikke blandt de 12 malerier, der blev solgt på den efterfølgende auktion, jvf. LA: Landsoversamt Hof- og Stadsretten, Auktionskataloger, løsøre. Auktionskatalog 467 30/4 1880.

Et svensk brev om København 1830

Med indledning af Ian Wiséhn

Den svenske rigsantikvar Bror Emil Hildebrand (1806-84) kom under sin lange embedsperiode til at dominere den antikvariske virksomhed i Sverige. Han blev rigsantikvar, garde des médailles¹ og Vitterhetsakademiets sekretær. Hildebrand er den egentlige grundlægger af Statens historiska museum som videnskabelig institution. Under hans tid som rigsantikvar gennemførtes de store museumsflytninger 1846-47 fra kongeslottet til Ridderstolpeska huset ved Skeppsbron, hvortil Hildebrand som kst. rigsarkivar også ledede rigsarkivets flytning og til sidst, år 1865, museernes flytning til det nybyggede nationalmuseum.

Hildebrand bragte orden i samlingerne - først og fremmest i møntsamlingen - og genoptog arbejdet med en fortsættelse af Svenskt diplomatarium. Han udgav Svenska sigiller från medeltiden (1862-67), Minnespenningar öfver enskilda svenska män och qvinnor (1860), Sveriges och svenska konungahusets minnespenningar, praktmynt och belöningsmedaljer (2 bind 1874-75), samt Anglosachsiska mynt i svenska Kongl. myntkabinettet, funna i Sveriges jord (1846, nyt forøget oplag 1881). Det meste af Hildebrands store produktion anvendes endnu i dag og fungerer som standardværk. Dermed er det fastslået, at Hildebrands gerning var af afgørende betydning for forskningen i Sverige, men sandsynligvis var hans præstationer blevet meget mindre, hvis han ikke var kommet i kontakt med den danske oldtidsforsker og museumsmand Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865).

Thomsen søgte tidligt kontakt med forskere både i og uden for Danmark. Når det gjaldt Sverige fik han problemer. Den antikvariske og numismatiske forskning var stivnet i gamle baner eller var helt ophørt. Hans vigtigste kontakt i Sverige var den unge Sven Hylander (1797-1825) i Lund. Da han døde af lungetuberkulose ophørte kontakterne med Sverige næsten helt. Til alt held studerede Hildebrand i Lund i 1820'erne, og han kom til at forske omkring anglosaksiske mønter. Resultatet blev doktorafhandlin-

Det tidligst kendte fotografi af Bror Emil Hildebrand, riksantikvarie og gardes des médailles. Fot. G. Joop, Stockholm, 1868.

gen Numismata Anglo-Saxonica Musei Academiae Lundensis, trykt i Lund 1829. Bror Emil Hildebrand havde tidligt hørt tale om Thomsen og forstod, at han måtte besøge »storheten« i København.

Ved midsommertid 1830 aflagde Hildebrand sit første besøg i København, hvorved et nyt afsnit i hans liv indledtes.² »Jag infördes här«, siger han, »på den bana, som var bestämd för min framtida verksamhet, ehuru det ännu dröjde år, fulla af oro och bekymmer, innan bättre utsikter dagas«. Han blev modtaget med åbne arme af Thomsen. Så megen tid som muligt ofredes på den unge svensker. Resultatet blev et livslangt venskab, hvor den mere erfarne Thomsen hele tiden fungerede som mentor. Deres omfattende brevveksling - Thomsen skriver 470 breve til Hildebrand, og denne svarede med 311 breve - findes bevaret i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm. Disse breve anvendes af

og til af forskningen, men i samme arkiv findes tillige andre breve, som Hildebrand har skrevet, som også kaster lys over hændelser og personer i 1800-tallet. Det gælder først og fremmest Hildebrands breve til sin moder,³ »brukspatronessan« Lovisa Hildebrand, født Mörck. De fleste breve er skrevet i Lund og Stockholm, men en del stammer fra forskellige rejser. Et af de første breve under Københavnsopholdet stiledes til moderen og indeholder en del af interesse om den tids København.

Kjöbenhavn d. 20. Juli 1830.

Hulda Mamma!

Det ser ut som om de hemmavarande ansåge mig vara utom verdens gränser efter som jag ej får något bref. Jag har i dag varit här 1 månad och ännu ej sport en rad från Calmar orten,⁴ utan hvad Lars W. i en hast hade skrivit för några dagar sedan. Af honom fick jag veta att Hanna snart står Brud för andra gången, samt att Thure med sin nya hälft varit på Flerohopp⁵ jemte Albin och Morins. - Det skulle visserligen varit innerligen roligt att under denna tid varit hemma, men jag har ej heller här saknat nöjen. Köpenhamn är så trefligt och menniskorna här så hyggliga, att jag skulle önska att kunna förlänga mitt vistande här ifrån månader till år. Jag har dessutom mera nytta af min tid här, än jag skulle kunna göra i Sverige på mycket längre tid; utom det att jag inhämtar mycket här som ej *kan* läras i vårt land.

Det är i synnerhet en bekantskap jag har att tacka för allt detta goda, - det är den älskvärde mannen, Cancelli Rådet Thomsen, som uppoffrar många af sina timmar för att skaffa mig nöje och kunskaper.

Jag har nu så småningom sett alla Stadens märkvärdigheter, högst obetydligt återstår. - I Dyrehaven, en skogspark, belägen 1 1/4 mil från Staden har jag varit 2ne gånger, i söndags och i söndags 8 dagar sedan. - Första gången jag besökte den var der en alldeles oerhörd massa af menniskor, öfver 12000, hvilka alla hufvudsakligen uppehålla sig inom en terrain så stor som ungefärligen trädgården vid Flerohopp, i grannskapet af Kirstin Pils källa, hvars vatten alla måste dricka. Tusentals andra källor finnas nu

Dyrehavsbakken ca. 1845. Akvarel af H.G.F.Holm. Efter København Før og Nu, 1919, s.75.

deromkring i de många Restaurationerne, hvaraf likväl ett dyrbarare vatten framväller. - Den som ej sett Dyrehaven vid denna tiden kan ej föreställa sig hvilket rysligt tumult der är, den komikaste blandning af det eländigaste pack och den mest eleganta världen. - Man är färdig att mista öronen vid det oupphörliga sorlet af sångare och sångarinnor, marionettvisare och virtuoser på alla slags instrumenter, och det förfärliga stojet vid Caruseller. Utom Foureaux som med sin trupp uppehåller sig der, visa sig äfven en del andra lindansare och equilibrister, Glasblåsare, Taskspelare; förutom menageriet och Waxkabinett m.m. hvarmed man söker förnöja de kringvandrande och locka deras pengar till sig. Allting är dyrt öfver höfvan; men så finnes också allting i de mångfaldiga bättre och sämre restaurationerna, och Köpenhamnarn ser ej på om också sista skillingen går blott han kommer till »Skoven« (så kallas skogen el Dyrehaven). - Mången moder tar här dynan ur sin säng och insätter den på Assistansen⁶ för at kunna visa sig och sina döttrar i Dyrehaven. - Alla, särdeles Damerna, äro pyntade som till Bal, och säkert komma lika många

ditut för att ses som för at se. - I söndags 8 dagar sedan var Kungen och hela Kungliga familjen derute, neml Kronprinsen *Christian*, och hans son Arfprinsen Fredrik, samt Prins Ferdinand med deras Gemåler. - Kungen sjelf är en liten man med hvitt hår och fult ansikte, men han har ändå något Majestätiskt. Prins Christian är en stor vacker figur, dock ej att förlikna med vår Kronprins. -

Prins Fredrik är en oanselig och som det säges inskränkt yngling. - Hans Gemål, Wilhelmina, Kungens Dotter har ett vackert men stolt ansikte och en smuck figur. - Hennes syster Carolina, Ferdinands Gemål är skräckligt ful; hvad hon ej varit förut har hon blifvit det nu sedan hon förleden vinter höll på at bränna opp sig. - Hon satt neml ensam en afton vid sitt bord, somnade in och elden tog i hennes hufvudbonad. Förgäfves sökte hon att släcka elden, den spridde sig omkring så att snart stod hela menniskan i ljusan låga, tills hennes Domestiker, som hon befallt att gå till sängs, hunno komma upp och frälsa henne. Hon har först i dessa dagar börjat visa sig offentligen utan slöja. - Drottningen sjelf är en vacker qvinna. - Det Danska Hofvet har dock intet at säga mot det Svenska. Men den förtjensten har de Danske att de lefva med sitt folk, som med sin familie nästan. Sjelva äro de i högsta måtto enkla. Deras Hofstat lyser så mycket mera i sina röda rockar och med sina många ordnar. - Resan till Dyrehaven sker dels med ångfartyg dels med lejd skjuts landsvägen. - I förrgår reste jag dit med ett alldeles nytt ångfartyg, uppkalladt efter Kungen, Fredrik den 6te, som då gjorde sitt första reseförsök. - Det är et ståtligt fartyg. Alla salonger och rum äro byggda af massivt mahogeny från det största til det minsta. - Resan med ett ångfartyg kostar ej mer än 3 mark (ungef 1 Rdr Rgs.). -

Jag torde väl böra nämna något om min hushållning. Jag flyttade efter 8 dagar från Lexows, der jag fick betala 1 Riksdaler (2 Rdr Rgs.) om dagen. Efter Adress avisen uppsökte jag ett litet snyggt rum på 3dje våningen (eller Sal, som det här heter), der jag nu bor, hos en sjökaptens fru, och har här Rum med sängkläder och oppassning för 5 Riksdaler i månaden. Middagen har jag en tid ätit hos en Jomfru Knudsen för 4 Rdr i månaden, men hennes kost var alltför eländig och hennes anrättningar mindre snygga, så att jag måst i dessa dagar vända mig till annat håll, der jag får ge ett par Rdr mera i månaden, men får också 2 portioner god

mat och mindre kan man ej lefva på. Frukost och qvällsmat äter jag ej. - En kopp kaffe om morgonen med tvebaker (ett slags hveteskorpor) och en kopp The om aftonen med dito är allt hvad jag förtär; men så är en kopp här åtminstone 3 om ej 4 gånger så stor som dem vi bruka i Sverige. Kaffe och the med tillbehör kostar mig 12 sk om dagen. -

d. 22. Juli

I går kom Joh. Wimmerstedt⁷ och Waldow hit till Byn. Jag kan ej säga huru innerligen roligt det var att råka Calmareboar här. - Jag har följt dem omkring åt alla håll. I går besökte vi Frederiksberg ett slott, den Kungliga famillens Sommar Residence, der man har sköna promenader, den skönaste utsigt och en ypperlig musik. - Nu är jag så van vid all denna prakt och herrlighet, som omgifver mig att jag ej tycker att det är något så ovanligt; - men huru innerligen önskade jag ej att skulle kunna få föra Mamma, och några andra af mina vänner der hemifrån omkring här! - Jag är viss på att det skulle roga Mamma och er alla icke mindre än mig sjelf. - Gud vare tack att jag ej blev flicka! Jag hade då ej kunnat komma ut och fått se verlden med dess herrlighet så väl som dårskafer. - I nästa vecka skall jag med Thomsen bese en stor myntsamling hos Kronprinsen, Christian, hvartill jag redan blifvit anmäld hos H.K. Höghet. Utom denna äro här mångfalldiga andra stora samlingar hvartill Cancelli R. Thomsen skaffar mig tillträde. - Jag kan ej nog prisa den hedersmannen.

Jag skickar idag min ansökan till Lectoratet i Calmar.⁸ Jag vet på förhand att jag ej får det, och jag frågar i det hela litet derefter, emedan jag ännu några år önskade att kunna uppehålla mig vid Academien och i Stockholm, - der jag troligen efter ett år tager mig en condition. - Helsa tusenfalldigt till alla och glöm ej bort Mammans lydigaste son.

Bror Emil

Min adress är nu: *Store Kongens Gade No. 36 på 3dje Sal.*

Jag dröjer qvar här åtminsto öfver medlet af Augusti månad eller trol. till närmare slutet af densamma. - Det kostar föga mera att lefva här än i Lund och jag har dock 100fallt mera nytta och nöje af att uppehålla mig här.

UTRYKTE KILDER

Brevveksling mellem B.E. Hildebrand og Lovisa Hildebrand, født Mörck. Riksantikvarie-
ämbetet och statens historiska museer, Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.

TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

Gödel, V., Riksantikvarieämbetet. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Hand-
lingar*, del 41:1, Stockholm 1930.

Hildebrand, B., Bror Emil Hildebrand, hans liv och gärning. Föredrag i Svenska Fornmin-
nesföreningen den 4. oktober 1934. *Fornvännen* 29, 1934, s. 257-316.

Hildebrand, B., C.J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816-1837, I-II,
Stockholm 1937-1938.

Hildebrand, B., Hildebrand, Bror Emil. *Svenskt Biografiskt Lexikon* 1971-1973, s. 38-43.

Wiséhn, I., C.J. Thomsen och B.E. Hildebrand 1838-1865. Christian Jürgensen Thomsen
1788 - 29. december - 1988,

Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1988, s. 113-128.

NOTER

1. Dvs. chef for Kungl. Myntkabinettet i Stockholm.
2. Man kan læse mere om dette ophold i V. Hermansen & B. Hildebrand »En svensk akademiker i Frederik VI's København. Rigsantikvar Bror Emil Hildebrands Dagbogsoptegnelser«. *Historiske Meddelelser om København*, 3. række, 1. bind, hæfte 7-8, København 1935, side 395-425.
3. Faderen var allerede død i 1811 - bruksdirektør Hildebrand Hildebrandsson (1744-1811).
4. Familien boede uden for Kalmar.
5. Flerohopp jernværk i Madesjö sogn, fire mil fra Kalmar. Faderen, Hildebrand Hildebrandsson var fra 1782 værksdirektør ved Flerohopp, som dengang ejedes af familien Grill. Ved hans død i 1811 købtes Flerohopp af hans 25 år yngre enke, Lovisa Hildebrand.
6. Assistancen var et tidligt navn for et pantelånerkontor og hentydede til den første »assistansen«, som lå på Riddarholmen i Stockholm.
7. Barndomsven af B.E. Hildebrand.
8. Henimod slutningen af 1820'erne søgte B.E. Hildebrand flere stillinger i det sydlige Sverige, bl.a. et lektorat ved den højere almenskole i Kalmar. C.J. Thomsen greb dog ind i sagen på Hildebrands vegne og kontaktede rigsantikvar J.G. Liljegren i Stockholm. En foreløbig ansættelse arrangeredes til sidst i Stockholm.

Erindringer fra Amager

Af Selmi Andersen

Forord

Selmi Andersen, født Bengtsson, kom til verden 17. juni 1908. Hendes familie bestod af faderen Alfred Bengtsson, der var født i Osby i Sverige. Han var snedker og havde været på valsen som naver, bl.a. i Schweiz. I 1906 giftede han sig med moderen, Bertha Bengtsson. Hun havde været gift en gang tidligere, og fra dette ægteskab stammede de omtalte brødre, Poul Ebling, født 1898, og Johan Ebling, født 1904. Foruden Selmi fik forældrene en søn, Anker, som blev født 1916.

Erindringerne er renskrevet efter et håndskrevet manuskript, som Selmi Andersen skrev for 8-10 år siden. Manuskriptets gadenavne og gadenumrene er bibeholdt, og derfor kan der være divergenser i forhold til nutidige betegnelser, ligesom man må regne med at ikke alle gader havde den størrelse, de har i dag, langt mindre husene.

Der er intet tilføjet eller strøget med undtagelse af stærkt personlige begivenheder, der ikke kan antages at have interesse ud over familien.

Elsebeth Lisdorf

Fra Shetlandsgade til Holmbladsgade

Min barndomsgade var Holmbladsgade. Men ak, hvor forandret. Nogle og halvfjerds år går ikke sporphøst over en gade, men alligevel, hvor forandret. En tur gennem gaden nu, for at opleve barndommens minder, er næsten håbløs. De store ejendomme og nogle af de små ligger der dog endnu. Når jeg sidder i mine egne tanker kommer minderne frem. Min hukommelse strækker sig helt tilbage, til jeg har været ca. 3 år. Altså 1911. Min far var arbejdsløs, og vi var flyttet fra Shetlandsgade til Holmbladsgade, dengang nr.

Hjørnet af Holmbladsgade med Woltersgade tv. Over stueetagens vinduer i Holmbladsgade (nuværende nr. 48) ses skiltet med "Middagsabonnement eller Fuld Kost" for det pensionat, som Selmi Andersens mor drev her fra ca. 1911 til 1912.

Trikotageforretningen på hjørnet tilhørte Selmi Andersens møster og onkel, J. Jeppesen. Foto ca. 1911. Privateje.

28, det var omtrent på hjørnet af Woltersgade, hvor min bedstemor og bedstefar boede på anden sal i nr. 3. På hjørnet af Holmbladsgade og Woltersgade havde min møster og onkel en manufakturforretning. De hed Jeppesen. Vores lejlighed lå i stueetagen til højre for forretningen ud mod Holmbladsgade. Det var en 3 værelses lejlighed. Ejendommen var pæn, og der hørte en stor gård til. Der var retirader i gården, men de var altid rene og nyskurede. Der var grønne træer og i de tilstødende gårde endog små haver med lysthuse. Dengang var det en livlig handelsgade. Et utal af små butikker, som tilsyneladende klarede sig storartet. Selv i sidegaderne var der mange butikker, brødudsalg - spækhøkere - rulleforretninger - små urtekræmmere - skomagerværksteder og beskedne små værtshuse. Vi var flyttet fra den fine lejlighed i Shetlandsgade, på grund af min fars arbejdsløshed, ned til den billigere husleje her i Holmbladsgade. Alligevel kneb det med økonomien, der var 3 børn og far og mor. Understøttel-

Holmbladsgade set mod øst med Nathanaelskirken opført 1899 tv. I den lave bebyggelse overfor kirken lå værtshuset "Sommerlyst" i daværende nr. 8, nuværende nr. 26, hvor Selmi Andersens forældre flyttede ind i 1912. Postkort ca. 1910. Københavns Bymuseum.

sen var lille fra fagforeningen. Mor, som jo før havde drevet et pensionat, satte skilt i vinduet: »Pensionat. Middagsmad eller fuld kost«.

Pensionatet

Den første dag kom der 2 mand. Så gik det rivende stærkt. De kom fra jernstøberiet, der lå lige overfor, og fra Johanssens svineslagteri lidt længere henne ad gaden, omtrent der hvor Vermlandsgade i dag munder ud i Holmbladsgade, men mange andre kom også. Selvfølgelig er mine erindringer lidt sparsomme fra den tid. Dog står visse ting lyslevende for mig. Far, der jo var arbejdsløs, skræller kartofler, gulerødder osv. i køkkenet, den sorte skorstensfejer, der nær havde skræmt livet af mig, de to polakker, der ville give mig en slædetur, men hvor jeg var så skrækslagen, så jeg hylede op, og min ældste bror Poul måtte redde mig. Snart havde min mor så meget at lave, så vi måtte have barnepi-

ge. Hun hed Hedvig. Vi kaldte hende Vivi. Hver dag satte hun papirpilotter i mit hår, så jeg kunne være krøllet. Far fik arbejdede igen. Pensionatet voksede og blev stort. Der blev for lidt plads. Derfor måtte vi i 1912 flytte til Holmblads gade nr. 8, 1. sal - det var det dengang. Det var lige over for Nathanaels Kirken. Huset, som ligger der endnu, ligger lidt tilbagetrukket. I stueetagen var der, og er der stadigvæk, værtshus. Sommerlyst hed det. Om sommeren var der servering udenfor ved små borde. Her fik mange slukket deres tørst ved sang og bægerklang. Tidens slagere spillede af levende musik, og vi børn og voksne kunne alle tidens melodier og sange udenad. Oppe på førstesalen havde vi så pensionatet. Det var en meget stor og dejlig lejlighed, 5 værelser og kammer. Der var et værelse til tjenestebarnepigen. Mine storebrødre, Poul og Johan, fik et stort værelse. Så var der soveværelset. Der stod mine forældres dobbeltseng, et klædeskab, en kommode med et stort vippespejl. Så var der en servante med servantestel og min seng. Der var også et chatol med 6 skuffer, 3 til Johan og 3 til mig. I Johans skuffer var der alt - undtagen orden! I de to lå hans tøj hulter til bulter og i den tredie alle hans drengeskatte. Der var syltetøjsglas med vand og låg på, og her levede hundestejler, haletudser, dafnier og lignende vandhulskabninger. Dette indhold blev suppleret med adskillige mærkelige, klistrede klumper af ubestemmelig herkomst. Der var også sten i alle faconer og størrelser. Dyrekadavere og dele heraf, mere eller mindre skeletterede, lå der også sammen med rustne søm og skruer for at komplementeres af sejlgarn og knapper. I mine to skuffer lå mit tøj pænt arrangeret. I den øverste skuffe havde jeg hankeløse kopper fyldt med bolsjer, som jeg havde fået af de handlende og pensionærerne. Vi var forvante og spiste dem aldrig, men når mine fætre og kusiner kom på besøg, ryddede de kopperne. Så kunne jeg begynde forfra.

Mod gaden lå spisestuen og dagligstuen en suite. Det sidste værelse blev lejet ud til en pensionær. Køkkenet var et stort rum med et spisebord i midten. Entreen var det, der i dag ville blive kaldt en hall, og der var indgang til et stort mørkt rum.

Det blev brugt som pulterkammer. Men der var intet toilet, derimod retirade i gården. Der var indlagt vand og afløb og gas. Et

Holmbladsgade 26 med værtshuset "Sommerlyst". På 1.sal boede Selmi Andersens forældre 1912 til 1916 og havde pensionat. Fot. ca. 1970. Københavns Bymuseum.

stort komfur til brænde stod i køkkenet og oven på det gasapparatene. Der var kakkellovn i både spisestue og dagligstue, men der var ikke indlagt elektricitet. De fine møbler blev hentet ned fra pulterkammeret. Der var god plads nu, både til pensionærer og privatliv. Den store dagligstue husker jeg så tydeligt. En lille hjørnesofa med salonbord foran med bordtæppe på. Over bordet hang en smedjernesampel med kulørt glas i, og når der var gæster, blev den lille petroleumslampe indeni tændt. I det andet hjørne stod et stort pillespejl med masser af nipsting på konsollen. Når jeg spejlede mig, sagde min mor: »Pas på - djæveln sidder bag spejlet«. En advarsel om forfængelighed. For det store trefagsvindue hang hvide gardiner, uden på dem flot opsatte gobelingardiner. I vindueskarmen store messingurtepotteskjulere, hvor jeg navnlig husker de hvide Bethlehemsstjerner. På den lange væg stod skrivebordet med mange fine bøger på opsatsen og en skrivebordslampe med hvid kuppel. Så var der den store stan-

derlampe med grøn silkeskærm og så det blankpolerede klaver med 2 matslebne klaverlamper - alt sammen til petroleum eller tællelys. Over hele gulvet et grønt gulvtæppe med røde roser. Overalt i stuen var der standere med enten kunstige palmer med bruntmalet gipsjord eller gipsfigurer. Selvom det var den fine stue, blev den flittigt benyttet. Hver dag sad min ældste bror Poul og spillede på klaveret, og min mor tog sig tid til at sidde ved siden af og lytte.

Livet i huset

Der knytter sig mange minder til netop denne stue. Til jul stod det store juletræ her. Fra gulv til loft med al julestadsen, som vi børn havde klippet og klistret. Poul, som var fingernem, stod for det meste af det. Der var fiskenet i silkepapir med valnødder, kurve, hjerter og kræmmerhuse med godter i. På grenene hang sukkerfigurer og røde pigeonæbler, der var blankpolerede. Juleaften var der ingen pensionærer. Hen på eftermiddagen juleaftensdag blev risengrøden kogt, sat ind i sengene godt pakket ind og efterkogt. Så blev gåsen sat på svagt blus, og når juleklokkerne ringede på kirken, slog min bror Johan vinduerne op for at lukke julen ind. Vi fik fint tøj på og gik over i kirken til julegudstjeneste. Så sad man i kirken og halvfrøs, for der var intet der hed centralvarme, ventede bare på afslutningen og på at komme hjem til den gode mad. Først risengrøden med det sødede hvidtøl til og så den sprøde gåsesteg. Det bedste var selvfølgelig, når min far tændte juletræet med de mange levende lys, og Poul satte sig til klaveret og spillede de dejlige julesalmer og -sange, og vi gik rundt om træet og sang med. Julegaverne var hverken kostbare eller flotte. Ét stykke legetøj og så det, vi i dag kalder bløde pakker. Altid nye strømper og uldtrøjer, dem skulle vi have på julemorgen, og Gud hvor de kradsede.

Fire, fem år boede vi her, og det var gode år. Min far havde sit gode arbejde, og min mor sin gode fortjeneste fra pensionatet. Der var ingen »smalle« steder. Min far havde fået arbejde på et maskinsnedkeri i Hessensgade. Han havde en ugeløn på 38-40 kr. og arbejdede fra 6-18. Min mor stod op før 4 om morgenen for at smøre madpakker til de mange pensionærer. Disse madpakker lå på køkkenbordet i en lang række. Når pensionærerne kom og fik

morgenmad 5.15-5.30, var madpakkerne smurt, og de kunne så tage dem med, når de gik på arbejde. De skulle møde kl. 6.00, og frokosten spiste de på arbejdspladsen kl. 9.00. Så kl. 12.00 peb alle fabrikssirener, og der var middagspause. Der blev serveret varm mad i pensionatet et kvarter senere. Nogle af pensionærene fik så igen en madpakke, som de kunne spise i deres logi, men de fleste kom igen til varm aftensmad efter fyraften, som var kl. 17.00. En time senere serveredes så et varmt aftensmåltid hjemme på pensionatet. Den varme mad, der blev serveret til pensionærene, bestod af 2 retter pr. måltid. Første ret kunne være mælkemad som f.eks. sagovælling eller risvælling eller muligvis sødsuppe, men som oftest søbemad - kørvel-, grønkåls-, hvidkåls- eller oksekødsuppe. Hovedretten kunne være frikadeller, labskovs, alle slags ragout, fyldt hvidkål, hakkebøf o.l. En gang ugentligt stod der fisk på menuen - det kunne være sild, torsk, skrubber, rødspætter. Hver lørdag var der steg - okse-, kalve-, lamme- eller flæskesteg og en dessert. På væggen i køkkenet hang en tavle, hvorpå næste dags middag var annonceret. Hver søndag eftermiddag havde min mor fri. Derfor var der kun servering af varm middagsmad kl. 12.00. Til gengæld var der skibsøl og en snaps til hver. Så nød vi at være alene resten af dagen. Vi fik næsten altid en karbonade om aftenen (det var en skive grydestegt skinke). Dertil grøn salat med olie/eddikedressing og hvidt brød. Det var fars livret, som han havde lært at spise i sin navertid i Schweiz.

Min mor havde en god hjælp i vores unge pige, der hed Irene. Hun var som et familiemedlem. Hendes mor kom 2 gange om ugen og gjorde grundigt rent, og hver 14. dag vaskede hun storvask for os.

Gadens liv

Nede på gaden var der altid liv. Fiskemanden råbte så højt så det gjaldede at »SILD ER GODT!!« som reklame for hans fiskevogn. Fiskevognen var en enspændervogn, og på ladet stod store kasser med fiskene i. Der var alle slags danske fisk. Vognen holdt lige om hjørnet i Geislersgade for ikke at være til gene i den »store« trafik i Holmbladsgade. Irene og jeg løb hen og købte ind. Under den ene arm havde vi store aviser, og jeg havde i hånden en guld-tikrone, der var pakket ind i papir. Fisken blev pakket i de store

Holmbladsgade set mod øst. Yderst th. nuværende nr. 28. Lidt bag brødvognen anes Woltersgade. Postkort ca. 1910. Københavns Bymuseum.

aviser, som vi lagde ned i vores forklæder. De penge, vi fik igen, kom i papiret, men måtte altid smides ud i vasken, når vi kom hjem, for at blive rengjort for fiskeskæl.

Også »Kartoffelpoulsen« råbte højt, men vi købte intet hos ham. Vi fik bragt kartoflerne i sække fra en amagerbonde. Der var også sandmanden. Han kom en gang om ugen, og vi købte 2 skæpper sand, en til trapperne og en til spyttebakkerne, som pensionærerne flittigt brugte. Det var messingskåle med en hvid porcelæns-skål inden i. Den var foret med hvidt papir, der var forsynet med en klippet blondkant, og oven på den blev sandet lagt. Også frugthandleren råbte med sine varer. Mælkevognen kom hver dag, og mælkedrengen bragte mælken op til dørene.

Bageren lå på hjørnet af Jemtelandsgade. Det var en fin konditor med flødeskumskager og andet fint brød. I det daværende nr. 6 i Holmbladsgade lå spækhøker Penter. Han solgte svinekød og afskåret pålæg. Rugbrød og sigtebrød købtes i et brødudsalg hos frk. Nielsen på hjørnet af Hallgrensgade og Holmbladsgade i et

lavt hus. I den anden ende af dette hus lå der en skotøjsforretning, som engang brændte. På det efterfølgende brandudsalg fik jeg fine hvide skindsko, som skulle bruges til juletræsfesten hos skibstømmerne. Skoene lugtede så meget af røg, at hele festsalen kom til at lugte af røg. Skoene blev derfor smidt ud med det samme, og jeg måtte danse videre på strømpesokker.

På det andet hjørne af Hallgrensgade var urte- og kolonialforretning. Indehaveren hed Richter, men da hr. Richter var kommet af dage, solgte fru Richter forretningen og flyttede til en kælderbutik i Woltersgade på hjørnet af Bøhmensgade. Hun havde en stor dreng til hjælp blandt andet som bud. Der blev handlet med alt. Kul, koks og petroleum der blev udleveret i kurve med små rum, ti literflasker - en liter i hvert rum. Desuden var der alt i kolonialvarer samt krydderier og spegesild i tønder.

Slagteren lå på hjørnet af Holmbladsgade og Amagerbrogade, nu nr. 2. En slagter hvor man »pruttede« om prisen. Stort stykke kød på vægten: »Det koster-«. »Det vil jeg ikke gi', jeg vil kun gi'-« osv., indtil man opnåede enighed om pris og leverance.

Margarine og smør blev købt i den lille smørforretning hos Kølns på hjørnet af Smålandsgade. Alt var i dritler. Vi købte otte pund margarine ad gangen. Så fik vi otte kapsler med gul farve, for margarinen var hvid og for at ligne smør, måtte man tilsætte den gule farve, og ælte den i margarinen. Det foregik på den måde, at margarinen blev bredt ud på papir hjemme i køkkenet. Derefter blev farven trykket ud af kapslen, og med en slags støder, der var en rund trækugle på skaft, blev farven æltet ind i den hvide margarine, til den gule farve var fordelt, og kuløren lignede smørgult. Det var et kæmpe arbejde. Kun søndag morgen var der rigtigt smør på franskbrødet.

Den førømtalte »Kartoffelpoulsen« boede langt nede i Pomernsgade. Der købte vi om sommeren friske radiser. Han havde lejet et stykke jord nede ved Amager Strand, og her dyrkede han radiser og kun radiser. De boede i et meget lille hus med en stald bagved til hesten og vognen. Det var et usundt og fugtigt hus. I køkkenet var der så vådt, at sneglene kravlede på væggen. Der var åbent ildsted med et petroleumsapparat i. Der var to ganske små stuer - den ene fine stue, der aldrig blev brugt, og i den anden endnu mindre stue stod en slidt og beskidt sofa, en dob-

beltseng, et bord med voksdug og to stole. Så var der heller ikke plads til mere. Mørkt og fugtigt var der også her. Den lille petroleumsovn kunne hverken varme eller langt mindre tørre vægge og møbler.

Der gik også originaler rundt. En, der kaldte sig Prins Gustav, på hvis bryst et utal af eksotiske ordner funkede. Mange flere, også kvinder, heriblandt vores udgave af »Jomfru Tidsfordriv«. Det var en stakkels kone, der altid var iført gammel frakke og slidte sutsko uanset vejret. Lirekassemænd kom der ofte. Mange havde træben. Vi børn dansede til den livlige musik. Der var også andre musikanter. Spillemand med violin eller harmonika og nogle der bare sang og dansede stepdans.

Børnenes verden

Vores gård var det, man i dag kalder »børnevenlig«. Der var intet beton kun jord. For enden af den lange gård stod der en række syrener, hvorfra vi tog de små blomster og sugede den milde nektar ud. Bag syrenerne havde værten sin have med rigtigt lysthus. Her promenerede værtens datter, der jo var finere end os, med sin dukkevogn i havegangen. Jeg, der stod udenfor, syntes det lignede Edens have fra Bibelen, for der var roser og bellis og mange andre blomster. Når det var fint vejr om sommeren, sad værtinden med sine veninder og drak te i lysthuset. Så var datter Marie endnu mere overlegen. Som trøst gik jeg så til bedstefars kolonihave. Den lå for enden af Ahrensbergsgade, der nu hedder Ålandsgade. Det var en haveforening, der lå lige op til Reberbanen. Der var en særlig nøgle til lågen, og den bar jeg i en snor om halsen. Her var så bedstefars have fyldt med blomster og et stort hylde træ, som man kunne gynges i. Der var et lille lysthus med et ganske lille køkken med plads til præcis en person. På køkkenbordet stod primussen, hvorpå der blev lavet kaffe. Når der kom gæster var det en millionærtår, der blev lavet. Forskellen bestod i, at millionærtåren havde et ekstra mål bønner i. Så fik man en hel krone til at løbe hen i brødudsalget og købe 2-øres eller endog 4-øres wienerbrød, men uanset størrelsen altid en pægl fløde med skind. Dette brødudsalg lå i Woltersgade. Man medbragte selv sin flødekande, og den kogte fløde stod i store lurfade, hvor der overst flød det tykke flødeskind, hvoraf det var særdeles vigtigt,

at man fik et stykke med i den lille kande. Sommetider var fristelsen for stor, og skindet var næsten spist, inden man nåede tilbage til bedstemor.

Tilbage til vore gård. Langs den ene side var der en længe. Her havde en brydeklub et af lokalerne. Når de store mænd kom om aftenen og trænede, kiggede vi ind ad vinduerne, og når der var pause, blev døren lukket op for at lufte ud, og vi børn fik lov til at boltre os på de bløde madrasser, hvis vi tog skoene af. Vi piger slog kolbøtter, men drengene legede selvfølgelig brydere. Lidt længere henne i længen havde blikkenslager Møller sit værksted. Han havde tid til at snakke med os børn. Han kunne også sætte en arm eller et ben på en dukke. Han kunne smøre hjulene på cykler og dukkevogne og løbehjul. Han havde også en lang krog til at fiske bolde op fra tagrenderne med. Det bedste var, når han tryllede. Vi gav ham en gammel beskidt 2-øre, og så dyppede han den i et kar, og når den blev hevet op, var den funklende ny og skinnende. Hvilken Magi!

På Kløvermarken, der ikke lå så langt fra os, startede flyvemaskinerne. Når vi så en, råbte vi børn »Hurra« og vinkede, for det var et særsyn dengang at se en flyvemaskine. Der var mange legemuligheder. Skråt over for os var der en stor ubebygget mark. Her gravede drengene huler, og vi piger plukkede kamilleblomster, som vi solgte på apoteket. Vi fik 10 øre for en stor posefuld kamilleblomster, og drengene fangede rotter, og på brandstationen på Kløvermarksvej solgte de dem for 5 øre stykket. Jo, der var store penge at tjene dengang. Når man så havde tjent en 10-øre, skulle pengene bruges. En stor konditorkage med flødeskum kostede 5 øre, så for 2 øre fedtegrever hos spækhøker Penter og 3 øre tilbage til slikmutter i Pommernsgade, det blev et lakridsbånd og en pose bolsjer. Der var forslag i pengene dengang. Slikmutter var det, man i dag ville kalde for en sinke. Hun var ild rødhåret altid med papirpilotter i og et hårnnet over. Hun gik i meget korte kjoler, hvor bukserne hang forneden. Disse bukser var lyserøde, og havde broderede tunger. Vi børn grinede altid af hende, men først når vi var ude af butikken, for der var ligesom noget utrygt ved hende.

Udover Kløvermarken var der flere ubebyggede områder, der lå som fristelser og indbød til leg. Det var ret ufarligt at krydse

gaderne, da der ikke var særlig meget trafik. Ofte gik vi således på volden og legede, for her var meget spændende. Til den anden side ned mod Frankrigsgade var der meget ubebygget, og her åbnedes nye verdener af eventyr. Dog kunne jeg ikke lide området ved Sundby Kirke. Her lå nemlig præstegården, og lige ved siden af lå et gråt hus, hvor der over indgangsdøren stod »Asyl«. Det var et hjem for forældreløse børn, og jeg syntes, det var så synd, at de børn boede der alene uden deres forældre.

Familien tog også på udflugter. Hver pinsedag, hvor min mor tog fri fra pligterne i pensionatet, skulle vi i Zoologisk Have. En skotøjsæske gjorde det ud for madkasse, og den blev så pakket. Vi var alle i »Pinsesnit«. Johan i nyt kadettøj og sandaler og jeg i hvid stivet kjole og nye støvler. Mor var i sin helt nye pinsestråhat, og far var i nyvasket Panamahat og årets eneste cigar. Vi kørte med linie 9 til Roskilde Bakke, som senere kaldtes Valby Bakke, og så vandrede vi det sidste stykke op til Haven. Johan og jeg gik selvfølgelig på balustraden, mens de »gamle« tog den normale vej. Vi børn løb rundt og så på dyrene, imens mor og far fandt et lysthus, hvor vi senere spiste vores medbragte mad. Her til fik far en øl og snaps, mens vi andre fik sodavand. Omkring lysthusene var en stor legeplads, hvor vi så legede. Hen på eftermiddagen skulle vi hjem. Børnenes pinsesnit var ikke så fint mere. Lige inden vi gik ud, fik vi en ballon hver, som blev bundet til håndleddet. Vi gik ned til linie 9, og så gik det hjemad. Engang fløj min ballon lige ind i fars cigar og eksploderede med et knald. Jeg vrælede, og Johan grinede, men da vi kom hjem, fik jeg Johans ballon. Den blev hængt ind i hjørnet i soveværelset, men ak, næste morgen lå den fladt udstrakt på gulvet - den havde tabt pusten.

En gang imellem tog min storebror Poul mig med på »stangen« af sin cykel, og vi kørte ud ad Amagerbrogade til Cyklistpavillonen. Den lå mellem det nuværende Amsterdamvej og Gerbrandsvej. Cyklistpavillonen var et traktørsted med stor glasveranda ud til Amagerbrogade. Her fik min bror en kop kaffe, mens jeg fik en rød sodavand. Bagefter gik vi tur i Alhambra. Det var en meget stor park, som lå bag Cyklistpavillonen, med store gamle træer og masser af små vandløb med broer over. Langs stierne var der bænke.

Børnenes pligter

Jeg var begyndt i skole på Østrigsgade Skole i 1914 som 6-årig. Det gik fint, og jeg fik mange kammerater. Hjemme var skolestarten begyndelsen til »det voksne liv« med pligter. Drengene havde deres pligter, som bestod i at hente koks, gå ned med skralde-spandene og lignende tunge arbejdsopgaver. En pige havde mange flere pligter. Der skulle dækkes bord til de 30-35 pensionærer. I spisestuen stod et meget stort spisebord, og her skulle sættes tallerkener og bestik ordentligt på. Der skulle serveres, og de tunge terriner skulle balanceres ind, - og det var svært for en lille pige. Når der så var spist, skulle der vaskes op og tørres af for til sidst at sætte servicet på plads.

Selve rammerne for pensionatet gav også pligter. Pensionærerne »abonnerede« på forskellig vis. Af skiltet fremgik, at man kunne få:

- morgenmad og middagsmad og en madpakke
- morgenmad og madpakke
- morgenmad, middagsmad, aftensmad og en madpakke
- aftensmad

og denne sidste kunne indtages på pensionatet eller blive bragt til logiet, der godt kunne ligge et helt andet sted. Der var ansat en bypige til dette, men ofte måtte Johan og jeg assistere med udbringningen. Maden blev bragt ud i flere etagers madspande, for der var jo både forret og hovedret.

Et af stederne, der fik bragt mad ud, var hos Mathisen. Det var en gammel mand, der var lidt af en original, og han havde træben. Han boede lige over for Sundby Kirke sammen med en gammel dame, der måske var hans mor. Hun var blind. Ved siden af Valdemar Bøges forretning var der en port, - der hvor Merrybiografen senere kom til at ligge. Vi skulle gennem porten og over gården. Så skulle vi op i baghuset på 2. sal for at levere maden. Når man kom ind i køkkenet, var der et langt bord, hvor vi stillede madspandene. I bordet var der en skuffe, og heri opbevarede den gamle dame sine kamme sammen med nogle »sukkerknalder«. Vi fik altid en sukkerknald som drikkeskilling, fordi vi levere rede maden. Det var en meget sød og venlig kone, og knalden var for hende en lækkerbissen. Vi sagde pænt tak, mens vi nejede og bukkede, men når vi kom ned i gården, smed vi »knalderne«, for

de var ikke helt appetitlige. En dag skulle vi bringe grønkålssuppe ud til Mathisen. På vej op ad trappen snublede vi, og vi tabte spanden, så suppen flød ud på trappen. Hurtigt skovlede vi så det hele tilbage i spanden - både suppen, trappesand samt hvad der ellers måtte have ligget. Denne cocktail leverede vi så til Mathisen uden at fortælle, hvad der var sket. Vi fik vores belønning, og så spænedes vi af sted. Den grønkålssuppe må have haft en særlig smag, men vi hørte aldrig noget om det.

Naturligvis kom der hertil en masse byærinder, som man blev sendt ud på. Indkøbskurvene kunne være meget tunge at slæbe hjem for et barn. Til gengæld lærte man jo så kvarteret og dets handlende at kende.

..nu kører ama'rsprøjterne hjem

En gang imellem var der ildebrand. Den brandsikring, vi kender i dag, var ukendt på dette tidspunkt. Der var åbne ildsteder og komfurer, og husene havde megen trækonstruktion. Desuden var folk ofte uforsigtige i deres omgang med ild og petroleum.

Når ilden var opdaget, blev brandvæsenet tilkaldt. Så kom sprøjterne. Det var uhyggeligt, men havde en egen fascination.

En af de store ildebrände var, da »Kludebiksen« brændte. Sprøjterne kom ned ad Holmbladsgade. Forrest var altid dampsprøjten. Midt på ladet stod den store kuppelformede dampmaskine, hvor dampen stod fra. Så kom den store stigesprøjte, så den lille stigesprøjte. De blev fulgt af et par mindre sprøjtevogne, og til sidst kom mandskabsvognene. Det var alle åbne røde vogne med masser af blankt messing. Alle blev trukket af store kraftige heste. Kuskene stod forrest på vognene med tømmerne i den ene hånd og pishen i den anden. Pishen smældede enten i luften eller på hestenes brede rygge med det formål bestandigt at øge hastigheden på hestene. Hestene galoperede med vildt opspilede øjne, mens fråden fløj fra deres muler. Det satte sig på kuskenes tøj og på hestene selv. Hovene gungrede i brolægningens brosten, og gnisterne fløj fra hesteskoenes kontakt hermed. En mand hev ustandselig i den store blanke messingklokkes knebel. Mellem husene rungede dette infernalske spektakel med uheldsbringende ekko. Fascinationen drev gadens drenge til at løbe med, mens deres træskos klapren blandedes i den skæbnesvangre symfoni,

alt imens de sang: »På'en på'en på'en igen, nu kører ama'rsprøjerne frem«.

Kludebiksen var et 4-etagers hus med en lagerplads bagved. Her kunne man sælge gamle klude. Man havde selv sorteret med uld for sig og bomuld for sig. Der var også gammelt jern og ben til benmel, som siden blev brugt til gødning. Man kunne altid finde en gammel kakkelovnslåge eller stump rør på lagerpladsen, hvis man manglede det. Ellers blev alt solgt videre til den store »Kludebiks« på Islands Brygge, som ejedes af Levin. Her sad fattige koner og sorterede kludene, fjernede knapper og andet. Derefter rev de kludene i strimler, så de senere kunne sælges til papirfabrikkerne.

Den på en gang uhyggelige og spændende udrykning fik os til at løbe ned for enden af Bøhmensgade, der markerede grænsen for vores mod, og her kunne vi se den frygtelige ildebrand. Alle 4 etager stod i lys lue, og flammerne slog højt op. Til sidst styrtede murene sammen, og hele bygningen sank i grus. Dermed endte dette sceneri. Sprøjterne kørte så hjem igen, mens drengene løb ved siden af højt syngende: »På'en på'en på'en igen nu kører ama'rsprøjterne hjem«. Gaden faldt til ro igen.

Drømmen realiseres

Nok var der ingen smalle steder, men det krævede også en meget stor arbejdsindsats af hele familien. De gode penge, der blev tjent, gav mulighed for at opfylde en drøm, som mine forældre havde, nemlig at få en byggegrund.

Længere ude på Amager havde gården »Sofienhøj« udstykket en del af sine jorde til parceller. Her var i slutningen af 1912 mulighed for at erhverve en sådan. Den havde matrikelnummer 648 og var på 547 m² iberegnet et stykke vej. Den kostede 2000 kr., men så var der også et redskabsskur på grunden og et udsnit af Danmarks flora. Denne grund erhvervede mine forældre i slutningen af 1912. På grund af pensionatet var der ikke megen tid til at passe den.

I foråret 1916 fik vi en familieforøgelse med min lillebror Anker. 2 uger efter hans fødsel fik mine forældre opsagt deres lejemål, da værten selv skulle bruge lejligheden. De fik et års opsigelse. Pensionatet blev afviklet, og de lejede en lejlighed på Sundholmsvej 5

i stuen. Det var med en vis lettelse, at pensionatet blev nedlagt, og at vi nu kunne være os selv.

På Sundholmsvej

Lejligheden, som vi flyttede hen til, var på 3 værelser. Ejendommen var ny og moderne. Fem murermestre havde opført nogle ejendomme og kaldte sig for »Femkløveret«. Det gav navn til den lille vej, der stadig eksisterer som »Femkløvervej«.

Lejligheden havde to entreer, dagligstue og spisestue en suite mod Sundholmsvej. Et stort værelse samt et kammer og køkken mod gården og så det helt exceptionelle, et badeværelse med badekar, håndvask samt vandkloset. Der var elektrisk lys, og vi måtte købe lysekroner og lamper, da vi kun havde petroleumslamper med fra Holmbladsgade. I stuen var der klokke til køkkenet, og hvis vi havde haft en pige i huset, kunne vi så have ringet efter hende. Vi ringede alligevel. To svenske pensionærer flyttede med og fik det ene værelse formedelst et mindre bidrag til den dyre husleje. Kammeret fik min mor, far og Anker, og Johan sov i den ene entré, mens jeg måtte sove i stuen. Vi havde forbudt os selv at trykke på de elektriske kontakter, men fristelsen og nydelsen var ofte for stor.

Badeværelset var også noget nyt. Før det første havde vi det for os selv, og for det andet var klosettet fascinerende. Tænk, at man kunne trække i en snor, og så kom der vand og skyllede selve klosettet. I dag er det jo almindeligt, men dengang var det usædvanligt. Hver onsdag og lørdag var der varmt vand i hanerne, og vi invaderedes af familie, som skulle prøve den vilde luksus, det er at være i et badekar med varmt vand. Denne luksus varede dog kun kort, idet verdenskrigen satte en stopper for det.

I gården var der et haveanlæg med hvidt stakit om, men det var forbudt at gå derind. Det var kun en skueret. Bagved gården lå der en tømmerplads.

Fra stuevinduerne så vi over på Sundholm og på Sundholms Kirke, hvor der var ur på tårnet, så vi kunne følge tidens gang og høre klokkeslagene. Rundt om hele Sundholm var der et hegn med en dyb og bred grøft bagved. Her gik »lemmerne«, som de blev kaldt, og rensede grøften. Der var også svinehold, som ofte stank forfærdeligt. Langs hegnet voksede vilde roser. Når de

blomstrede om sommeren, var de lyserøde med en syrlig duft. Jeg havde skiftet skole og gik nu på Sundbyvester Skole, og når jeg gik i skole, nød jeg duften af de vilde roser. Min ældste bror blev bankuddannet og var nu kommet ind som soldat. Han var blevet forlovet og havde fået en lille pige. Da han ikke var fyldt 21 år, kunne han ikke gifte sig, uden at min far skrev under på, at han ville forsørge sønnens kone og barn, og det ville han ikke. Derfor blev der intet bryllup endnu.

De to tilbageblevne svenske logerende, Cato og Eckblad, var mekanikere. På hjørnet af Augustagade og Amagerbrogade lå der et stort træhus med store udstillingsvinduer. Her udstilledes tidens elegante motorcykler samt enkelte biler. Bagved var der værksted, og her var Cato og Eckblad ansat. Krigen gjorde, at interessen for biler og motorcykler svandt ind, og følgelig måtte forretningen lukke. Sundby Messe flyttede ind i træhuset for et par år senere at flytte over i basarbygningerne, der lå ved siden af den grå villa på den anden side af gaden. Denne villa husede også Sønderbro Apotek. Den nuværende ejendom blev bygget, og da den var færdig, flyttede Sundby Messe tilbage i den store hjørneforretning.

Under 1. verdenskrig

Verdenskrigens lange skygge drev også ind over Danmark og Sundholmsvej. Efter en relativ beskeden effekt kunne vi for alvor mærke krigens virkning i 1916-17. Der var mangel på alle varer. Rationering var blevet indført på sukker, kaffe, brød, kød og meget mere. På trods af rationeringens formål var der imidlertid ikke varer nok. Der blev endog rugbrødsstrejke, hvor arbejderne på rugbrødsfabrikkerne nedlagde arbejdet. Fra familien på landet fik vi tilsendt rugbrød, men det var muggent, når det nåede frem. Min mor skar det mugne væk og blødte resten af brødet op i vand. Så tilsatte hun havregryn og gær og bagte det på ny. Smagen var ikke god, men brød var det da. Når jeg trængte til lidt mundgodt, lavede min mor »saftevand«, der blev fremstillet af eddike rørt op med sukker og fortyndet med vand. Til sidst blev drikken så tilsat rød frugtfarve. Kød fik vi næsten aldrig. En enkelt gang fisk. Fiskerne turde nemlig ikke sejle ud at fiske på grund af minefaren. Minerne drev fra Østersøen op gennem Bæl-

terne og Øresund og fra Nordsøen ind i Skagerrak og Kattegat. Det var jo drivminer, der anvendtes i 1. verdenskrig.

Brændselssituationen var frygtelig om vinteren. Der fandtes ikke kul eller koks til privatforbrug. Min mors fætter sejlede en lille kulskude fra Svendborg til forskellige små havne. Han lagde til i Københavns Havn, og kullene blev losset. Bunden i skuden blev fejtet for kulstøv. En gang gav han min mors bror lov til at efterfejle for kulstøv og selv tage opfejlet. En politibetjent opdagede dette, og fætteren blev arresteret og idømt fængselsstraf i 14 dage.

Vi børn fik lov at gå ind på den bagvedliggende tømmerplads med en lille kurv og samle høvlspåner og de mindste træstykker. En gang imellem lukkede tømmerhandleren det ene øje, så vi kunne få lov til at tage en lille træklods som supplement. Hver aften havde min far i sin taske to træklodser med hjem fra maskinsnedkeriet. Dem havde han bogstavelig talt tyvstjålet. Vi var altså lidt privilegerede på grund af tømmerpladsen og fars arbejde. Min mor fyrede med papirbriketter om dagen. Det var aviser, der var lagt i vand for derefter at blive hårdt opvredet. Det kunne så holde kakkelovnen lunken. Om aftenen brugtes så høvlspånerne og de store træklodser. Alligevel sad vi alle viklet ind i tæpper - også de logerende - i den ene stue. Da vi således var nødt til at sidde samlet, opstod et behov for tidsfordriv. Der fandtes jo ikke radio på dette tidspunkt, så min mor læste højt af føljetonen fra avisen og forskellige klassiske bøger. Når vi gik i seng, var der varmedunk i sengen, og den gik på skift. De to vintre 1916/17 og 1917/18 forløb på denne måde.

I foråret 1918 skulle min bror, Johan, konfirmeres, og problemet om fortæringen til konfirmationsfesten blev påtrængende. Landboernes dyrehold var under skarp kontrol af myndighederne, og kun en af myndighederne udregnet del af udbyttet var landboernes egen. Derfor var det en meget stor generøsitet, at min mors kusine i landsbyen Måløv ville forære en flæskesteg til festen. Problemet bestod så i at få stegen bragt til Sundholmsvej, da det ikke var tilladt at medbringe fødevarer uden officiel tilladelse. Til håndhævelse af dette var der visitation af alle rejsende og deres pakker. Indeholdt pakkerne fødevarer uden tilladelse, var det arrestationsgrund. Min ældste bror tog chancen med en

kuffert. Med rystende knæ slap han gennem kontrollen med flæskestegen og til Sundholmsvej. Det kunne have fået alvorlige konsekvenser, idet han som nævnt var soldat og endda i Livgarden. Således blev stegen til festen reddet.

En dag skulle jeg hente min lillebrors barnevogn. Den var imidlertid fyldt op med vin og spiritus. Der var både cognac og whisky og snaps. Jeg fór op til min mor, der så fór den anden vej, for det kunne næppe være sandt. Det var sandsynligvis smuglergods, for ingen har senere gjort krav på dem eller bekendt deres synder, men hvilket gilde det så blev - den konfirmation med mad og drikke i massevis.

Tre dage efter konfirmationen kom Johan hjem og fortalte, at han havde fået hyre som messedreng på et sejlskib, der skulle sejle til England. Min mor var fortvivlet, for det var meget farligt, da der stadig var krig og miner i alle farvande, men beslutningen havde Johan taget. Der blev så syet en køjesæk, som fyldtes med dyner og tøj. Johan drog så af sted.

Somre på Sofienhøj

Min far havde endeligt fået bygget et lille lysthus på vores grundstykke, så vi kunne være i læ for vind og vejr. Indretningen var enkel med et rum og en primus. Udenfor havde han lavet en åben ildgryde (bålplads/grill), og på bedste spejdermanér blev maden varmet over sagte gløder. Primussen blev kun brugt til kaffebrygning. Vi boede der selvfølgelig ikke, men min far tog næsten hver aften derop, for han havde eget befordringsmiddel - en herrecykel. Min mor og jeg startede søndag morgen med Anker og madtasken i barnevognen. Vi gik enten ad Brydes Allé og gennem små gyder og smøger ud til Rågårdsstræde, den nuværende Peder Lykkesvej. Den fulgte vi til Englandsvej, hvor der på hjørnet lå den store villa Rågårdsminde. Vi kunne også gå ad Sundholmsvej til Tingvej og skrå over til Skotlandsgade. Her ad den og videre ad den lille sti til Englandsvej. Derfra under alle omstændigheder ned ad Irlandsvej. Her lå et enkelt stenhus. Det var et lavt, langt, hvidt hus med grisesti i den ene ende med den deraf følgende skarpe lugt. Ellers var der kun kolonihaver eller marker. Så nåede vi til Møllevej, der i dag hedder Sundbyvestervej. På højre side lå grundejerforeningen Sofienhøj. Hele området var

Selmi Andersens forældres lysthus på Jasmin Allé, senere omdøbt til Clematisvej, nuværende nr. 24. Grundstykket blev købt 1912 og lysthuset opført nogle år efter. Det blev udvidet bagud i 1918. Personerne på billedet synes at være slægtninge til Selmi Andersen og hendes forældre. Foto ca. 1918. Privateje.

omgivet af et højt hegn forsynet med aflåste låger ud for hver vej. Her gik vi ned ad og over broen over grøften og låste lågen op til Jasmin Allé, og næsten for enden af den lå vores/deres grundstykke. I løbet af sommeren 1918 fik min far udvidet lysthuset med et kammer og et lille køkken. Så kunne vi bo der. Det var vidunderligt at kunne sidde indendørs og høre naturens lyde og samtidig vide, at man ikke behøvede at tage hjem om aftenen, men tværtimod kunne blive her hele sommeren frem til 1. oktober, da der så blev lukket for vandet, og der så ikke var vand i de rør, der lå oven på jorden langs vejenes sider.

Nye tider

Krigen sluttede endeligt i 1918. Min mor fik nu ideen om, at hun ville have en forretning. På begge sider af Rønne Allé - nuværende Telemarksgade - var der blevet bygget to nye ejendomme. På

det ene hjørne var der en bagerforretning, og på det andet hjørne var forretningslokaler til salg. Disse købte mine forældre og indrettede en grøntforretning. Der hørte en 2-værelses lejlighed med. Vi sagde farvel til de nu arbejdsløse Cato og Eckblad og flyttede hen på hjørnet af Rønne Allé. Hver morgen tog min mor sporgvognen til Grønttorvet og købte friske grøntsager, og så hjem med de store sække i sporgvognen. Hun slæbte dem fra hjørnet af Tingvej og hen til vores forretning.

Imens passede jeg lillebror Anker og forretningen. Jeg var blevet en stor pige på 11 år og derfor, mente mor, moden til dette ansvar og forretningslivets mysterier. Til alt held begyndte min skole først kl. 10, og min mor kom kl. 9.45, så der var god tid til at snakke. I denne periode gik det op og ned med fortjenesten - tendensen var dog mest nedadgående. Efter 1 år måtte forretningseventyret ende. Min mor kunne ganske enkelt ikke holde til mere. Hendes ben var blevet dårlige. Derfor kneb det med at gå med de store sække. Forretningen måtte sælges. Der blev alligevel et beskedent overskud efter afhændelsen af forretningen. Vi begyndte så at lede efter en ny lejlighed, men bolig manglen var stor. Derfor måtte vi flytte ned i Woltersgade nr. 3 hos mine bedsteforældre i deres 2 værelses lejlighed. Jeg var atter tilbage ved min barndomsgade, Holmbladsgade.

Smalle tider i Woltersgade

Jeg forstår og forstod ikke, hvordan 3-4 år kunne forandre så meget. Fra en sorgløs tid i pensionatet i Holmbladsgade og til dette tidspunkt. Vi var 6 mennesker i den lille lejlighed. Min bedstefar var syg og gik med krykker. Min bedstemor var også syg, og derfor passede det dem godt, at de kunne blive passet og plejet. Det var jo desværre til dels på bekostning af mine forældre. Vi fik os dog indrettet med vores senge, idet alle andre møbler kom på familiens pulterkamre, men forandringen var stor. Det, vi havde sagt farvel til, petroleumslamper, retirader osv., blev atter hverdag. Tiden blev skruet tilbage.

Da mine bedsteforældre ikke kunne forlade lejligheden, var der indrettet et lille »das« til dem i køkkenet, og det blev mit arbejde at tømme spanden 3 gange om ugen. Jeg var frygtelig flov over at skulle gå ned med spanden, og ventede derfor til det var mørkt,

Stuen i Woltersgade 3 (= Holmbladsgade 50) hos Selmi Andersens bedsteforældre Petrine og Frederik Larsen. Bedstefaderen døde i 1919. I denne 2 1/2 værelses lejlighed flyttede Selmi Andersens forældre ind med børn i 1918. Foto senest 1919. Privateje.

men så var rotterne kommet frem i gården. Det var uhyggeligt. En gang om måneden skulle min mor vaske storvask. Det foregik i en mørk kælder, hvor der kun var to små vinduer i øjenhøjde. Derfor måtte man vaske i en køkkenpetroleumslampes skær. Der var ikke afløb, og derfor løb vandet ned i en »sump« i kælderen. Denne måtte tømmes med håndkraft op i vasken ved hjælp af en kasserolle. Når tøjet skulle tørres, kunne det hænges i gården, men drengene ødelagde det rene tøj ved at slå på det med kæppe. Derfor måtte det bæres op på 5. sal og hænges på tørreloftet. Det blev også mit arbejde. Her boede vi så om vinteren, men når vi kom til 1. maj, var der heldigvis Sofienhøj.

Den spanske syge

Den spanske syge kom til Amager i 1920. Det var en lungepest, og det blev den også kaldt. Alle familier blev ramt også min. Der var ikke plads på hospitalerne. Derfor blev en del af Sundholm inddraget til det, der blev kaldt Infirmeriet. Der var mangel på både læger og sygeplejersker. Derfor averteredes der efter frivillige kvinder, der ville pleje de syge. De fik udleveret en hvid kittel og kunne så begynde deres arbejde med at passe de syge. De allerfleste syge måtte ligge hjemme og plejes af andre familiedlemmer. Her skal så betænkes de dårlige sociale forhold, der herskede, f.eks. i Holmbladsgade.

Det var hårdt, for feberen steg til 40-41 grader, og de syge kunne ikke få vejret. I deres febevildelse kunne de ligefrem blive voldelige. De angrebne lunger kunne ikke få ilt på grund af lungepesten, og der opstod derfor kvælningsfornemmelser. For at lette pinslerne for de syge, fandt man på at hænge våde lagner for vinduerne og rundt på snore, der blev trukket om sengene. Det kunne give lidt kølighed og lidt fugt i luften, så vejrtrækningen bedredes.

Min mor passede store dele af familien. Hun gik hver dag fra sted til sted. De syge skulle jo vaskes, og der skulle skiftes sengetøj. De skulle have varm suppe og andre varme drikke. Bækkenner og spande skulle tømmes. Når min mor endelig kom hjem sent om aftenen, var hun fuldstændig udkørt. Alligevel gik hun lige ud i køkkenet, smed alt sit tøj i en balje, som blev sat over ilden og kogte i 20 minutter. Så skurede og skrubbete hun sig selv over hele kroppen. Når tøjet var hængt til tørre i køkkenet, kunne hun gå i seng for at sove. Næste morgen stod hun op, og dagsprogrammet blev gentaget. Skolerne blev lukket, da der var stor smittefare. Derfor var jeg hjemme hele dagen sammen med min bedstemor og min lillebror. Min bedstefar var nemlig død i 1919.

Når min far kom hjem, skulle han og jeg lave mad. Der var ikke meget at lave den af, fordi der stadig var mangel på fødevarer. Sommetider havde vi et lille stykke flæsk, og det skulle strække langt. Derfor skar han to skiver af. De blev skåret i frimærkestore stykker. De kom på på stegepanden sammen med løg, og så fik vi rugbrødsterninger til. Disse blev sat på gafflen, og vi dyppede

dem i fedtet, men kun en gang og så kun på den ene side. Når der var kartofler, hældte min far mel og mælk i fedtet til løget og terningerne. Så rørte han rundt, og det blev kaldt »Skomagersonovs«. Dette blev serveret til kartoflerne. Engang imellem kunne min mor afse tid til at komme hjem midt på dagen. Så havde hun købt 3 pund svineben for en krone med hjem og grøntsager og et hvidkålshoved. I den store pensionatssuppegryde kom der vand, ben og de rensede grøntsager. Det hele stod så og kogte på svagt blus, indtil min far kom hjem - min mor var forlængst gået igen; men vi havde mad til nogle dage.

Min far fik også den spanske syge. Heldigvis ikke et så hårdt angreb, han kom sig da nogenlunde hurtigt. Til gengæld fik min lillebror differitis. Han blev omgående kørt på Blegdamshospitalet. Vi kunne godt komme og se til ham, men en tyk glasrude skilte os, så vi kunne kun vinke og kysse på fingeren til ham. Dagen efter hans indlæggelse kom der en mand for at desinficere det værelse, han havde ligget i. Han smurte lim på lange papirstrimler og limede dem på alle vindues- og dørsprækker. En stor gaspatron blev smidt ind i værelset, døren ud til entreen lukket, og også her blev der limet papirstrimler på. I 24 timer måtte døren ikke åbnes. Da den så blev det, var der en frygtelig stank. Vi hostede og spruttede, inden vi nåede at få vinduerne lukket op. I flere dage stod disse vinduer åbne.

Efterhånden ebbede epidemien ud. Næsten alle familier havde mistet nogle medlemmer. Min mor mistede sin yngste bror, og hendes svoger, manufakturhandler Jeppesen, døde også.

Vi nåede hen på foråret 1921. Et stort nyt stykke jord på kirkegården blev inddraget til de mange ofre for sygdommen. Det var uhyggeligt at se de lange rækker af nye gravsteder med kors og sten, hvorpå der stod »død 1920«. Men foråret var der, og vi skulle flytte til Jasmin Allé omkring 1. maj.

En tur til Sofienhøj

Min mor og Anker gik op på hjørnet af Holmbladsgade og Amagerbrogade for at tage sporvognen, linie 2 eller 9, til endestationen ved Sundby Remise. Det var en dyr tur, for det kostede hele 5 øre for min mor - Anker var gratis. Min far lejede en trækvogn, og den blev fyldt med barnesenge, dyner, puder, husgeråd og tøj.

Han og jeg skulle så skubbe/trække vognen således, at han trak og jeg skubbede så godt, jeg kunne.

Turen gik ned ad Woltersgade og hen ad Bøhmensgade. For enden af Bøhmensgade var der en bom, som vi passerede for derefter at komme ud på en grusvej. Herfra drejede vi til højre. Langs denne vej var der kolonihaver og marker. Vejen snoede sig til Frankrigsgade, som vi krydsede. Stadig mellem kolonihaver og småhuse gik turen videre til Øresundsvej. Her begyndte Kastrupvej. På højre side lå den gamle kirkegård - den nye eksisterede ikke endnu og slet ikke krematoriet. Lige efter Tycho Brahes Allé lå Kimergården, der var en stor hvid bondegård med store jorde til. Over for Højdevej lå Filipskirken, der på dette tidspunkt var en trækirke. Vi gik til højre ad Højdevej, og lidt herinde af lå der et træhus, det var værtshuset »Solen«. Vi nåede så frem til Amagerbrogade, mellem husene »Stjerneborg« og »Højdeborg« over for Prinsesse Christines Allé. Når vi så skråt til højre, kunne vi se kirken og hospitalet ved Eberts Villaby. Ebert havde haft dampsnedkeri, vistnok i Norgesgade. Her havde min far været ansat, da han kom til landet efter sin navertid. Ebert havde opkøbt jorderne og solgt dem til parceller. Her var der bygget en meget flot villaby. Store herskabsvillaer der ligger der endnu. For enden af Hans Bogbinders Allé lå Eberts egen store villa med en stor elegant smedejernslåge. Hvis vi kiggede længere mod højre, så vi det store Bastianshus, som var bygget af to murermesterbrødre, der hed Bastiansen. Vi drejede til venstre ad Amagerbrogade. De store huse ved Lombardigade var opført. De små villabyer ved Ulrik Birks Allé, Peder Lykkesvej og Højdevangs Allé var så småt ved at blive bygget tillige med området omkring Thingvalla Allé, Gimles Allé og Ingolfs Allé. Nogle huse var færdige, mens andre var under opførelse, men mange grundstykker lå stadig ubebyggede hen. De fleste steder var grundene ud til Amagerbrogade ubebyggede med ståltrådshegn omkring. Vi kom til Sundby Remise. På hjørnet af Thingvalla Allé lå en stor hvid villa, og på hjørnet af Smyrnavej lå »Ahrensbergs Minde«, der var en gammel gård, hvor der var restauration. På hjørnet af Ingolfs Allé lå endnu en stor villa, denne lå på skrå. Den ejedes senere af bager Van Hauen. Vi passerede den lille villaby »Fremad«, der lå lidt tilbagetrukket fra Amagerbrogade, og kom til det nuværende

Amsterdamvej. Her lå en bondegård og den nu nedbrændte Cyklistpavillon. Alhambraparken var der endnu. Ved siden heraf lå villaen »Sølyst«.

På hjørnet ved Wibrandtsvej lå der endnu en gård, »Fædres Gård«. Fra Ingolfs Allé og hele vejen ud ad Amagerbrogade var der dybe grøfter på begge sider af vejen med en gangsti som for-
tov og broer over grøfterne. Ellers var alt marker med enkelte småhuse hist og her afvekslende med små kolonihaveforeninger.

Vi var nu nået til gården »Sofienhøj«, der navnlig var kendt for sin snoede skorsten. På højre side af denne gård skulle vi over broen, der krydsede den dybe grøft. Der var gelænder på broen. Herfra gik turen ind på jordvejen, der førte hen til en stor træport, hvor en låst låge stoppede den videre fart. Man låste lågen op, gik ind, og fjernede den store bjælke bag porten, som herefter kunne åbnes. Trækvognen blev skubbet igennem, og vi lukkede porten og lågen igen efter os. Så var vi på slaggevejene, og trækvognen blev svær at trække og skubbe. Først et lille sving til venstre og så til højre ad Syren Allé. Første vej, der krydsede denne, var Jasmin Allé. Her gik vi til venstre, og næsten nede ved Funkiavej (nu Vejlands Allé) lå vores grund, og her ventede mor og Anker på os. Da vi havde pakket ud og drukket kaffe, gik far alene tilbage med trækvognen og hentede sin cykel og kørte herud igen. Hele sommeren frem til 1. oktober nød vi så her »på landet«.

Novus

Min far var i 1919 begyndt at arbejde på et maskinsnedkeri i Finlandsgade. Her var en delvis medejer og en værkfører, Thomsen og Svensson. De ville gerne begynde deres egen virksomhed og købte derfor Kastrup Mølle. I møllen blev der indrettet et snedkeri, og der blev bygget en trælænge bag møllen og hen mod Adriansvej. Her indrettedes et maskinsnedkeri. Min far fulgte med Svensson og Thomsen til den nye fabrik og fik arbejde som maskinsnedker. Foran møllen lå en lang hvid bygning. I den ene ende mod nuværende Villumsvej var der en lille kakkelovnsforretning. Resten af bygningen var kro, Møllekroen. Den havde en have hen til Adriansvej, og her var udendørs servering om sommeren samt en lille legeplads med gynger. Foran det hvide hus, ude på gaden, stod et meget stort træ. Snedkeriet i Møllen blev

kaldt »Novus«. De havde en »pladshund«. Det var en stor Sankt Bernhardshund, der var lad og meget forkælet og havde navnet »Fylla«. Den lå altid under det store træ og døsede. Al trafik, gående som kørende, måtte vige udenom, for hunden flyttede sig ikke af stedet. Fylla fulgte min far hjem til Jasmin Allé hver aften, hvor den blev kælet med og klappet, inden han låste lågen op. Han gik hjem, og det samme gjorde Fylla.

Min far mødte tidligt på arbejde, og mange gange fulgtes jeg med ham til Novus. Det var for at se på amagerbønderne, der kørte til Grønttorvet. De kom mellem kl. 6.00 og 6.30 i en lang række med deres hestevogne. Hestene var velnærede og skinnende blanke med lange haler og manker. På agestolen sad mand og kone - sommetider kun konen. Manden havde kasket på, og hvis det var køligt, var klapperne slået ned over ørerne og bundet i sløjfe under hagen. Konen var altid iført Amagerkyse. Hun virkede altid tyk, men var jo nok polstret godt. Hendes trekantede sjal var bundet i kryds over brystet, og skørterne struttede. På ladet var grøntsagerne stillet op. Man må forstå, at det var deres forretning, og når de nåede torvet, skulle grøntsagerne virke fristende på kunderne. Derfor var hvidkål og rødkål stablet i pyramider, og selleri, gulerødder, pastinak og persillerødder, alle med de friske grønne toppe, garneret, næsten pyntet, rundt om. Store bundter porrer, kørvel og grønkål fuldendte billedet. Det var et flot syn at se dem komme kørende forbi i de meget lange rækker.

Vinteren 1921/22

I julen 1921 var der mangel på juletræer, og de få var meget dyre, men juletræ kunne man da ikke undvære. Derfor tog min far et kosterkaft og borede huller i. Et bundt gran blev fordelt i hullerne, og når julestadsen og lysene kom på, kunne det med lidt god vilje ligne et juletræ. Fødevarer-situationen var blevet en smule bedre, så der kunne koges klejner af 5 pund mel - min mor kunne dårligt glemme pensionatet - samt en kæmpe julekage med rosiner osv. Der blev også til flæskesteg og risengrød. På dette tidspunkt blev det vedtaget, at staten ville give et billigt statslån og et statstilskud til byggeri for børnefamilier, der havde en byggegrund. Det var på grund af den stadige bolig-mangel. Min far søgte både lån og tilskud.

Det krævedes, at man selv kunne stille med en mindre kapital. Denne fik han i kraft af deres spareskillinger og et mindre lån hos min bedstemor. Hendes betingelse var, at hun fik et værelse i det nye hus og mad og pleje resten af sit liv. Egenkapitalen skulle anvendes til de kontante afregninger af trappetømreren, gelændersnedkeren, glarmestre og kakkellovne og deres opsætning. Den skulle også betale stukkatører, blikkenslager og fliseopsætteren. »Das'et« i haven skulle arkitekttegnes og godkendes af 3 forskellige offentlige instanser. En anden arkitekttegning krævedes til stakittet, da det skulle have en bestemt højde. Dette skulle også godkendes dog kun af en enkelt myndighed. Disse to ting skulle også betales kontant.

Som en af de sidste fik han en bevilling til at opføre et hus med tilskud og statslån. Der var 6-7 valgmuligheder for husmodel. Han studerede tegningerne, men betingelsen var, for ham, at der var kælder. Derfor faldt valget på et rødt murstenshus med kælder, stue og første sal. Det var en fryd den vinter at sidde under petroleumslampen og se på tegningerne over huset og i fantasien møblere og flytte ind. Så såre man kunne komme i jorden, begyndte udgravningen til grunden. Min ældste bror, der forlængst var blevet gift, og Johan, der var kommet uskadt hjem fra England, hjalp min far med at grave. Kælderen skulle være dyb og soklen høj, for det skulle være lyse og store kælderrum. Han støbte selv fundamentet og soklen. Endelig kom mureren i slutningen af foråret. Det blev lovet færdigt til 1. oktober, således at min konfirmation kunne holdes i det nye hus.

Huset på Clematisvej

Da bevillingerne var kommet, og husene begyndte at blive bygget, blev alle Sofienhøjs veje omdøbt og tildelt numre. Møllevej blev til Sundbyvestervej, pladsen ved Møllevej/Amagerbrogade til Sundbyvesterplads. Funkiavej blev til Vejlands Allé. Alle vejene i grundejerforeningen havde haft blomsternavne, og det blev gentaget, men nu som Lobeliavej, Gladiolusvej og Erantisvej. Syren Allé hed nu Kaprifolievej, og Jasmin Allé blev til Clematisvej.

Efterhånden rejste murene sig, og huset kom under tag, og så kunne der holdes rejsegilde. Tre tøndebånd blev pyntet med

Clematisvej 24, tidligere Jasmin Allé, opført ca. 1922/23. Foran ses bygherren, Selmi Andersens far, Alfred Bengtsson. Privateje.

grønne blade og blomster og sat på en lille flagstang, der blev sat i toppen af huset. Bygherren sørgede for mad og drikke. Store planker blev lagt på bukke, og hen på eftermiddagen startede rejsegildet. Masser af øl og snaps, 4-øres wienerbrød og stabler af mad samt spandervis af kaffe blev fortæret, og festen varede til langt ud på aftenen. Dagen efter blev første prioritet udbetalt, og de forskellige håndværksmestre fik første udbetaling i forhold, til hvor langt deres del af arbejdet var kommet.

For at spare lavede min far meget af tømmerarbejdet. Al forskalning og alle gulve lagde han selv, men karme, døre og vinduer måtte der håndværkere til at isætte. Da han var maskinsnedker, havde han selv stået for maskinsnedkerarbejdet med karme og døre ovre på Novus. Han havde fået en »konto« sammesteds til at dække omkostningerne til træet. Denne betalte han af med 10 kr. ugentlig ud af en ugeløn på 80 kr. En trappetømrer og en

Selmi Andersen, f. Bengtsson, fotografert som konfirmand efteråret 1922. Privateje.

gelændersnedker blev brugt. Blikkenslageren havde lagt vandrør og gasledninger ind i huset, men der kunne ikke foretages tilslutning endnu, da der ikke var ført ledninger frem til området. Kloakering og elektricitet fandtes heller ikke.

Huset blev ikke færdigt som lovet 1. oktober. Min konfirmation blev holdt hos min ældste bror Poul og hans kone Else i deres lejlighed i Liflandsgade. Heller ikke 1. november var huset klart og vi måtte flytte ind hos en af de naboer, der havde været heldige at

få deres hus færdigt. Men 1. december 1922 var et værelse i vores hus helt i orden med kakkelovn, og her flyttede vi ind. Der var ikke meget plads, men det var vores helt alene.

Huset voksede sig efterhånden større og blev færdigt. Elektricitet, gas, vand og kloakker blev i årenes løb indlagt. Noget skulle betales kontant andet over en længere periode. Huset var under tag, og vi kunne bo der. Min barndom var forbi, huset beboeligt - jeg bor der såmænd den dag i dag.

Tlf. Tg. 1109
& Tg. 5019

Tørt
Optændingsbrænde
og Bøgebrænde
Reel Vægt
Rimelig Pris.

De hjælper arbejdsvillige hjemløse.

RADIO

EN GROS OG
EN DETAIL.

PFAFF

INDUSTRIBYGNINGEN

KJOLER OG KONFEKTION

PÆLS-VÆRK

JAC. OLSEN

Tlf. Cent. 4958 AMAGERTORV 19 Tlf. Cent. 14658

Budbesørgelse af enhver Art

8282

flere Ledninger

HURTIG - BILLIG

FØR LANG
Fjederklemmen
Storm

Anerkendt paa
det danske Kæbestævne
som den bedste
Fjederklemme.

Agg
SENNEP

LEGETØJSFABRIKEN „LANGESKOV”
VALDEMAR JENSEN
LANGESKOV

DANSK LEGETØJS-INDUSTRI
Spec. Lyntog og Biler.

Indsamling af pensionisterindringer

Som led i Kulturbyåret vil Stadsarkivet indsamle erindringer fra pensionister i hele landet om deres oplevelse af København i deres barndom og ungdom.

I 1969 indsamlede Stadsarkivet i samarbejde med Magistratens 3. afdeling barndomserindringer fra folkepensionister i København. Der kom 2000 erindringer, som handlede om tiden omkring århundredskiftet og op til 1920. Det er dem, vi nu vil følge op med erindringer fra mellemkrigstiden og anden verdenskrig.

Vi vil især gerne vide noget om livet "inden for murene". Hvordan boede man, hvem man boede sammen med, hvordan dagene gik, og hvordan livet formede sig. Man kan også fortælle historien om nogle billeder i sit album fra dengang, men så er vi nødt til at have billederne med. Vi ved ikke så meget om almindelige menneskers liv, hvis vi ikke får hjælp til det, derfor vil ethvert bidrag have interesse for senere tiders historikere. Og jo flere, jo bedre.

Man skal endelig ikke skrive "litterært", men lige ud ad landevejen. Det kan være kort eller langt, og blyant eller kuglepen er udmærket, hvis man ikke har en skrivemaskine.

Erindringerne skal være afleveret til Stadsarkivet senest 1. oktober 1995. De bedste erindringer vil blive præmieret, og en del af dem vil blive offentliggjort i Historiske Meddelelser 1996 samtidig med præmieuddelingen.

Erindringerne fra 1969 har været utilgængelige i 25 år. Fra 1. september i år har de frit kunnet læses på Stadsarkivets læsesal. De nye erindringerne bliver også kun tilgængelige med forfatterens tilladelse i de første 25 år.

Helle Linde

Københavns Stadsarkiv i 1992 og 1993

I 1991 forlod ekspeditionssekretær Egil Skall Stadsarkivet for at gå på pension, og i 1992 fulgte ekspeditionssekretær Hans Kofoed efter. De to har i mange år været Stadsarkivets liv og sjæl, og en gennemgribende ændring af arbejdet var nødvendig. Der nyan-sattes en arkivar, og ledelsen af arbejdet med arkivalierne fordeltes mellem arkivarerne. Henrik Gautier står for socialvæsnets, sundhedsvæsnets og skolevæsnets arkivalier samt privatarkiverne, Torben Ejlersen står for de tekniske arkiver og arkivalier før 1728, og Helle Linde tager sig af Borgerrepræsentationen, Overborgmesterens afdeling og Øvrighedsdirektoratet. Sager vedr. regnskaber og skatter svæver endnu i det uvisse. Fuldmægtig Kell Pedersen er leder af publikumsbetjeningen, og fuldmægtig Lennart Berendt leder arbejdet med personaleadministration, Stadsarkivets regnskab, lokaler og transport og opstilling af arkivalier. Der er oprettet et lille fleksibelt sekretariat med mangfoldige opgaver, bl.a. ekspedition af Historiske Meddelelser om København og henvendelser fra Selskabet for Københavns Historie (tlf. 33 66 23 77).

I 1992 kom en ny arkivlov, som indeholdt den væsentlige ændring i forhold til tidligere arkivlovgivning, at Københavns kommune ikke er nævnt i loven. Det betyder, at loven også gælder for København. Hidtil har København hørt direkte under "dronningen" - dvs. Indenrigsministeriet - i h.t. byens privilegier fra 1661 og har haft sin egen arkivlovgivning. For fremtiden hører arkivspørgsmål under Kulturministeriet, og Statens Arkiver har tilsyn med kommunernes arkiver, herunder Københavns Stadsarkiv. Det vides endnu ikke, hvilken betydning det vil få.

Arkivloven pålægger arkivinstitutionerne en mere liberal tilgængelighedspolitik. For personsager, som udgør størstedelen af Stadsarkivets sager, er tilgængelighedsgrænsen dog stadig 80 år, men Stadsarkivet har i overensstemmelse med lovens ånd i konkrete tilfælde anbefalet en friere adgang til arkivalierne.

Stadsarkivet har fået overladt et hårdt tiltrængt kontor i stueetagen i den modsatte ende af læsesalen, og der er etableret udgang til rådhushallen herfra. Det giver mere ro på læsesalen, fordi transport til og fra fjernmagasinerne ikke mere behøver at gå gennem læsesalen.

I Stadsarkivets vedtægter står, at kommunens forvaltninger først kan aflevere arkivalierne, når de er 20 år gamle. Fra 1992 er Stadsarkivet begyndt at håndhæve denne regel, som man tidligere helt så bort fra. Det har givet anledning til en del utilfredshed, men har også haft den fordel, at kommunens forvaltninger for at få plads er begyndt at aflevere gamle arkivalier, der var stuvet af vejen i krogene. Der er især kommet omfattende afleveringer fra Socialvæsnet. Der er for længe siden foretaget store kassationer i socialsagerne fra vort århundrede, så det er foreløbig vanskeligt at få sammenhæng i socialsagerne før 1933, men Ladegårdens arkiv, Sundholms arkiv og fattigvæsnets arkiv vil efterhånden blive anvendelige. Det kan også nævnes, at Bygningskonduktørens arkiv 1874-86 er blevet afleveret. Bygningskonduktøren var stadsarkitektens forgænger.

Der er afleveret en hel del privatarkiver, hvoraf kan nævnes: Det søsterlige Velgørenhedsselskab 1904-72, Lærernes Missionsforening 1932-81, Foreningen til Oprettelse af Friskolebørnsasyler 1895-96, Selskabet Vort Samfund 1919-21, Vesterbro Miljøværn 1974-86, Vesterbro Lejerforening, Jagt- og Fiskerimagasinet 1918-82, Vinfirmaet Chr.E. Rothe & Co. 1890-1940, Murermester Vald. Bang 1900-46 og en del af Illums arkiv. Blandt nogle, mindre private personarkiver er også forfatteren og historikeren Carl C. Christensens arkiv blevet afleveret. Bymuseet har afleveret diverse papirer vedr. københavnske ejendomme, bl.a. pergamentskøder 1643 og 1672.

Oversigt over Københavns kommunes arkivalier 1858-1908 er blevet revideret i 1993 og ført op til 1938, så den nu omfatter arkivalier fra årene 1858-1938. Den kan købes for 60 kr.

Privatarkiverne er blevet samlet, nummereret og ordnet. Bortset fra Frihavnens arkiv og Illums arkiv, som er temmelig store og nærmest kaotiske, har Stadsarkivet nu en brugbar fortegnelse over alle privatarkiver på læsesalen.

Ladegårdens arkiv 1822-1908 er blevet registreret. Registraturen

findes på læsesalen som folioregistratur nr. 101. Vitskøl klosters arkiv 1943-91 og Avnstrups arkiv 1939-91, som også er blevet registreret, er begge utilgængelige.

Placeringslister over samtlige arkivalier i Stadsarkivet, en del trykte registraturer og henvisninger til andre registraturer er lagt ind på databaser, men kan endnu kun bruges internt.

I et samarbejde mellem landsarkiverne og stadsarkiverne i Øresundsregionen er udgivet en vejledning i slægtsforskning i Danmark og Sverige, kaldet "Over Øresund". Den kan købes på Landsarkivet for Sjælland. Der foreligger nu et færdigt manuskript til bindet om Frimands kvarter i serien af Ramsings kvarterbøger, udarbejdet af Egil Skall og finansieret af Selskabet for Københavns Historie. Forhåbentlig lykkes det at skaffe penge til trykningen i 1994. Historiske Meddelelser om København udkommer heftet i stedet for i stift bind fra 1992. Det skyldes en besparelse, som dog først træder i kraft senere, men da årbogen udkommer i 4-årsperioder og en sådan periode netop var afsluttet, valgte Stadsarkivet at begynde heftningen i 1992. Der blev så, foreløbig, råd til et firefarvet omslag.

Rigsarkivaren har meddelt, at Rigsarkivet, landsarkiverne m.fl. statslige arkiver for fremtiden hedder Statens Arkiver, som forkortes SA. Stadsarkivet har derfor bestemt for fremtiden at bruge forkortelsen KSA i stedet for SA. Det har hovedsagelig betydning ved kildehenvisninger i litteratur.

Stadsarkivet har længe ønsket at få en lille udstillingsmontre med plads til et eller to dokumenter et sted, hvor mange mennesker færdes. Arkivet har nu fået 2 små montere ved indgangen til rådhushallen til skiftende udstillinger. Den første udstilling viste Københavns ældste privilegium fra 1275, og derefter har flg. emner været illustreret: "Københavns havn", "Assistens kirkegård", "Tivoli", "Kommunevalget 1840", "Skatter", "København, kvinder og kærlighed" og "Rådhusuret". Desuden arrangerede Rådhusbiblioteket en udstilling om Davidstatuen, da den var aktuell. På opslagstavlerne på læsesalen opsættes af og til lidt større udstillinger. Der har bl.a. været vist nogle fine Tivolitegninger, som senere udlåntes til Tivolis nye museum. Plancherne med gamle regnskabsomslag, som fremstilledes sidste år, har været på tourné til adskillige biblioteker. De er nu opsat på væggen i værk-

stedet. På kulturnatten 15. oktober 1993 var der åbent for omvisninger på rådhuset til kl. 24. Stadsarkivet sluttede sig til arrangementet i sidste øjeblik og lavede en udstilling om "København ved nat" på læsesalen. Der kom ca. 160 besøgende, som fyldte godt på den lille læsesal. Mindre held havde Stadsarkivet med en invitation til borgerrepræsentanterne om at se Stadsarkivet. Også ved denne lejlighed var arrangeret en udstilling på læsesalen, som var flot, men der kom næsten ingen. I 1992 var rådhuset lukket mellem jul og nytår af sparehensyn, og Stadsarkivet arrangerede derfor omvisning og udstilling i magasinerne i Kødbyen i et par dage. Reklamen var for dårlig - det er vanskeligt at trænge igennem i København, og der var for kort varsel - men de, der kom, var glade for arrangementet. På Københavns Bymuseum var i 3 måneder i 1993 en særudstilling med titlen "København, kvinder og kærlighed". Den var resultat af et samarbejde mellem en gruppe kvindelige historikere, Københavns Bymuseum og Selskabet for Københavns Historie, under Stadsarkivets ledelse. Gruppen holdt en række foredrag i foråret 1993 i Selskabets regi, skrev artiklerne til Historiske Meddelelser 1993 og åbnede udstillingen i oktober. Københavns Kulturfond, Kulturfonden (Højlund-fonden) og Tuborgfondet havde givet tilskud til udstillingen, som havde 11.000 besøgende.

Stadsarkivet påtager sig ikke at give omvisninger til foreninger o.l., men de enkelte medarbejdere har tilladelse til - evt. mod betaling - at påtage sig omvisninger inden for de meget begrænsede rammer, som pladsforholdene og rådhusets åbningstider tillader. Der har været 4 omvisninger af aftenskolehold lørdag formiddag i den forbindelse.

Stadsarkivaren har som formand for Stadsarkivarforeningen samarbejdet med Statens Arkiver og Kommunernes Landsforening om udarbejdelse af en vejledning til kommunerne om den nye arkivlov og har i den forbindelse holdt foredrag om stadsarkiver ved en række kurser for primærkommunernes personale, arrangeret af Kommunernes Landsforening. Desuden har der været holdt 2 årlige møder mellem repræsentanter for Stadsarkivet, Rådhusbiblioteket og Bymuseet og de lokalhistoriske foreninger og arkiver i København.

Statistik:	1991	1992	1993
Publikumsbetjening			
Læsesalsbesøg	3281	3480	3386
Skriftlige forespørgsler	110	92	96
Udlån	140	117	67
Betjening af forvaltningerne			
Afleveringer i hyldemeter	513	547	617
Udlån	8300	9000	4700
Rettelser i ægteskabspr.	350	344	268

Selskabet for Københavns Historie i 1992-1994

På generalforsamlingen 9. april 1992 var alle valg genvalg. Før generalforsamlingen i 1993 meddelte Jens Simonsen, at han ikke ønskede genvalg. Bestyrelsen tog dette til efterretning med beklagelse og opstillede suppleanten Anne-Lise Walsted, som er inspektør på Arbejdermuseet. Hun valgtes til bestyrelsen på generalforsamlingen 22. april på Sølvgades skole. Arkivar Henrik Gautier, Stadsarkivet, valgtes derefter som suppleant. Også Selskabets mangeårige revisor Børge Thorup ønskede at fratræde, og i stedet valgtes suppleanten kontorchef Stig Borch. Fuldmægtig Kirsten Skals fra Københavns kommunes Revisionsdirektorat nyvalgtes som revisorsuppleant. Alle andre valg var genvalg.

Efter generalforsamlingen 1992 hørte vi om Bymuseets omfattende og spændende planer for fremtiden, ved museumsinspektør Janne Laursen. Emnerne for møderne resten af året var vidtfavnende. Der var omvisning på Politigården 9. maj under ledelse af politikommissær Bjarne Woldiderich, en længere fodtur på Holmen den 12. september, museumsinspektør Bente Gundestrup fortalte om Det kongelige Kunstkammer og de danske museer på Nationalmuseet 8. oktober, og cand.mag. Caspar Jørgensen holdt foredrag med titlen "Da København fik en city" 11. november på Rådhuset, samme aften som årbogen uddeltes. I december holdtes spørgeaften om københavnske bygninger i Nikolaj. Mødet var åbent for alle, og der kom mange, men vist hovedsagelig medlemmer.

Foråret 1993 stod i kvindeforskningens tegn. I løbet af 4 aftener holdt 6 kvindelige historikere foredrag over emnet "København, kvinder og kærlighed". Arkivar Karen Hjorth og docent Ingrid Markussen fortalte om kærlighed for 200 år siden, museumsinspektør Bi Skaarup og landsarkivar Grethe Ilsøe om bryllupper i år 1500 og år 1900, lektor Minna Kragelund om håndarbejdsundervisningen som et kald og licentiatstipendiat Anette Warring om tyskerpiger i krig og kærlighed. Foredragene var et led i et samarbejde med en historikergruppe om et temanummer af Hi-

storiske Meddelelser og en udstilling på Bymuseet i efteråret 1993 om kvinder og kærlighed. Ind imellem var der den 20. marts en eftermiddag i Grundtvigs kirke med musik og omvisning af Ole Olesen.

Efteråret 1993 bød på en geologisk byvandring 5. september med lektor Erik Skov Jensen, Geologisk Institut, og museumsinspektør Bi Skaarup, foredrag af redaktør Marie-Louise Jørgensen 6. oktober om stenhuggerværkstedet ved Holmens kirke i 1600-tallet, en aften på Bymuseets udstillinger 2. november og foredrag af arkitekt Ebbe Hædersdal om to sukkerhuse i København i 1700-tallet. I januar 1994 holdt amtsarkæolog Ditlev Mahler foredrag om arkæologi på Københavns-egnen, i februar holdtes der ikke noget møde, og i marts kom generalforsamlingen for det nye år. Der var mange deltagere til alle møder og arrangementer i de 2 år.

Historiske Meddelelser er udkommet heftet i stedet for indbundet, men da omslaget har fået farver, er besparelsen foreløbig begrænset. Den pris, foreningen må betale til kommunen, som udgiver årbogen, er sat lidt op, men da foreningen har en forholdsvis god økonomi, har det indtil videre ikke været nødvendigt at sætte kontingentet op.

Københavns Kronik med Allan Tønnesen som redaktør er som sædvanlig udkommet med 4 numre om året. Redaktionen modtager gerne små - meget små - bidrag til Kronikken.

Anmeldelser

Ole Feldbæk: Danmarks økonomiske historie 1500-1840. Forlaget Systime 1993, 248 s., 148 kr. excl. moms.

Bindet er det første i en serie på fire om Danmarks økonomiske historie fra o. 1500 til idag.

Det er en meget velfunderet fremstilling, pakket med oplysninger og perspektiver og alligevel letflydende at læse.

Fremstillingen er opdelt i fem kronologiske afsnit, hvis særpræg fremstilles. For at kunne trække lange linier gennem disse perioder er de enkelte afsnit disponeret ensartet med følgende temaer: ejendomsstruktur, brugsstruktur, produktion og afsætning, købstæderne, hovedstaden, staten og det offentlige og en sammenfatning økonomi og samfund.

Der er "lagt vægt på at beskrive og forklare dynamikken - og trægheden - i økonomien".

Fremstillingen afrundes af en sammenfatning af hele perioden 1500-1840. Sidst i bogen gives en oversigt over den væsentligste forskning i periodens økonomiske historie. Bogen er endvidere forsynet med litteraturliste og sageregister.

Sageregisteret rummer ikke et væld af stikord, men nogle hovedbegreber med en række henvisninger; en henvisning under ordet "takst" forekommer i den sammenhæng lidt fritsvævende. Registeret kommer på den måde nærmest til at fungere som yderligere en indgang til en tværgående læsning af bogen vedrørende disse nøglebegreber. Den ovennævnte klare disposition er en anden sådan indgang. Den er gengivet i indholdsfortegnelsen. Dette synes banalt, men der har en tid været en tendens til i brede fremstillinger at vælge flotklingende og påhitsomme kapitelloverskrifter, som ikke kan bruges til at orientere sig efter.

Bogen har den dristighed, at teksten er forsynet med fodnoter, og at den er uden billeder. Forlaget synes således at forsynde sig mod alt, hvad man troede gjaldt for udgivelse af bøger, der vil henvende sig til et bredere publikum. Men brugen af noter er både i form og indhold vellykket og ikke på nogen måde tyngende. Man kunne ønske værket succes alene for at få aflivet den urimelighed, at bøger med noter og uden billeder ikke kan sælges.

I sin oversigt over kildemateriale og forskning fremhæver forfatteren bl.a. nogle skævheder i materialet og i forskningen. De må nødvendigvis slå igennem i forfatterens egen fremstilling, men han har tydeligt bestræbt sig på at tydeliggøre og afhjælpe dette forhold, ved sin disposition og sine spørgsmål.

I forhold til tidligere økonomiske historier fremhæves statsfinanserne og skattepolitikken som en økonomisk betydningsfuld faktor. Dette aspekt fremhæves mest udpræget omkring det 17. århundrede, hvor "skattestaten" etablerer sig, og hvor der findes en væsentlig ny forskning.

I løbet af det 16. århundrede udskiller hovedstaden sig definitivt fra landets øvrige byer, også i økonomisk henseende. Det har været almindeligt i tidligere historie på sæt og vis at behandle hovedstaden for sig, men her er det gjort konsekvent, gennem hele perioden, i separate kapitler. Det er sagligt klagende på denne måde at fremhæve hovedstadens særlige forhold og betydning, og det gør det muligt for den, der specielt interesserer sig for Københavns økonomiske historie, at følge den igennem hele perioden.

H.D.Gautier

Historiske huse på Christianshavn. Fortegnelse over bevaringsværdige bygninger fra før o. 1870. Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring. Kbh. 1993, 371 s., ill.

Christianshavn udøver som københavnsk bydel en særlig tiltrækning. Dels kan man følge bydelens anlæggelse og udvikling detaljeret fra grundlæggelsen i 1617 og til i dag. Dertil kommer Christianshavns karakteristiske sammenblanding af boliger, militære installationer, værfts- og pakhusaktiviteter samt håndværk og industri. Endelig har bydelen indhegnet af volde og havneløb og gennemskåret af kanaler været forskånet for de store ildebrande i 1728 og 1795 samt bombardementet i 1807, som så stærkt har præget centrale dele af det øvrige gamle København. Dog har nybyggeri og flere tildels brutale, men også i noget omfang nødvendige saneringer givet Christianshavn betydelige skrammer.

I 1972 udgav Nationalmuseet i samarbejde med Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring fortegnelsen "Historiske Huse i det Gamle København". Den rummede bevaringsværdige huse indenfor voldene i København på Sjællandssiden. På grund af den store, bevaringsværdige bygningsmasse, måtte den blive meget summarisk i sine oplysninger og udstyr. Der var derfor ikke plads til Christianshavn.

Det råder man nu rigeligt bod på med registranten om Christianshavn, som Robert Egevang har været redaktør for. Bogen indledes med en bygningshistorisk oversigt skrevet af Harald Langberg. Han samler sig primært om den forsvarsmæssige baggrund og voldanlæggets etablering og senere udvikling som rammen om den nye bydel. Langberg påpeger den indflydelse, som den italienske arkitekturteoretiker Jacobo Cataneo Seneses skrifter fra 1554, kan have haft. Cataneo beskæftiger sig bl.a. med, hvordan den ideelt befæstede søstad bør udformes. Derimod går Langberg ikke ind på grundfordeling, gadesystemet eller de erhvervs-mæssige aspekter bag den ny bydels etablering. Det må man søge i andre undersøgelser af bydelen. Endelig gennemgår Langberg de store linier i udviklingen i bevaringsarbejdet og byplanarbejdet vedrørende Christianshavn, som intensivredes efter 1945. Det har uægtelig været en kamplads for modstridende hensyn mellem bevaring, trafik, boliger og erhverv, men hvor voldanlæggene alligevel har bevist deres modstandskraft.

Derefter følger registrantdelen, som naturligvis er bogens kerne. Den er udarbejdet af Hanne Christensen, Gunvor Petersen m.fl. Den bygger på et særdeles omfattende utrykt arkivmateriale af taksationer, realregistre m.m. Skemaet følges konsekvent for hver bevaringsværdig bygning: Først beskrives grunden og den ældre bygningshistorie, så følger gennemgang af den nuværende bygnings historie, endelig bringes den nøgterne opsummering af bygningens aktuelle udseende. Hver bygning gengives på et moderne fotografi. Der er også en ejerliste, som dækker hele perioden fra grundlæggelsen og til i dag.

Som bilag er vedføjet kort over de registrerede bygninger, som med få undtagelser alle er opført inden 1870. Andre kortbilag viser matrikelindelingen til forskellig tid, desuden et jævnføringsregister over de skiftende matrikelnumre samt et alfabetisk register over grundenes ejere.

Bogens udstyr og illustrationer er i den sædvanlige, høje standard for udgivelser fra Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring.

"Historiske huse på Christianshavn" er fremover det uomgængelige hjælpemiddel og opslagsværk i forbindelse med bevaringsarbejdet i bydelen, men i ligeså høj grad for de dyberegående befolkningsmæssige, bolig- og erhvervs-mæssige undersøgelser, som denne fascinerende bydel med stemning af både andedam og verdenshav burde give anledning til, selvom der allerede er udgivet talrige små og større biografier om den.

Torben Ejlersen

København før og nu - og aldrig, bd. 13. Østerbro. Af Hans Helge Madsen. Forlaget Palle Fogtdal 1993. 304 s.

Dette 13. bind i serien er måske det, der bedst besvarer spørgsmålet: Hvordan blev den omhandlede del af byen det, den er i dag? Til gengæld er den mindre "før og nu" i valg og opsætning af billedstoffet. Den er som Frederiksberg-bindet heller ikke den vandring op og ned ad gaderne, som bindene om de indenbys kvarterer med deres relativt langt større sidetal. Disse to bind har til gengæld fået en indledende samlet præsentation af bydelens udvikling og karakter, som er et stort plus.

Bogen er disponeret med en indledning på ca. 20 sider og en efterfølgende gennemgang af bydelen i fem geografisk afgrænsede delområder. Det, der her falder i øjnene, er, at Ydre Østerbro kun har fået 25 sider. Anmelderen har ladet sig fortælle, at forlaget i sidste øjeblik skar de bageste sider af manuskriptet, og den meget kompakte udnyttelse af siderne antyder også, at der er blevet sparet på pladsen. Men dertil kommer måske også, at der er forsket mindre i Ydre Østerbro, og at man derfor ikke kan skrive om det på samme måde. Forfatteren kunne imidlertid nok have strammet nogle af redegørelserne for aktuelle uafklarede problemer og derved vundet lidt plads.

Når vi er ved manglerne havde anmelderen også håbet på en lidt mere udførlig beretning om fælledeerne i deres egen ret:

som almindeligt og københavnsk byfænomen, deres funktion og betydning gennem tiden. Men også her gælder, at man savner de nødvendige undersøgelser.

Hermed er anmelderens kritiske bemærkninger stort set udtømt. Forfatteren har tidligere udgivet et række grundige undersøgelser om Østerbro, og både viden og engagement fra disse genfindes i dette bind. Forfatteren har arbejdet med arkivalier, tidernes pressedebater, fag- og skønlitteraturen, og han er stedkendt. Det er således på et særdeles kvalificeret grundlag, at han er i stand til at svare på spørgsmålene om bydelens tilblivelse. Han viser det selvgroede og det planlagte, og han kan pege på detalillen som led i helheden. Den særlige østerbroske selvpfattelse fremstilles ved hjælp af litteraturen og med henvisning til bydelens placering og udviklingshistorie i forhold til den øvrige by.

Billedmaterialet er som i værkets øvrige bind en guldgrube for sig. Her skal fremhæves det betydelige kortmateriale, ikke mindst fra Stadsarkivet, som illustrerer kommunens arbejde med byplanens udvikling.

Det er decideret spændende, både i det indledende afsnit og i de senere, at læse udredningerne af kommunens forsøg på at styre og planlægge, de private grundejerers og bygherrers interesser, de åbne eller bundne handle- og udviklingsmuligheder bydelen har haft. Man kan ræsonnere over meget i en sådan sammenhæng, men man får ikke en velfunderet fremstilling som den foreliggende uden de studier i de arkivalske kilder, som forfatteren har foretaget, og som man alt for ofte må savne. På det klassiske spørgsmål, om vi kan lære noget af historien, vil man efter læsning af Hans Helge Madsens bog sige: ja, det burde vi kunne; også uden nødvendigvis at dele hans vurderinger i et og alt.

Det er bemærkelsesværdigt, så hurtigt bydelens image er dannet, og så sejlivede de er. Allerede i 1860'erne, 10 år efter at den intense bebyggelse var begyndt, kan man finde karakteristikkere af Vesterbro og Nørrebro, der hænger ved den dag i dag. Og Østerbro synes nærmest født med sit image som den pænere bydel.

Forfatteren begynder med Julie Sødrings beskrivelse fra 1830'erne af paradiset i haverne på Østerbro - og viser dertil et billede af "Trianglen, Østerbros centrum" fra 1993. Så er bydelen struktureret summarisk og temaet Østerbros herlighed slået an.

Medens Vesterbro og Nørrebro skød op i 1850'erne, forsøgte kommunen forgæves at interessere nogle for at bygge på det fjerne Østerbro. Da indvandringen til byen accelererede i 1870-80'erne forsøgte kommunen meget bevidst at sprede bebyggelsen ud til Østerbro. Kommunen foretog imidlertid nu en meget mere omhyggelig og behændig planlægning, trods det tynde lovgrundlag herfor. Endvidere var man fra begyndelsen meget opsat på, at bydelen ikke skulle udvikle de samme sociale dårligheder som især Vesterbro. Det for- mynderiske forsøg på at hindre den udvikling af et forlystelsesliv, der normalt følger med en byudvikling, kan man selvfølgelig godt gøre sig lystig over. Men sammen med de tidlige villakvarterer i bydelen og den relativt ordnede udbygning er det vel baggrunden for den særlige østerbroske identitet. For trods sine herligheder var der jo meget, der ikke lykkedes alt for godt på Østerbro: Der er temmelig massive bebyggelser uden åndehuller, villakvarteret blev amputeret, jernbanen og havnen lukkede byen af fra vandet, og havnens udvikling er i det hele taget en usædvanlig rodet historie, et klassisk eksempel på, hvad der kan ske, når stat, kommune og modstridende erhvervsinteresser strides, eller ikke kan finde deres ben; og Fælledparken blev også til dels lukket inde i en utilsigtet bebyggelse som følge af en valen politik og frimureriske embedsmænd.

Forfatterens gennemgang af de enkelte delområder giver en vidende og skarpsindig karakteristik af gader, områder og bebyggelser. Man lærer byen at kende.

H.D. Gautier

Byens rum - byens liv. Den jyske Historiker nr. 56. Aarhus Universitetsforlag 1991.

Den jyske Historiker har i de sidste mere end 20 år udsendt en sand strøm af vellykkede temahefter. I nr. 56, 1991 er overskriften på det særlige temahefte "Byens rum - byens liv". Under denne meget brede titel er samlet en broget og yderst uegal samling artikler der behandler mange forskellige emner, der vedrører såvel en generel indføring i byplanproblemer omkring 1900 som en oversigt boligbyggeriet de sidste hundrede år, samt specialundersøgelser vedr. badeanstalt og kropskultur i Århus i 1930'erne, gadedrengeproblemer i Esbjerg omkring år 1900, en byvandring gennem Århus og en fremstilling af Københavns Havns historie de sidste 150 år.

For læsere af denne årbog er det så afgjort den sidstnævnte artikel, der har størst interesse. Den er skrevet af Tim Knudsen (forfatter af bogen "Storbyen Støbes: København mellem kaos og byplan 1840-1917"), der i korte træk gennemgår havnens historie fra den i 1850'erne i forbindelse med etableringen af det kommunale selvstyre blev skilt fra byen og gjort til en selvstændig institution. I første omgang under bestyrelse af et havneråd, hvor både stat og kommune var repræsenteret, hvilket ændredes i 1913 til en endnu magtfuldere havnebestyrelse domineret af private interesser. Knudsen skildrer i mindre grad selve den fysiske udbygning af Københavns Havn, men koncentrerer sig mere om de politiske, organisatoriske og finansielle forhold. Med støtte fra og loyal henvisning til nogle upublicerede specieleafhandlinger diskuterer Knudsen de mange problemer om udbygningen af Sydhavnen. Mellemkrigstidens kritik - bl.a. formuleret af Poul Henningsen - af den stædigt fastholdte udbygning af Sydhavnen, der trods talrige planer aldrig fik sit eget (sydlige) udløb for dybtstikkende skibe, betegnes som berettiget, idet der fra sagkyndig side pegedes på Amagers nordside, som et meget bedre område for industrihavnens expansion og dermed en fornuftig løsning for byen med de alt for overbelastede broer over havneindløbet. Det påpeges, at havnen på grund af sin særprægede udviklede organisation i de sidste 40 år har oplevet en klar tilbagegang der kunne have været undgået, hvis den havde været kommunal eller bedst statsejet. Container-transportformen, som

man havde satset på i Nordeuropas store havnebyer - Hamburg, Amsterdam, Antwerpen - har forlængst sejlet København agterud som international havneby, og hvis København kan fastholde sin placering som regional havn, er det vist det maximale, man kan håbe på. Mon ikke redaktøren af dette tidsskrift skulle være opmærksom på Sydhavnsspecialisterne J. Reddersen og L. Kurdahl som bidragydere i fremtiden.

Artiklen af kunsthistorikeren Poul Tuxen om Danske byplaninitiativer i den planløse tid omkring 1900 påpeger den herhjemme ikke særligt påagtede svensk-finsk-russiske byplanlægning, der bl.a. gav sig udslag i en svensk byplanlov allerede i 1874. Den hører sammen med de midt- og vesteuropæriske byplaninitiativer (Sitte og Howard), som forudsætning for en dansk byplanlægning. Imidlertid udnyttes det svensk-finsk-russiske stof ikke rigtigt i det følgende og virker ikke ordentlig gennemarbejdet og noget essayistisk, især er afsnittet "Tilbage til Danmark" alt for generelt. Til gengæld er Tuxens to casestudier over Marselisborgkvarteret i Århus og Skolegadekvarteret i Holbæk og disses urbanisering uhyre interessante, ikke mindst set på baggrund af de indlemmede københavnske distrikter omkring år 1900 og deres byplanmæssige udvikling.

Artiklen om "De lange bølger i boligbyggeriet" af arkitekten Erik Nygaard prøver at kortlægge de forskellige retninger ud fra en grundtanke om, at der til enhver tid er to tendenser, en rationel og en romantisk. Hans teori om, at når byggeriet går langsomt, vinder det følelsesmæssige (romantiske) frem, mens højkonjunkturerne styrker det rationelle synes sandsynliggjort, men iøvrigt har Nygaard et afslappet forhold til sin tese og er som aktiv arkitekt meget opmærksom på arkitektens vanskelige stilling og de mange interesser og pres af økonomisk og ideologisk art, han er afhængig af.

De resterende artikler er: Ning de Coninck-Smith om Esbjergs og Danmarks gadedrenge, som er en interessant lille case study over et af den hastige urbaniserings store sociale problemer, og Niels Kayser Nielsen og Johs. Nørregaard Frandsens artikel om Det nye Svømmebad i Spanien (dvs. i Århus) der drejer sig om kropskultur, sundhedsideal og moderne funktionalistisk arkitektur, der ved sit teknisk høje stade og rensende klorlugt markerer afstanden til de nærliggende fabrikkers rådne uddunstninger.

Sidst skal nævnes A. L. Grønlund, B. Jensen og C. Nielsen: Århus ved dag. En vandring gennem byens rum. Uanset gode intentioner og referencer til udenlandske forbilleder virker artiklen som et ufærdigt forsøg på at vise Århus historiske udvikling i det sidste århundrede på en anden måde end den traditionelle. Sprogligt er det ujævnt og for ikke århusianere er kort- og billedmaterialet ikke godt nok. Efter vandringen står læseren tilbage med et og hvad så?

Helge Gamrath

Poul Lyager: "Københavns generalplantilløb 1932-1958" Dansk Byplanlaboratorium, Byplanhistoriske noter 26, 1992.

I de senere år har et byplanhistorisk udvalg under Dansk Byplanlaboratorium udgivet en serie hæfter, hvor der berettes om forskellige kapitler i dansk byplanhistorie. Ofte er de skrevet af praktikere, der selv har haft betydelig indflydelse på denne historie. Det har ofte givet interessante belysninger af forskellige begivenheder. Men der har også til tider været indlæg, der i al fald ikke skulle forklejne indsatsen hos den skrivende selv eller de nærmeste venner. Til tider kan man frygte, at det byplanhistoriske arbejde udvikler sig til en personfixeret gensidig roseklub.

Den foreliggende note er på henved 60 sider og udgivet med støtte fra Københavns kommunes Plandirektorat. Og lad det være sagt med det samme: Støtten må have medvir-

ket til, at den er blevet en af seriens bedste, hvad angår lay-out og illustrationer. Spørgsmålet er så om den også indholdsmæssigt hævder sig? Her kan man godt blive usikker på, hvad der egentlig er forfatterens ærinde.

Forfatteren blev uddannet som civilingeniør og var selv ansat i Stadsingeniørens direktorat fra 1941. Den overordentligt sympatiske Lyager er beskeden og har tydeligvis ikke som ærinde at fremhæve egne fortræffeligheder og bedrifter - som iøvrigt næppe hører til de ubetydeligste. Lyager er tilbageholdende med at skrive om sig selv.

Noten forsøger iøvrigt også at behandle dele af den københavnske planlægnings historie i 1930'erne, hvor Lyager ikke var med. I det hele taget er der ikke tale om rene erindringer, for en del bygger indholdet på læsning af materiale i arkiverne i Stadsingeniørens Direktorat. Uden at det udvikler sig til særligt dybtgående analyser. Notens genre forbliver således noget ubestemt.

Vi får ganske vist de for erindringer så karakteristiske personkarakteristikker af venner og kolleger, her bl.a. Ole Thomassen, Flemming Theisen, Steen Eiler Rasmussen, Peter Bredsdorff m.fl. Vi får som anekdoter m.m. det hele skrevet i en lidt indforstået stil, som næppe vil sige folk uden forhåndskendskab til de pågældende meget. Det har nok størst interesse for byplanveteranerne selv. Dog kan der måske være yngre byplanlæggere, der kan have interesse af at læse om de faglige påvirkninger, som dette planlæggermiljø udsatte sig for.

For den forvaltningshistorisk og organisationsteoretisk interesserede er der også nogle interessante iagttagelser af organisationsformen i byplanafdelingen under Stadsingeniøren. Den var flad og uhierarkisk og præget af den uformelle arbejdsdeling, som er vigtig i den planlæggende forvaltning. Samtidig illustrerer fremstillingen også, hvordan karrieremæssig konkurrence har påvirket planlægningen.

Men det mest interessante for de fleste vil nok være at læse om 1940'ernes og 1950'ernes generalplanovervejelser, der forløb med en del strid mellem forskellige planlæggerfaglige anskuelser. Forfatteren føjer således forskellige facetter til vor viden om det som er blevet kendt som "slaget om den indre by", om "fingerplanen" og om generalplanskitsen fra 1954. Men ærlig talt: Det er netop kun facetter, forfatteren når ikke stort dybere end til, hvad man kan skaffe sig at vide ved læsning af en række andre skrifter. En dybtgående analyse af disse forløb har vi endnu til gode. Og det er en opgave for en byplaninteresseret faghistoriker, snarere end for en part i sagerne.

Som helhed lider skriftet af, at det er uklart, hvad forfatteren egentlig vil fortælle - og hvem der er hans primære målgruppe. Så er det måske alligevel mere interessant at læse en note fra en flammende selvforherliger eller en person, der har brændt for et bestemt standpunkt i en afgørende planlægningsstrid. Den foreliggende note må nok forventes at have en begrænset læserkreds.

Tim Knudsen

Bybilleder. Mellem by og forstad. AK83 Konsulenter A/S ved Kell Elgstrøm, Lise Palm og Lise Kongsgaard. København 1993. 208 s. Illustr. sort/hvid og farve.

Mens litteraturen om det centrale København er omfattende, og brokvartererne også så småt begynder at blive beskrevet nøjere, har det bortset fra småskrifter om de gamle landsbyers centre knebet stærkt med Københavns yderdistrikter. Men nu hvor disse byområder omkring og mellem udfaldsvejene har opnået en vis alder, vokser den histori-

ske interesse for at beskrive og forklare udviklingen samt gøre opmærksom på de bevaringsværdier, der findes her, især af villae og boligkomplekser.

“Bybilleder” er en slags sammenskrevet guide eller katalog til interessant byggeri i Københavns nordvestlige kvarterer, nemlig Brønshøj, Grøndal, Utterslev, Husum, Vanløse, Emdrup, Bispebjerg og Tingbjerg. Efter et forord af byplanlæggeren, professor Ole Thomassen, følger arkitekterne Kell Elgstrøm, Lise Palm og Lise Kongsgaards gennemgang i et velskrevet, letlæst sprog af et karakteristisk udvalg af de nævnte bydeles bygninger med byggeår, arkitekter og bygherrer, især almennyttige byggeforeninger, som jo har præget området betydeligt. Samtidig opridses, hvad der har ligget bag af byplanmæssige overvejelser. Byplanlægningen i yderdistrikterne fik efter indlemmelserne i 1901 et løft med den store konkurrence i 1908, som har sat sit klare præg flere steder.

Vil man vente med teksten, kan man også få et godt indtryk af bydelenes arkitektur blot ved at studere billeder og billedtekster. Illustreringen er dels nyoptagelser i sort/hvid, dels i farve. Flere farveluftfotos opsamlers helheder sammen med udtrækskortene bagest i bogen, hvor der desuden er et navne- og stedregister, dog ingen litteraturliste.

Det er en venlig og positiv bog for en større læserkreds om en i arkitekt- og byplanlæggerensammenhæng længe anerkendt og progressiv periode i Københavns bygningshistorie. Bogen er måske lidt præget af, at en række boligselskaber har været medlemmer af en følgegruppe ved udarbejdelsen af bogen, hvad der dog lykkeligtvis ikke forhindrer forfatterne i nogle hjertesuk over, at en udsigt er tabt, at bygninger kan være knap så vedligeholdt, en intention gået fløjten, eller at et kvarter er blevet skæmmet af vejanlæg.

Bogen er en sober introduktion til ekskursion til et forstadsområdes bygningshistorie, eller til opsamling bagefter. Kort og godt, køb et HT-klippekort, træk cyklen frem eller sæt bilnøglen i - og tag til Brønshøj, Husum, Grøndal osv. Forhåbentlig vil den voksende interesse for disse bydeles historie, som denne bog dokumenterer, også komme til at udmønte sig i undersøgelser og beskrivelser af beboernes liv og arbejde i villakvarterer, boligblokke og udfaldsvejenes forretninger, håndværk og industri.

Torben Ejlersen

Arne Broegård: Vanløsebogen. Tekst, billeder og kort. 96 s. ill. Forlaget Solitude 1993. Pris kr. 148,00.

Det er en prætentios titel, bogen bærer, med undertoner af at man her står overfor det ultimative - bogen om... Sådan er bogen ikke, naturligvis, og den skal da heller ikke vurderes efter misforholdet mellem titel og indhold, for bogens indhold fejler ikke noget, den er blot ikke “bogen om” Vanløse.

Indledningsvis giver bogen en tematisk inddelt oversigt over Vanløses historie fra de ældste tider med overskrifter som “menneskene”, “den gamle landsby” og “vejene omkring Vanløse”. Indholdet er punktvis nedslag i historien dirigeret af de sparsomme kilder, og efter endt læsning sidder man ikke tilbage med det forkromede overblik over hændelser og udvikling i landsbyen. (Jeg må lige bemærke, at kirken i Hvidovre, ikke som anført på side 12, blev anvendt til byggematerialer af Carl d. 10. Gustav. Dens kalkstensmure var vel for solide, så det var kun taget, der mistedes.)

Bogens hoveddel, der fylder næsten halvdelen af den, er en billeddel, som straks fænger både i kraft af teknisk kvalitet og motivverden. Når man dertil lægger, at fotografierne er udstyret med meget fyldige tekster, så har man en bog, som må være en lokal nødvendighed.

Fotografiet er heldigtvis kommet til i den periode, hvor Vanløse gennemløb sin uplanlagte

og kaotiske udvikling mod bymæssig bebyggelse, og kan fastholde indtrykket af den udviklingsdynamik, der formede de til tider uharmoniske men funktionelle rammer om denne ydre del af hovedstadskommunen.

Som anmelder, der i de seneste tyve år kun er kommet sporadisk i Vanløse, er bogens sidste del, kortdelen, et

hjælpemiddel, som sammen med teksterne bidrager væsentligt til at kunne benytte billeddelen til andet og mere end et nostalgisk tilbageblik.

Forfatteren anbefaler, at man med kniv skærer kortsiderne ud af bogen, så man kan lægge dem ved siden af hinanden og følge Vanløses udvikling fra landsby til den del af en storby. Det vil nu nok for de fleste opleves som bogvandalisme, men det kan nu også klareres med en kopimaskine. Ideen er under alle omstændigheder god og resultatet illustrativt.

Vanløse står endnu uden sit bydelsatlas og dermed uden et officielt stempel på bygninernes, gadeforløbenes og kvarterernes grad af bevaringsværdighed. Det kommer imidlertid i løbet af et par år, og så er der blot at håbe, at arbejdsgruppen bag bydelsatlasen vil ofre lidt tid på denne bog og især gennem billedafsnittets tekst og illustrationer vil fange lidt af bydelens særlige forudsætninger.

Forfatteren henviser til Vanløse lokalarkivs samlinger som det naturlige udgangspunkt for videre arbejde med bydelens historie, og det er herligt, at det store folkelige engagement i det lokalhistoriske arbejde nu også bærer frugt i landets største kommune og bidrager til demokratiskisering af vores historiske arv.

Vanløsebogen er med sin overskuelige form og den store vægt på billeder og kort en gave til undervisere i bydelen. Bogen er én af de byggesten, der i disse år er med til at højne bevidstheden om kvalitetene i vores oversete bydele.

Poul Sværrild

Carsten Rasmussen: Valby Børneasyl 1842-1992 - fra opbevaringssted til moderne pædagogik. Udgivet af og distribueres fra Valby Børneasyl, Valby Tingsted 3, 2500 Valby. 1992. 42 s.

Publikationen om Valby Børneasyl er et festskrift i anledning af institutionens 150 års jubilæum. Det er beskedent i omfang, men nydeligt i fremtræden og forsynet med mange relevante illustrationer.

Indholdsmæssigt giver skriftet en række velvalgte historiske glimt fra asylets stiftelse i 1842 til den nuværende funktion som moderne børnehaven. Hovedvægten er lagt på asylets ældste tid og denne fase sættes tillige ind i en samfundsmæssig historisk ramme.

Det var byernes bedrestillede borgere, som oprettede, kontrollerede og betalte for datidens asyler, der var en slags nødhjælp for fattige børn og deres udearbejdende forældre. I Valby såvel som andre steder var der behov for billige pasningsordninger, idet mange helt små børn var overladt til sig selv og hinanden det meste af dagen, mens forældrene var på arbejde.

I Valby var den forberedende asylkomite inspireret af Marie Hall, gift med den senere statsminister Carl Christian Hall. Hun havde gode forbindelser, bl.a. til prinsesse Caroline-Amalie, som i 1828 havde været initiativtager til oprettelsen af det første børneasyl i København. Valby Børneasyl havde da også Caroline Amalies asyl som forbillede både organisatorisk og driftsmæssigt med en ledelse, der bestod af en damekomite med børnenes velfærd som område og en selvsupplerende asylkomite bestående af mænd. Det var asylkomiteen, der havde den egentlige og økonomiske ledelse, ligesom det var

asylkomiteen, der ansatte asylmoderen, som forestod det daglige arbejde med børnene. I asyllets start var der 47 børn, dette antal voksede hurtigt og i begyndelsen af 1900-tallet var børnetallet oppe på over 100. I hvilken udstrækning asylmoderen var alene om at passe de mange børn fremgår ikke klart, men i 1917 lover bestyrelsen mere hjælp både i form af en assistent samt 1 times daglig hjælp til rengøring og hjælp til udenomsarbejder om vinteren. Efterhånden som der stilledes større krav til børnepasning og til personalets uddannelse falder børnetallet igen. I 1991 var der således ialt 34 børn med 12 i en vuggestuegruppe og 22 i en børnehavegruppe.

Herudover berettes om livets gang i Valby Børneasyl gennem årene, om kampen for via velgørenhed at skaffe penge til institutionens drift, om lokaleforhold, om børnenes hverdag og sundhed, om skiftende asylmødre, om de første uddannede pædagoger og om den integrerede børnehave anno 1992.

Det lille skrift tegner således et rimeligt fyldigt billede af Valby Børneasyl "fra opbevaringssted til moderne pædagogik". Man skal dog f.eks. ikke forvente at asyllets forhold og klientel bliver sat i relation til Valbybefolkningens sammensætning, erhverv, børnetal og sociale forhold iøvrigt, hvilket kunne have været interessant, men også et mere krævende undersøgelsesarbejde. Der er imidlertid blevet føjet en lille, men ikke uvæsentlig brik til Valbys lokale historie.

Bente Dahl Hansen

Nørre G. 1818-1893. Jubilæumsbog i anledning af Nørre Gymnasiums 175 års jubilæum den 7. november 1993. Udgivet af en redaktionskomité under ledelse af lektor Uffe Nielsen og Otto B. Wroblewski. København 1993.

Nørre Gymnasium startede som en lille privat pigeskole i omegnen af Nørrebrogade i 1818, voksede sig gradvist større for i 1919 at blive overtaget af staten. Men først i slutningen af 1950-erne kom der drenge på skolen.

Skolen havde i begyndelsen til huse i skolebestyrerinde jomfru Caroline Wroblewskis lejlighed. Fra 1865 fik den permanent adresse på Nørrebrogade 9, indtil den 27 år senere blev overtaget af Karen Kjær og flyttede til Fælledvej. Herfra gik turen i 1897 til en nyopført skolebygning i Gartnergade og i 1912 blev de første studiner dimitteret. Da skolen i 1919 blev overtaget af staten, blev Karen Kjær den første kvindelige rektor på en statsskole. I 1971-72 flyttede gymnasiet til

Mørkhøjvej og forbindelsen til den gamle pigeskole blev definitivt kappet. Navnet Karen Kjærs skole forsvandt sammen med mellemskoleafdelingen og realklasserne. På banen kom de første HF'ere og nye elever og lærere. I 1991 fik Nørre G. status af internationalt gymnasium.

Om de mange detaljer i denne historie handler Jubilæumsbogen udgivet i anledning af Nørre G.'s 175 års dag. Lektor Uffe Nielsen er i sit historiske kapitel især optaget af skolens ældste tid, dengang institutbestyrerindeeksamen var den eneste kompetencegivende eksamen for kvinder - og dengang fransk og håndarbejde fyldte godt på pigernes skema. Interessen samler sig om strukturelle forandringer og om skolens kvindelige ledere og deres livsskæbner. Forbindelserne mellem pædagogikken på Nørre G. og 1800-tallets øvrige pigeskoletænkning er ikke til at komme uden om. Karen Kjær havde igennem flere år undervist på Natalie Zahles skole, og hendes pædagogiske tanker bærer tydelige spor heraf: Indførelsen af ugentlige vidnesbyrd istedet for karakterer var også praksis hos Natalie Zahle f.eks. Et udtryk for, at det var pigens sindelag skolen skulle danne, ikke kun hendes forstand. Kvinderne skulle i det stille tage vare på samfundets moral, for "... Kvinderne er

der givet en umiddelbar Sans for, hvad der er sandt og godt... Saa længe Kvinden holder paa Tro og Moral, kan Mændene ikke fordærve Samfundet", som sognepræst P. Krag udtrykte det ved indvielsen af skolebygningen i Gartnergade i 1897 (s. 35).

Udover Uffe Niensens afsnit rummer bogen en række mindre bidrag fra gamle elevers erindringer over den nuværende og forhenværende ministres ønsker og drømme til essays forfattet af eleverne, herunder en enkelt klagesang! Her kommer vi tættere på den oplevede - og genkaldede - skolehverdag end i den indledende historiske oversigt. Ydmygelser, nederlag og usikkerhed står side om side med begejstring, hengivenhed og glæde ved at lære. Endnu engang spørger jeg mig selv, hvorfor skolehistorikerne har så svært ved at indfange disse sider af skolens historie? Gennem disse erindringsglimt bliver vi mindet om, at Nørre G.'s elever langt op i det 20. århundrede næsten alle kom fra hjem uden akademiske traditioner. "Prototypen på en Nørre G.-elev var den flittige pige, der havde klaret sig så godt i mellem skolen, at de stolte forældre kunne drømme om en fremtid for hende som tresproget korrespondent - indtil hun blev sikkert gift, naturligvis", som forfatteren og oversætteren Arne Herløv Petersen skriver i sit bidrag (s. 86). Som læser spørger man sig selv, hvad det har betydet for undervisningen og for læreres og elevers selvforståelse. Har det f.eks. været vigtigere end på borgerskabets gymnasier - som N. Zahles skole eller Ingrid Jespersens - at indpode de unge dannelse, orden og disciplin - har tøjerne været kortere her end der? Det var måske ikke en tilfældighed, at skolen to gange har hentet sin rektor blandt lærerstaben på Herluftholm. Var det for at bygge bro over de sociale og kulturelle forskelle, at skolen allerede i Karen Kjær's tid investerede en del kræfter i årlige forældremøder?

I anden halvdel af bogen finder vi også en række lærerbeskrivelser af forsøgsundervisningen, sådan som den har formet sig op igennem 1970'erne og 1980'erne. Nørre G. har udgjort rammen om en række forsøg med internationalisering, sprog, musik, kemi, idræt og film som vel nok kan siges at have gødet jorden for den nye gymnasiereform i begyndelsen af 1990'erne. Gennem disse bidrag rådes der til dels bod på en almindelig tendens blandt skole- og gymnasiehistorier til ikke at ville give sig i kast med de store ændringer i fagenes indhold, i elevsammensætningen og i gymnasiets samfundsmæssige status, som har fundet sted i de sidste 20-30 år.

Som afslutning bringes en fortegnelse over lærerpersonalet fra 1873 til 1993. Lidt drillende kunne man spørge, hvor alle de andre ansatte - pedellen og rengøringskonerne, skolelægen og skolesygeplejerskerne - er blevet af. De har jo også haft Nørre G. som arbejdsplads.

Bogen er flot trykt og illustreret. Jeg savner dog flere billeder fra skolens hverdag som klassebilleder eller interieurs - jeg ved de findes, men måske ikke i skolens eget arkiv.

Ning de Coninck-Smith

Jens Henrik Koudal: En privilegeret musikanter og hans konkurrenter 1716-41. København 1993. (Offprint fra Dansk årbog for musikforskning XIX, 1988-1991, s. 55-112).

Dansk Folkemindesamling har som nr. 19 i sin række af specialestudier udgivet en tidligere artikel om en privilegeret musikanter fra 1700-tallet. Denne særudgivelse hilses med glæde, da denne mindre afhandling dermed når en større kreds af læsere, end den sandsynligvis ellers ville have haft mulighed for. Endvidere er det også kun yderst sjældent, at væsentlige artikler i tidsskrifter får særskilte anmeldelser. De drukner let i en generel snak om tidsskriftets indhold i øvrigt. Og ofte ufortjent.

For denne lille publikation handler ikke kun om en privilegeret musikanter og hans konkurrenter i et begrænset tidsrum. Den sætter også stadsmusikantvæsenet i Danmark gene-

relt i perspektiv. Allerede i note 1 får man en foreløbig oversigt over det meste af den litteratur, der behandler dette emne. Men det, Koudal herefter først og fremmest ønsker at demonstrere med sin artikel, er et eksempel på, hvor meget man kan finde frem i arkiverne om en enkelt musikanter, og hvad det generelt og indirekte fortæller om musikforholdene dengang. Og det er forbavsende meget.

For en moderne læser er det egentlig en utrolig ting, at der eksisterede privilegier på musikudøvelse. At der ikke var en fri "musikalsk" konkurrence. Ganske vist synes adelen og officererne at kunne benytte, hvem de ville, til deres musikalske arrangementer, men i resten af landet, i perioden 1660 til 1800, havde omkring 250 kongelig privilegerede musikanter ret til at forsyne "Alle og Enhver" med musik ved festlige lejligheder. Op igennem 1800-tallet gik musikanterprivilegiet mere eller mindre i opløsning. At se nærmere på en musikanter og hans forhold i 1700-tallet er derfor

oplagt. For ikke uventet har netop et privilegium givet anledning til utallige sammensætninger, hvoraf mange endte i retten med deraf følgende lange memorialer, referater, domsafsigelser m.m. Derved har eftertiden netop fået en helt enestående mulighed for at kigge det mere "almindelige" musikliv i kortene. Og det er det, Jens Henrik Koudal gør.

Artiklen er opbygget i flere underafsnit og går meget systematisk til værks. Efter indledningen kommer en kort redegørelse for kildematerialet, herefter følger et længere historisk blik over stadsmusikantvæsenet i Danmark, en klar, vidende og grundig indføring i emnet. De to næstfølgende afsnit - "Retten til at spille på landet" og "Distrikterne på Sjælland og specielt Københavns amt" - hører egentlig tæt sammen med det forrige kapitel, hovedvægten ligger stadig på det generelle, men langsomt indsnævres stofbehandlingen, så man naturligt ender ved artiklens hovedperson, den privilegerede musikanter over Københavns Amt, Peder Sørensen Kurrepind. Hvilket appetitvækkende efternavn. De resterende mange afsnit har herefter næsten alle ham som centrumsfigur. Man læser om hans liv og kår, om hans privilegium fra 1716 og om forholdet til stadsmusikanten i København samt til de militære musikanter. Efter et generelt præget afsnit om godsmusikanter kommer Kurrepind atter i fokus i næste afsnit, hvor hans problemer med landbosamfundets spillemænd udførligt dokumenteres. Efter en gennemgang af Kurrepinds trakasserier med "Kroer, værtshuse - og sabbatens helligholdelse" hører man om de for ham "besværlige" og særlige forhold på Amager. Der følger sluttelig et par afsnit om først problemer med hans efterfølger, dernæst en kort omtale af instrumenter, besætninger og repertoire, for til sidst at ende i en konklusion, en perspektivering af de resultater, man kan uddrage af dette eksempelstudie.

Jens Henrik Koudal går meget grundigt og samvittighedsfuldt til værks. Han har virkelig været ude i alle hjørner i de arkivalier, der er relevante for emnet og for hovedpersonen. De 188 noter dokumenterer på bedste vis, hvor langt han har været omkring. Hans detaljerede undersøgelse muliggør endvidere en spændende oversigt over alle de "ulovlige" spillemænd, der gik Kurrepind i næringsen. Denne lille statistik viser med al tydelighed svagheden i privilegie-systemet, det var en håbløs kamp for Kurrepind at hævde sin eneret dagligt i Københavns amt. Området var alt for stort. Når han var nordpå kunne man muntre sig med ulovligt spil sydpå. Og omvendt.

Det er et spændende emne, der dokumentationsmæssigt har fået en eksemplarisk præsentation. Der er mange bogstavtro citater, der giver en vis fornemmelse for datiden, hvis man har sans for det, men det tynger i nogen grad fremstillingen. Det er ikke en artikel man hurtigt får læst, hvis man skal have maksimalt udbytte af den. Men den er et "must", hvis man beskæftiger sig med musiklivet i Danmark i 1700-tallet.

Dorthe Falcon Møller

Harald Ilsøe: *Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810. En biobibliografisk håndbog med bidrag til bogproduktionens historie. København 1992. 304 s., ill.*

Denne håndbog rummer en detaljeret oversigt over de københavnske bogtrykkere og deres produktion gennem mere end 200 år baseret på en nøje gennemgang af trykte og utrykte kilder.

Efter omtale af kilder og tidligere litteratur til emnet følger bogens centrale afsnit, en gennemgang i kronologisk rækkefølge af 103 københavnske bogtrykkere i den nævnte periode. Der bringes en del biografiske oplysninger om den enkelte bogtrykker, årstal, borgerskab, ægteskab m.m., derefter oplysninger om etablering af firma og andre erhvervsmæssige forhold samt karakteristik af bogtrykkeriets produktion.

I et mindre afsnit redegøres der for udviklingen i antallet af trykkerier og trykpresser i perioden samt størrelse af det beskæftigede personale, desuden bogproduktionens omfang belyst gennem oplagstal.

Illustrationerne viser karakteristiske titelblade og vignetter fra den københavnske bogproduktion.

Det er først og fremmest en oversigt for specialister, som giver et vigtigt bidrag til det "storbyerhverv", som bogproduktion i høj grad er. Men der er også grund til at gøre personal- og slægtshistorikere opmærksom på bogens anvendelighed som opslagsværk, hvis et bogtrykkernavn dukker op i forbindelse med de genealogiske studier.

Torben Ejlersen

Kvindelig Sejlklub 1942-1992. Historisk tekst og billedredaktion: Ingvild Alnæs, Annette Bruun og Britta Kyvsgaard. København 1992. Udgivet af Kvindelig Sejlklub. 159 s. 115,00 kr. incl. moms og forsendelse.

"Kvinder ka' sgu' ikke sejle" - på Bastilledagen i 1942, midt under Anden Verdenskrig, skete i Hellerup i al fredsommelighed et angreb på en anden bastion: Mænds utilbøjelighed til at overlade roret til kvinder, når der krævedes lidt ud over almindelig færdighed som gast. Uden sammenligning i øvrigt var det en nok så uindtagelig fæstning, der her blev udsat for et stormløb.

I den allerførste tid blev den nystiftede klub omtalt som "Dansk Søpige-Klub", men inden to uger var navnet "Kvindelig Sejlklub". Formålet var uddannelse af kvinder til sejlads. Der var intet kvindesagspræg over klubben, kun et ærligt ønske om at få lov til at lære at sejle og en erkendelse af, at en mand ombord var en hindring for dette. En mand vil altid overtage kommandoen ud fra forskellige ædle hensigter som ønsket om at udvise hjælpsomhed og galant optræden.

Årtier senere, da rødstrømperne markerede en ny kvindefrigørelse, tog klubbens medlemmer kraftigt afstand fra denne bevægelse; de var kvinder, der ville have lov til at sejle, dermed basta. Det eneste, der i nogen grad kan betragtes som en del af den tids kvindefrigørelse blandt medlemmerne, var, at man sejlede topløse. Det betød ved en bestemt lejlighed, at en mandlig rørgænger på en anden båd følte sig kaldet til at fremvise sin kridhvide bagdel.

Mange mandlige/mandige sejlere var imod klubben, men der var heldigvis også gode støtter. Da klubben startede, var der hverken penge, klubhus eller båd. Kapitalen var energi og optimisme. Undervisningen blev i begyndelsen varetaget af folk fra den kvindeløse sejlklub KAS, indtil kvinderne selv havde fået uddannet førere nok til at stå for træningen.

Det samarbejde, der i de næste mange år foregik med denne mandeforening omkring undervisning, brug af klubhus m.v., var præget af både had og kærlighed, men det anerkendtes at uden støtten herfra ville man have været ilde stedt i Kvindelig Sejlklub.

Klubben havde fra starten ingen ambitioner om at blive en gigant. Der var aldrig tale om at annoncere efter medlemmer; bestyrelsen var bange for, at der så ville komme alt for mange nye medlemmer. I følge en artikel i "Tidens Kvinder" i 1943 havde flere af medlemmerne sømandsblod i årene; Flere var i Marineministeriet og tre var oldebørn af kommandører. Med deres egne ord var de et tværsnit af det friske, kvindelige København i alderen 17 til 50. Unge fruer, kontorpiger, gifte og selverhvervende mellem hinanden. Der var dog en overvægt af ugifte. Ligesom hos de mandlige klubber var det et problem, at man meldte sig ud ved giftermål. I slutningen af bogen skriver klubbens nuværende formand, at Kvindelig Sejlklubs medlemmer i dag er selvstændige, initiativrige og veluddannede kvinder. "KvS'erne finder det udviklende og inspirerende at fungere sammen omkring klubarbejde og den fælles interesse at sejle, selvom de er kvinder af alle slags temperamenter og med forskellig hverdag".

Ved starten betød besættelsestiden på mange måder opbrud og normbrud, hvilket også kan ses i Kvindelig Sejlklub. Dengang var man eksempelvis "Des" med sine kolleger og mange af sine bekendte, men i klubben sagde man fornavn og "du". Behovet for at komme ud og opleve var svært at få opfyldt under krigen, men her betød sejlturene med klubbens første fartøj "Frida" at man kunne nyde friluftslivet, omend med besværligheder som f.eks. forbud mod at sejle i Øresund.

For en landkrabbe er det et kig ind i en anden verden at høre om de diskussioner om bådtyper, motor eller ej, ritualer omkring forårets standerhejsning (uden at man dog får oplyst, hvad det egentlig er - det hører åbenbart med til almindelig dannelse at vide?) og forholdet til kapsejladser. Her kommer kvindernes manglende konkurrencelyst åbenlyst frem: De er ude for at nyde friluftslivet, ikke for at kappes, omend man deltager i f.eks. "Sjælland Rundt". Til gengæld er kvindernes evne til at organisere fænomenal. "Ladies Cup" kapsejladsen blev første gang afviklet i 1972 og er udtryk for en kæmpe arbejdsindsats af klubbens medlemmer.

På mange måder ses samfundets udvikling gennem klubbens liv. I 1962 fik klubben sponsorer og begyndte at gå med firmareklame på ryggen. Holdningen til sikkerhed ombord var da markant anderledes end i 1950'erne, da spørgsmålet om påbud om brug af redningsveste nok var fremme på bestyrelsesmøder, men hver gang blev frafaldet.

I første række er jubilæumsbogen om Kvindelig Sejlklub naturligvis henvendt til kredsen omkring klubben, gamle og nuværende medlemmer. Det er nok dem, der især vil være interesseret i at læse om de forskellige bestyrelser og almindelige foreningsproblemer. Samtidig er bogen imidlertid et stykke interessant kvindehistorie og Københavnerhistorie, som fortjener at blive kendt af en lidt større kreds.

Bogen består af tre dele: 150 sider foreningshistorie efterfulgt af en fem siders artikel "Kvinder og idræt" af Else Trangbæk fra Danmarks Højskole for Legemsøvelser og et lille efterskrift "Kvinder og sejlad" af Bente Michelsen, formand for Kvindelig Sejlklub i jubilæumsåret. De to sidste afsnit er i og for sig interessante, men virker en smule påklistede. Den første del af bogen ville udemærket kunne stå alene.

Kildematerialet til udarbejdelsen af bogen om foreningens historie har været forhandlingsprotokoller, klubblade og scrapbøger plus en række interviews. Måske kunne samtalerne med de gamle medlemmer være brugt lidt mere; arkivalier har deres begrænsning, og flere af de rejste spørgsmål kunne antagelig med fordel være blevet besvaret af nogle af de involverede, hvis der havde været lavet flere interviews. Forfatterne skriver beskedent i

Anmeldelser

forordet, at de - ud over snusfornuft - ingen forudsætninger har for at kaste sig ud i jubilæumsbogprojektet. De erkender, at det kun er en bid af historien, der her fremlægges - men den er læseren ikke snydt med, tværtimod.

Anne-Lise Walsted

